

TÁRSADALOMTUDOMÁNY

BAKK MIKLÓS
GAGYI JÓZSEF
(SZERK.)

MINDEN MÁSKÉPP...?

BAKK MIKLÓS
GAGYI JÓZSEF
(SZERK.)

MINDEN MÁSKÉPP...?

S SAPIENTIA KÖNYVEK

SAPIENTIA
ERDÉLYI MAGYAR
TUZOMÁNYEGYETEM

MINDEN MÁSKÉPP...?

Szerkesztette:

Bakk Miklós

Gagy József

| Scientia Kiadó |
| Kolozsvár · 2021 |

SAPIENTIA KÖNYVEK

Társadalomtudományok

Kiadja a

Scientia Kiadó

400112 Kolozsvár, Mátyás király (Matei Corvin) u. 4.

Tel./fax: +40-364-401454, e-mail: scientia@kpi.sapientia.ro

www.scientiakiado.ro

Felelős kiadó:

Sorbán Angella

Lektorok:

Bodó Barna (Kolozsvár)

Nistor Laura (Csíkszereda)

Székesi Levente (Nagyvárad)

Borítóterv:

Tipotéka Kft.

Kiadói koordinátor:

Szabó Beáta

A szakmai felelősséget teljes mértékben a szerzők vállalják.

Első kiadás: 2021

© Scientia 2021

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Minden másképp...? / szerkesztette: Bakk Miklós, Gagy József. - Cluj-Napoca : Scientia, 2021

Conține bibliografie

ISBN 978-606-975-049-0

I. Bakk, Miklós (ed.)

II. Gagy, József (ed.)

316

TARTALOMJEGYZÉK

Tonk Márton

Előszó. Az írástudók felelősségéről. 11

I. Járványlét: keretek és folyamatok

Gagy József

Hiedelem, tudás, jövő 17

Tamás Dénes

Járványetika: kihívások és dilemmák 47

Ármeán Otília

Cselekvőképesség érzete online kultúrafogyasztási gyakorlatokban 57

Vajda András

A múzeumok és online terek. A múzeum társadalomépítő szerepe a járvány idején 69

II. Tények és hatások

Sántha Ágnes, Gergely Orsolya, Nistor Laura, Telegdy Balázs

Két hónap tréningnadrágban 83

Bakó Rozália Klára

E-világok. 95

Gergely Orsolya

A vilá járvány pozitív mellékhatásai 105

Biró Enikő, Kovács Gabriella, Nagy Imola

Merre tovább, nyelvoktatás? Trendek és jövőkép az idegennyelv-
oktatásban. 115

III. Rendek és trendek

Bakk Miklós

Demokráciaelméleti tájkép a pandémia nyomán 133

Nótári Tamás

A senatus consultum ultimum mint szükséghelyzeti felhatalmazás
Cicero beszédeiben 145

Vallasek Magdolna

Munkajog a vilá járvány idején. Régi dilemmák, új megoldások? 161

Rostoványi Zsolt

A koronavírus-járvány hatása a közel-keleti helyzetre. 171

Rezumate 187

Abstracts 193

A kötet szerzői. 199

CONTENTS

Márton Tonk

Foreword: On the responsibility of the literate 11

I. Frameworks and processes

József Gagyí

Belief, science, future 17

Dénes Tamás

The ethics of epidemics 47

Otília Ármeán

Sense of agency in experimenting online cultural practices 57

András Vajda

Museums and online spaces. The society-building role of
the museums during the pandemic 69

II. Facts and effects

Ágnes Sántha, Orsolya Gergely, Laura Nistor, Balázs Telegdy

Two months at home 83

Rozália Klára Bakó

E-learning experiences. 95

Orsolya Gergely

The beneficial side effects of the pandemic 105

Enikő Biró, Gabriella Kovács, Imola Nagy

What comes next? Trends and vision in foreign language teaching . . 115

III. Regimes and trends

Miklós Bakk

A landscape of theories of democracy in times of pandemic 133

Tamás Nótári

The *senatus consultum ultimum* as a tool of state of emergency in
Cicero's speeches 145

Magdolna Vallasek

Labour law during the pandemic. Old dilemmas, new solutions? 161

Zsolt Rostoványi

The impact of the coronavirus pandemic in the Middle East 171

Rezumate 187

Abstracts 193

About the authors 199

CUPRINS

Márton Tonk

Cuvânt înainte: despre responsabilitatea cărturarilor 11

I. Epidemie: Contexte și procese

József Gagy

Credință, știință, viitor 17

Dénes Tamás

Etica epidemiilor 47

Otília Ármeán

Senzația de agenție în timpul experimentării evenimentelor
culturale online 57

András Vajda

Muzee și spații online. Rolul social al muzeelor în timpul pandemiei . 69

II. Fapte și efecte

Ágnes Sántha, Orsolya Gergely, Laura Nistor, Balázs Telegdy

Două luni acasă 83

Rozália Klára Bakó

Experiențe în e-ducție 95

Orsolya Gergely

Efectele secundare pozitive ale pandemiei 105

Enikő Biró, Gabriella Kovács, Imola Nagy

Ce urmează? Tendințe și perspective în predarea limbilor străine . . . 115

III. Regimuri și evoluții

Miklós Bakk

Despre teoria democrației în timpul pandemiei. 133

Tamás Nótári

Senatus consultum ultimum – starea de urgență în discursurile
lui Cicero 145

Magdolna Vallasek

Dreptul muncii pe timp de pandemie. Soluții noi la dileme vechi? . . . 161

Zsolt Rostoványi

Efectul pandemiei de coronavirus asupra situației din
Orientul Apropiat 171

Rezumate 187

Abstracts 193

Despre autori 199

ELŐSZÓ. AZ ÍRÁSTUDÓK FELELŐSSÉGÉRŐL

A világ egészét a 2020-as esztendőben döntő mértékben befolyásoló, európai, közép-európai mindennapjainkat pedig valahol a múlt év márciusától meghatározó pandémia bizonyára többünkben és többször vetette fel az „írástudók felelősségének” ismert kultúr- és eszmetörténeti toposzát. A koronavírus-világjárvány, mint egy ténylegesen élet-halál kérdést is jelentő határhelyzet – Romániában, Erdélyben a bő harminc esztendővel ezelőtti történelmi-forradalmi események után talán először – markánsan irányította rá figyelmünket az „írástudók” felelősségvállalásának kérdésére is: mi az értelmiség szerepe a sorsfordító helyzetekben? Vannak-e a történelminek nevezhető pillanatokban specifikus feladatai, társadalmi és morális kötelezettségei? Létezik-e egyáltalán szélesebb körű társadalmi igény arra, hogy az „írástudók” hozzájáruljanak a határhelyzet meghaladásához, vagy legalábbis annak megértéséhez, értelmezéséhez, értékeléséhez? S ami talán az egyik legnyugtalanítóbb kérdésnek bizonyult már a pandémia kezdete óta: képesek vagyunk-e egyáltalán megfelelni eme felelősségünknek? Tudatosítani, vállalni tudják-e az írástudók ezt a felelősséget, tudnak-e valamiféle irányt, szilárdabb vonatkoztatási pontot, biztonságérzetet nyújtani a társadalmak, közösségek számára? Megvallom, hogy utóbbi kérdés megválaszolása tekintetében az elmúlt szűk esztendő tapasztalatai alapján meglehetősen vegyes érzelmeim vannak – s talán nem vagyok ezzel egyedül. Ha egy kicsit sarkítottan fogalmazunk, bizony voltak az eddigi világjárványos időszaknak olyan pillanatai, jelenségei, állásfoglalásai is, melyek esetében az írástudók éppenséggel elégtelenre vizsgáztak. És itt nem annyira a Benda–Babits-féle „írástudói árulásra” gondolok (bár a tudományos objektivitás köntösébe bújtatott, ám ideológiailag elkötelezett és aktuálpolitikai célokat követő véleménynyilvánításból is egészen szép csokorra való született...), hanem főleg az értelmiség diszkrét és könnyed felelősséghiányára, annak csekély mértékű tudatosítására, hogy írástudói tetteinknek, állásfoglalásainknak mégiscsak lehet valamiféle hatása szűkebb-tágabb közösségeinkre, illetve a nyilvános társadalmi diskurzus egészére nézve. Hogy csak egyetlen, de nem ötletszerűen kiragadott példával argumentáljam az előbbieket: az írástudó, a tudományos módszertan világában – per definitionem – abszolút járatos értelmiségi „elit” valami bájos, játszi könnyedséggel vett részt már a pandémia első hónapjaitól kezdve a különböző álhírek, az össztársadalmi szorongást, félelmet (netán pánikot) okozó „információk” közösségi médián keresztül történő terjesztésében, felerősítésében, hitelesebbé tételében. Bunuel híres filmalkotásának címét parafrazálva, „az értelmiség diszkrét bájaként” írhatjuk le azt a könnyed felelőtlenséget, amellyel írástudó emberek különböző tartalmakat a pandémiáról való információként, tudásként továbbítottak („osztottak meg”) kritikátlanul, példá-

ul a facebookon keresztül. (És hogy miért nem ötletszerű az ilyen tartalommal kapcsolatos példa? Különböző szakmai vonatkozásból már igen sokan megírták, s bizonyára még többünkben fogalmazódott meg az a gondolat, miszerint a legutóbbi nagyszabású, spanyolnátha-világjárvány, illetve a jelenlegi koronavírus-pandémia közötti meghatározó jelentőségű különbség többek között éppen az, hogy utóbbi a közösségi média világában, a facebook-jelenségek keretezésében, s ezáltal gyakorlatilag magában a közösségi médiában zajlik: közösségi pandémia, nemcsak a szó szoros, hanem átvitt értelmében is.)

Az írástudói habitusokra, felelőségekre nézve persze ott vannak azok az ellenpéldák is, amelyek ismeretében az értelmiség társadalmi, valamint időn és kontextuson kívüli szerepének hitével közelítő szemlélő is megnyugszik. Hisz ugyanezek az írástudók azok, akik a mindennapokat meghatározó és elnyomó fertőzésprevenció, az átoltottsági és fertőzöttségi ráta valós idejű versenyfutása, a szó legszorosabb értelmében vett élet-halál kérdések minden mást kirekesztő súlya ellenére, a tudó, gondolkodó és reflektáló lény összes felelőségének tudatában a napi mainstreamhez nem kapcsolódó, ám az ember és emberi közösség mainstreamjéhez jóval szervezesebben, szükségszerűbben és szubsztanciálisabb értelemben kötődő kérdésekre világítanak rá. Furának, idegennek, afféle „filozofálásnak” hat a járványmindennapok és -aktualitások közepette az emberi lény igazi, eredendő természetéről értekezni, s mondjuk arra kérdezni rá, hogy vajon azért élünk, hogy éljünk, avagy valami egyéb célja, természete volna egzisztenciánknak? A kérdés annál is inkább jogos és felelőséget hordozó, mivel az elmúlt időszak járványügyi intézkedései egy határozott alternatívát is kétségtelenül magukba foglalnak (vö. élelmiszer-ellátás, gyorsétterem, pláza, mint a „létfenntartás” elsődleges eszközei, versus közösségi terek – tanintézmények, színházak, mozik, kocsmák stb., mint az emberi élet másodlagos funkciói). De úgyszintén az írástudók felelősségvállalását tükrözi vissza a pandémia és a politikai közösségeink központi értékei közötti kapcsolatra való rákérdezés, a modern, demokratikus politikai kultúrának eredeti tartalmaira való reflektálás. Az óvatlan gondolkodó lény számára ugyanis fölöttébb megnyugtató dolog, ha teszem azt az egyre erőteljesebb (és a pandémia legyőzésében kétségtelen jelentőséggel bíró) vakcinálási hullám kapcsán az írástudók olyan kérdéseket is a széles társadalmi nyilvánosság előterébe próbálnak helyezni, mint például azt, hogy melyek az előfeltételei a többség kisebbség általi kötelezésének (vö. például „oltásellenesek + oltásóvatások” versus „oltáspártiak”), vagy akár azt, hogy miben áll a köz javának az eszméje, s adott politikai közösségen belül, adott körülmények között ki (vagy mely intézmény) hivatott a közjó megállapítására.

Úgy hiszem, hogy a tisztelt olvasó elé tárt jelen kötet legfőbb és egyben pozitív üzenete is ugyanez: az írástudók felelősége, azaz az értelmiségi, a gondolkodó, a tudós ember határhelyzetekben való cselekvő felelősségvállalásának szándéka. Az itt közölt írások szerzőiben közös az a hit és meggyőződés, hogy a járvány okozta határhelyzet „tűzoltási” cselekvéseivel párhuzamosan, adott

esetben az azok által nyújtott tapasztalatokat követően valós funkciója és felelőssége van a határhelyzetet megértető, értelmező, értékelő diskurzusnak is.

Végül pedig hadd álljon eme néhány rövid bevezető gondolat végén egy kissé személyesebb megállapítás is. Az erdélyi magyar közösség mára már meghatározó jelentőségű intézménye, a Sapientia EMTE idén ünnepeli huszadik születésnapját. Az elmúlt két évtized számos eredményén túlmenően az intézmény jelenlegi – filozófiatörténész, ám egyszermind a humán- és társadalomtudományok egészével valamiféle szakmai kapcsolatban álló – vezetője számára nem csekély elégtétel és büszkeség, hogy tulajdonképpen egy „sapientias” tanulmánykötetet ajánlhat most a nagyérdemű olvasó figyelmébe: csíkszeredai, kolozsvári, marosvásárhelyi és sepsiszentgyörgyi oktatóinknak a járványléttel kapcsolatos kiemelkedő tudományos elemzéseit, eredményeit – de ugyanakkor legalább ilyen figyelemre méltó írástudói elkötelezettségét és felelősségvállalását.

dr. Tonk Márton rektor

Kolozsvár, 2021. február 28.

I. JÁRVÁNYLÉT: KERETEK ÉS FOLYAMATOK

Krízisek voltak, vannak, lesznek, társadalom és társadalmi változások elképzelhetetlenek ezek nélkül. Krízishelyzetekben megnő az információéhség, és éppen ezért nagyon problémássá válik az elképesztő mennyiségű információ szűrése, rendezése, rangsorolása, érvényességének a megítélése. Gagyfi József a hiedelem, tudás és az ezek alapján tett, a jövőre vonatkozó kijelentések (jóslások: pl. „minden másképp lesz”) viszonyát vizsgálja. A viszonyulások az eddigi tapasztalatainkra és kapcsolatainkra támaszkodva szerveződnek: az esetek többségében igazából nem az foglalkoztatja az embereket, hogy gondolkodjanak, mérlegeljenek és döntsenek, hanem az, hogy ki legyen a követendő tekintély: kiben bízzanak, kire hallgassanak, kinek higgyenek.

„Lassan több mint egy éve egy világjárvány közepette kényszerülünk élni.” Ahogy Tamás Dénes itt olvasható írásában megállapítja: a járványhelyzet totális helyzet, gyökeresen megváltoznak az egyének, a közösségek, az emberi társadalom részrendszerei közötti viszonyok, senki és semmi nem vonhatja ez alól ki magát. Azelőtt még inkább adminisztratívként felfogható-kezelhető döntési helyzetek egzisztenciálisakká válnak: ki kapjon orvosi ellátást – majd, a 2021-es év elejétől: ki kapjon oltást? Milyen értékek, elvek, moralitás mentén szerveződik a társadalom, születnek a döntések ebben a helyzetben, ezt kell vizsgálnia annak, aki a „járványetikát” szeretné feltárni.

A mindennapi statisztikák a társadalmi rétegek, lokális közösségek más és másfajta érintettségét, illetve ezek gyors változásait mutatják, de érdemes ezeken a pillanatnyi mutatókon túl az általános tendenciákra is rákérdezni. Ármeán Otília tanulmányában az ebben az időszakban dominánssá váló online kultúrafogyasztás során tapasztalható jelölési, jelentéstulajdonítási gyakorlatok jellegzetességeit vizsgálja. A színházi előadások példája mutatja, hogy a digitális felhasználó cselekvési tere változik, bővül, és a komplementer digitális és fizikai kiterjedések és adottságok, valamint hatások együttesének újabb és újabb módjai keletkeznek.

Egy másik kulturális intézmény, a múzeum is kénytelen az online megjelenésre koncentrálni, de esetében más az alaphelyzet. Vajda András tanulmányában amellet érvel, hogy a múzeumoknak mint a kulturális jelentéstermelés intézményeinek a fizikai helyek és jelenlétek a természetes közegei, a „falak nélküli múzeum” súlytalanná válik, az online tér idegen a múzeum szellemiségétől.

HIEDELEM, TUDÁS, JÖVŐ¹

„Riporter: Terjed az a vélekedés, hogy a vírus lényegében megmenti az emberiséget, hiszen ránk kényszeríti, amire magunktól képtelen voltunk: letekeri a turizmust és a mértéktelen fogyasztást, visszafogja az üvegházhatású gázok kibocsátását, ezzel blokkolja a felmelegedést. Tényleg új világ épül kollektív életmódváltással, a jóléti modell végével, vagy pár hónap és néhány százalékos GDP-csökkenés után feledjük a rémületet, s minden ott folytatódik, ahol a vírus előtt abbamaradt?

Csányi Vilmos: A kollektív életmódváltás ábránd, míg át nem alakítjuk az emberiség hiedelmeit.”²

És még mennyi másféle vélekedés is terjed ezekben a napokban, hetekben, hónapokban futótűzként! A járványok idején (a félelem, a bezártság, a várakozás idején) mindig is burjánzik, felgyorsul a legkülönbözőbb vélekedések gyártása és keringése. Hírekre és rémhírekre egyaránt igen nagy szüksége van ilyenkor a mozgásukban korlátozott, félelmek falai közé szorított embereknek. Talán a megalapozott, mérlegelő, és a sürgető kérdésekre közvetlenül nem válaszoló megfogalmazásokra a legkisebb a fogadókészség. Nehéz elfogadni, hogy a tudós képtelen azt mondani, hogy „igen” vagy „nem”, pedig milyen könnyű lenne csak úgy rábólintani: „tényleg”, hát „persze hogy vége”, vagy „dehogy, ennyitől?” meg „nyugi, elmúlik, nyoma se marad”. Ehelyett érthetetlen dolgokat mond, ábrándozóknak nevez minket, és az emberiség hiedelmeinek valószínűleg igen hosszadalmas és bonyodalmas átalakításáról kezd értekezni. Most, amikor már annyiszor elhangzott a tömör, szentenciaszerű jóslás, hogy már-már bele is nyugodtunk: „minden másképp lesz!”

Most, amikor már annyiszor elhangzott ez a fenti, de sok más, igen aktuálisnak gondolt kijelentés is, most gondolom úgy, hogy nem tagadva a félelmet, de kihasználva a bezártságot és várakozást, érdemes utánanézni az emberi hi-

1 Ebben a tanulmányban, amelynek legnagyobb részét 2020 április–májusában írtam, nem volt, nem lehetett céloom a **COVID-19 vírus kiváltotta pandémia társadalmát vizsgáló tudományos kutatások eredményeinek a felhasználása**. Amit megcéloltam, az a „minden másképp lesz” hipotézisének a vizsgálata, válaszkérés arra a kérdésre, hogy társadalmunkban-kultúránkban egyik napról a másikra, de akár egyik évről a másikra lehet-e minden másképp? A továbbiakban pedig nem lehet megkerülni a „krízisvírusok” vizsgálatát: „A társadalomkutatónak nem kell értenie a koronavírushoz, de értenie kell a krízisvírusokhoz.” Máthé-Tóth András álláspontja, lásd: *Krízis, vagy amit akartok*, https://replika.hu/sites/default/files/attachedfiles/korona-v5_1.pdf, 95–100.

2 <https://24.hu/kozelet/2020/03/19/csanyi-vilmos-koronavirus-fogyasztas-karanten-pestis-nagyinterju/>

edelemlátás néhány kérdésének. 2017-ben jelent meg Csányi Vilmos biológus, biofizikus, etológus és Tóth Balázs pszichológus, etológus *Hiedelmeink. Az emberi gondolkodás építőkövei* című, az információ, tudás és hiedelem összefüggéseit etológiai, antropológiai, biológiai szempontokból tárgyaló, ezekről a tudományterületekről származó példákkal illusztráló szintézise. Nagyon közhelyes, egyben nagyon félelmetes a kijelentés valóságtartalma: most itt van, most érkezett el az idő! Elérkezett a koronavírus ideje, hogy – újra – elmélyülve benne, továbbgondolva kitételeit, megértési kísérletem középpontjába helyezzem, magyarázataimhoz felhasználjam a könyvben megfogalmazottakat.

Meggyőződésem, hogy a kommunikációs jelenségek vizsgálatának etológiai alapjai szilárdak, és nélkülözhetetlenek az emberi-társadalmi valóság kommunikációs univerzumának³ megértéséhez, és bár vitatható és vitatják is, de nem lehet kommunikációtudományi képzést elképzelni ezek beépítése nélkül. Hiszen egyik első kérdés, amikor az egyetemi oktatásban a kommunikációtudomány problémáiba való bevezetés elkezdődik: hogyan kommunikálnak az állatok, és ehhez képest mi az emberi kommunikáció nembeli sajátossága? Egyszerűnek, meggyőzőnek tűnik a szakszerű magyarázat: „Az állatok gondolataikat képek formájában jelentetik meg, nyelvi eszközökkel azokat nem képesek kifejezésre juttatni, társaiknak átadni. Az állati kommunikáció genetikailag szabályozott, főként a jelekkel történő érzelmkifejezést értjük alatta. Ezek dekódolása, értelmezése szintén genetikailag megalapozott. Ezzel szemben az emberi gondolkodás a genetikai örökségen túlmenően a tapasztalatokra épül, a tanulásra, és a legnagyobb különbséget az átadhatósága jelenti. Hiszen mi, emberek gondolatainkat közölni tudjuk nyelvi eszközök segítségével. Csányi Vilmos ennek kialakulását evolúciós magyarázatokra alapozza. Ahhoz, hogy egy emberi közösség létrejöjjön, illetve fennmaradjon, kommunikációra volt szükség. Ezáltal vált lehetővé a közös munka, a feladatok kiosztása, az együttműködés.”⁴ És teszem hozzá, mert az a fenti felsorolásból hiányzik, pedig Csányi Vilmos elképzelése szerint az emberközösség szempontjából ez a legfontosabb: a kialakuló és tartósan fennmaradó hűség a saját csoporthoz. A kommunikáció nem szó és beszéd, hanem ennél általánosabb, ezt is magába foglaló viselkedés. A Palo Alto-i kommunikációkutatók szerint „Mindenekelőtt a viselkedésnek van egy olyan tulajdonsága, amelynél nincs alapvetőbb, és amelyet ezért gyakran nem is vesznek észre: a viselkedésnek nincs ellentéte. Más szavakkal: nem lehet nem viselkedni, nincs olyan dolog, hogy »nemviselkedés, nemmagatartás«. Ha elfogadjuk, hogy interperszonális helyzetben mindenféle viselkedésnek van üzenetértéke, vagyis minden viselkedés kommunikáció, ebből következik az, hogy mindenféle esetleges szándék vagy próbálkozás ellenére lehetetlen nem kommunikálni.”⁵ Emberként közösségben (és a legelső kommunikációs

3 Lásd *A társadalmi változások kommunikációs univerzuma* című kötetet.

4 <http://elteonline.hu/tudomany/2018/10/31/hiedelem-vilagban-elunk>

5 <http://www.communicatio.hu/hg/kommelm/texts/watzlawick.htm>

kapcsolat⁶ megvalósulása, ne feledjük: anya és gyermek közössége) élve lehetetlen nem kommunikálni. Információ, hiedelem, tudás – az emberi gondolatok kommunikatív módon terjedő megformálódásai, emberi világunk (ami azt is jelenti: emberi kultúránk) építőkövei. Alapvető, hogy próbáljunk tisztán látni: mi a különbség, mi a sajátosság. A *Hiedelmeink* bevezetőjének első három mondata elvezet a negyedikhez, ami az alapvető (esetünkben pontosan ezt: a könyvben tárgyalt problematikát alapozó) kérdést fogalmazza meg. Íme az első három: „A modern időkét gyakran nevezik az »információ« korának. Részben talán azért, mert megtanultuk, hogyan kell a legkülönbözőbb tudást, képeket, rajzokat gépekben, számítógépekben elképesztő mennyiségben tárolni, szerkeszteni, onnan kívánságra előhívni, és ha szükséges, pillanatok alatt megosztani másokkal. Ez nagyszerű dolognak tűnik: az asztalunkra került a világ összes tudása, csak egy kattintás, és hozzájutunk minden ismerethez.” A könyv alaphangja – vagyis hangszíne, tónusa, hangsúlyai, a mondanivaló racionális kifejtését árnyaló-értelmező metaelemei – már ebben a három mondatban felfedezhető „gyakran nevezik”, „részben azért”, „nagyszerű dolognak tűnik”, „a világ összes tudása”, „hozzájutunk minden ismerethez”. A könyv alaphangja a távolságtartó habitusú gondolkodóé, aki Descartes méltó utódként módszertanának középpontjába állítja a kételkedést, és ennek legvilágosabb-legegyértelműbb megfogalmazása a negyedik mondat: „De elgondolkodott már azon a kedves olvasó, hogy ez az elképesztő mennyiségű információ valóban »tudás«-e?”

Világmagyarázó szimbólumaink

Az bizonyos, hogy a „kedves olvasó”-t viszonylag rövid idő, néhány hónap⁷ óta elképesztő mennyiségű tárolt, szerkesztett, megosztott információ bombázza a koronavírussal és az általa kiváltott járvánnyal, valamint ennek következményeivel kapcsolatosan. Néhány hónap óta elképesztő motiváló erejű nyugtalanság, információszomj támadt benne, hogy gyökeresen megváltozott mindennapjait, elsötétült jövőjét magyarázó híreket, elképzeléseket, értelmezéseket fogyasszon, miközben az éhsége-szomjúsága csak növekszik, ugyanis közben a mindezt kiváltó kíváncsisága, illetve tudatlansága nem csillapul. Bizonytalan és illékony „hiedelmek” sokaságát tárja eléje az információözön – és nem azt a várva várt, „végleges” és megnyugtató „tudást” hozza el számára. De elhozhatja-e? Hiedelem és tudás milyen szerepet játszik életünkben, mi a kettő közötti különbség, hol van, ki birtokolja, ki oszthatja meg „azt” a tudást? Kié a jogosultság, kié a legitimitás? A „járványügyi szakértők”, a hatalmi döntéseket

6 És legtartósabb? Mítoszokat, hitrendszereket alapozó kapcsolat: földanya és fia, Mária és fia?
7 Gondolataim, írásom időkeretei adottak: a COVID-19 világjárvány kezdete, folyamata. A bevezetőt 2020. április 19-én fogalmazom. A lezárás/elküldés dátuma 2020. december 28. A lektorálás utáni javítások dátuma 2021. március 30.

meghozó „politikusok”, az állami intézmények döntéseket hozó és azokat indokló „illetékesei”, a „lelkipásztorok” és „léleggondozók”, a média „megmondóemberei/influenszerei”, a facebook-buborék intenzíven posztoló szereplői, vagy akik csak: családtagok, rokonok, szomszédok, barátok? Mindezek együtt, mondhatni: mindezek kaotikus vagy rendezett együttese? Hiszen valójában másodlagos a kérdés, hogy ki mit tud és ki mit terjeszt, az elsődleges gondunk az, hogy ebben a helyzetben kihez forduljunk, hogyan válogassunk, kiben bízunk, kinek higgyünk – mibe kapaszkodjunk, milyen információkkal építsük/éljük túl mindennapjainkat! Ez a helyzet, vagyis a koronavírus-pandémia szülte szörnyű társadalmi-kulturális, gazdasági krízis váratlanul, felkészületlenül ért bennünket – de paradox módon ez az egyetlen, ami bizonyosan várható és előre látható, hiszen minden nagy krízis esetén menthetetlenül ez történik velünk. Ez a krízis irtózatos erővel támadta meg világértelmező kulturális szimbólumainkat. Már magának az alaphelyzetnek az igen sarkalatosan eltérő értelmezései is ezt mutatják: háború ez (konteok: „harmadik világháború, Kína indította, ő is nyeri meg”, „Bill Gates, Rockefellerék, Soros, a Háttérhatalmak érdeke”), vagy inkább a folyamatos biológiai ember-vírus együttélés újabb, pusztító erőssége miatt félelmetes szakasza (világjárvány a neve), amely során nem kell, nem lehet a vírust megsemmisíteni és ekképpen legyőzni (mert úgy harcolunk vele, hogy tisztában vagyunk legfélelmetesebb fegyverével: nem tűnik el, csak mutálódik...⁸), és amely valóban sok mindenben megváltozott, például: a koronavírus és újabb vírusok jelenlétéhez alkalmazkodó, „távolságtartó” emberi világot szült. Továbbá a modern világ felgyorsulása, illetve a hitelcsapda, mint a baj forrása: „A világnak ugyanis nem a koronavírus a fő baja – ebben ma már biztos minden közgazdász egyetért. A vírus, illetve a kezelése csak bedugta azt a kis pöcköt a bringa küllői közé, a nagy pofára esés viszont azért következik be, mert túl gyorsan mentünk. Az egész fogyasztói társadalmi bulit a túlfogyasztásra építettük, amit hitelekből finanszíroztunk.”⁹ Akkor pedig mi is az, amitől sorsunk függ, hiszen mindegyik értelmezés másképpen meséli el a valóságot/más valóságot feltételez: Kína, Háttérhatalmak, a Félelmetes Vírus, a Modern Világ Pusztító Gyorsasága, az Eladósodás? A kulturális szimbólumok sérülésének kérdését Clifford Geertz tárgyalja *A vallás mint kulturális rendszer* című híres tanulmányában. A vallást illetően arról beszél, hogy a vallás mint szimbólumok rendszere többek között „kialakítja a létezés általános rendjének kon-

8 2020 karácsonya előtt okozott pánikot, utazási torlódást a legújabb, Angliában felfedezett, az eddiginél fertőzőbbként azonosított mutáció, és már dél-afrikai mutációról is van hír: Dél-Afrikából is új koronavírus-változat indult útnak, két fertőzöttet már Nagy-Britanniában is találtak.

Március végén már indiai kettős mutációról szólnak a hírek: <https://telex.hu/koronavirus/2021/03/24/kettos-mutaciot-mutato-koronavirust-talaltak-indiaban>

9 Lásd: https://totalcar.hu/magazin/velemeney/2020/05/07/mi_lesz_az_autozassal_a_virus_utan/?utm_source=index.hu&utm_medium=dohoz&utm_campaign=link. Tizesével tudnék idemácsolni a témát boncolgató, az utóbbi hónapokban olvasott újságcikkeket.

cepcióit” (Geertz 1994. 74.), valamint, teszem hozzá, a rituális vallási gyakorlatokban fenn is tartja azokat. Az emberre az jellemző, hogy „mindent elhiszünk, amit csak lehet, és mindent elhinnénk, ha képesek lennénk rá” (Geertz 1994. 75.). Nincs más alternatívánk: „Az ember szimbólumoktól és szimbólumrendszerektől függ, és ez a függés olyan erős, hogy meghatározza életképességét” (uo.). Elképzelhető tehát, hogy mi történik akkor, amikor a tapasztalás kételyeket ébreszt bennünk a szimbólumok érvényességét, használhatóságát illetően. Nincs nagyobb érték, mint a szociális együtt (egy térben és időben, egy aktuális valóságban) lét: a másik ember közelsége, a közösségünk testi-lelki találkozásban való megnyilvánulása, a megélés közössége, hirdetjük az egyik nap. De a következő nap kiderül: maradj otthon, nincs nagyobb érték, mint a „társadalmi távolságtartás” meg az online kapcsolattartás. Ha megrendül a szimbólumaink működőképességébe vetett bizalom, akkor a távolban felsejlik a káosz. Geertz megfogalmazásában: az ember ekkor olyanná kezd válni, „mint egy alakatlan szörnyeteg, akinek sem irányérzéke, sem önkontrollja nincsen, aki görcsös impulzusok és homályos érzések káosza” (uo.). Elfogadható meghatározása lehet ez a pánik-létnek?

Geertz szerint a káosz olyan események összessége, amelyek sajátossága, hogy a ráció nem tud úrrá lenni rajtuk: értelmezhetetlenek, és ezért megragadhatatlanok, megszelídíthetetlenek, romboló erejűek, egyaránt fenyegetik az ember elemzőképességét, tűrképességét és erkölcsi integritását. „A zűrzavar, a szenvedés, a makacs erkölcsi paradoxon, ha elég hosszan tartóan és intenzíven jelentkeznek, mind radikális kihívások azon tézis ellen, hogy az élet értelmezhető, és hogy megfelelő gondolkodással hatékonyan tájékozódhatunk benne” (Geertz 1994. 76.). Mindig is léteztek rendkívüli helyzetek és rendkívüli megoldások, és ezekről történetek, illetve ezeknek az emlékezetben őrzött hősei, de igen ritka volt az emberi közösségekben a teljes reménytelenség, kilátástalanság, a megjósolt és bekövetkező szörnyű vég várása – vagyis a pusztulás elfogadásának passzív gyakorlata. A vallás, és ebben különbözik döntően a tudománytól, mindenre és minden helyzetre magyarázattal képes szolgálni. Geertz szerint „számos ember – minden valószínűség szerint az emberek többsége – képtelen arra, hogy a megértés tisztázatlan problémáit egyszerűen tisztázatlanul hagyja, és a világ tájképének furcsább vonásait néma megdöbbenéssel vagy enyhe apátiával szemlélje, anélkül, hogy ne alakítana ki akár egészen fantasztikus, összefüggéstelen vagy naiv fogalmakat arról, hogy ezek a vonások miképpen egyeztethetők össze a köznapibb tapasztalatok történéseivel” (Geertz 1994. 76–77.). Ha bekövetkezik az emberi magyarázórendszer tartós, tehát többszörösen megbizonyosodó kudarca, azaz alkalmatlannak bizonyulnak „az örökölt kulturális minták (tudomány, filozófiai spekuláció, józan ész, mítosz) – amelyek az empirikus világ feltérképezésére szolgálnak, hogy segítségükkel megmagyarázzuk a dolgokat, amelyek segítségért kiáltanak” (uo.), akkor napi tevékenységeink középpontjába kerül és bármilyen magyarázat elfogadására

hajszol a felfokozott „érthetőség iránti vágy” és a „metafizikai aggodalomáradat” (ezek úgyszintén Geertz fogalmai). Megdöbbenő, mert a tanultsági foktól, társadalmi helyzettől független, az elvárttól igen eltérő reakciók születhetnek ilyenkor. Geertz megfigyelése szerint az ilyen helyzetben levők „folyamatosan arra használták hiedelmeiket, hogy a jelenségeket megmagyarázzák, vagy még pontosabban: meggyőzzék magukat arról, hogy a jelenségek megmagyarázhatóak a dolgok elfogadott rendje alapján, hiszen általában csak minimális mértékben ragaszkodtak az adott meggyőződéshez, érzelmi zavarhoz, tabuszegéshez, babonaelmélethez, és nagyon készek voltak arra, hogy valami ugyanazon a műfajon belüli másra cseréljék, valami olyanra, ami a tényeket tekintve jobban elfogadható. Arra azonban nem hajlottak, hogy egy elméletet úgy hagyjanak el, hogy nem cserélik ki semmi másra: hogy az eseményeket egyszerűen magukra hagyják” (uo.). Ezek szerint fontosabb, hogy a jelenségek magyarázhatóak legyenek, mint annak a valóságnak az akár pillanatnyi elfogadása, hogy nincs magyarázat, vagy legalábbis: nem tudjuk (még), keressük a magyarázatot.

Hiedelem és tudás

Visszatérhetünk a kérdéshez: mi is a „tudás”? A válasz megfogalmazásához kellene elgondolni: mi a hiedelem, és mi a kettő közötti különbség?

Az emberek arra használják a hiedelmeiket, hogy újraépítsék az új helyzetben érvényes viláértelmezéseket, olvashattuk fennebb. Innen továbbhaladva érdemes megvizsgálni, mi is az a hiedelem a Tóth Balázs – Csányi Vilmos szerzőpáros könyve szerint. A meghatározás a könyv harmadik fejezetében olvasható: „Hiedelemnek tekintünk minden olyan emberi gondolatot, legyen az egyszerű vagy többszintű, komplex konstrukció, amely a nyelv közvetítésével az egyéntől közössége más tagjainak vagy kívülállóknak elméjébe jut, és ott megragad” (Tóth–Csányi 2017. 42.). Két alapvető mozzanatot építenek be a szerzők a meghatározásba: az egyik a gondolatok továbbadása, vagyis mindenféle kommunikációs tevékenység, valamint az, hogy bizonyíthatóan az elkövetkezendőkben ott van, létezik, hat a másik ember elméjében a kommunikált gondolat. Úgy is fogalmazhatok, hogy az álláspontjuk szerint az emberi kommunikációban formát kapnak és továbbítódnak azok a gondolatok – és minden más, zajnak minősülő gondolatok is –, amelyek hatást gyakorolnak, akciót indítanak el, viselkedést változtatnak. Ha – miként a szerzők állítják – a hiedelmek az emberi gondolat építőkövei, akkor a kommunikáció az építkezés folyamata, a kommunikáció célja pedig kettős: egyrészt az összekötés/kapcsolatfenntartás, másrészt a véleményalakítás/viselkedésmódosítás/befolyásolás. A kommunikációban és a kommunikáció által (Carey 2003) jön létre, marad fenn, változik az a jelentés, az az értelem, ami az emberi kultúrákat közössé (közös, elfogadott értelem szerint működővé), az emberi csoportokat közösséggé (a társadalom aktív együtt-

működés, Durkheim definíciója, lásd Durkheim 2004. 379–380.) teszi. Lehetséges, hogy a világmindenség kaotikus és értelem nélküli, de a „mi közösségünk” egy közösen kialakított és közösségben megélt emberi világ, és csakis értelmes, ami azt is jelenti: morálisan koherens lehet. Geertz elképzelését újrafogalmazva: az emberi kommunikáció alapvető funkciója, hogy „ne hagyja magára” az eseményeket. A hiedelmek alapvető funkciója a koherens és emiatt megnyugtató, vagy legalábbis a bizonytalanságot csökkentő világmagyarázat, függetlenül attól, hogy a világ éppen milyen (de hát ha az ember számára másmilyen, mint emberi, akkor az számára igen nehezen elképzelhető és elfogadható). Geertz szerint az értelemadó szimbólumok úgy birkóznak meg az emberi szenvedéssel, hogy jelentéssel bíró kontextusba helyezik (mintegy értelmet varázsolnak köréje), és ennek eredményei az olyan (általában rituális) cselekedetek, „amelyek révén kifejezhetővé, a kifejezés révén megfoghatóvá, a megfoghatóság révén elviselhetővé válik a probléma” (Geertz 1994. 82.), adott esetben: a beteg szenvedése, szélsőséges esetben: halála. Nem tagadják tehát a veszteséget, hanem magyarázzák: értelmessé teszik. Akár a halált is! Ha ez sikerül (az ember szembeesül sorsával, és belenyugszik, sőt tragikus hősként harcol, elesik és megdicsőül), akkor valóban érdemes fenntartani, ápolni, megbecsülni ezeket a szimbólumrendszereket.

De mi a helyzet a tudással, a tudománnyal – etológiai szempontból?

A Tóth–Csányi szerzőpárosnak igen határozott és egyértelmű a véleménye: „A tudomány maga is egy hiedelemrendszer” (Tóth–Csányi 2017. 186.). Ez bizony első látásra megdöbbentő. Ezek szerint a tudás is hiedelem, és csak egy speciális és késői, alig néhány száz éves fejleménye az emberi tevékenységeknek? Akkor mi is az, ami olyan speciális, és olyan sikeres és félelmetes egyben? „Minden tudományos hipotézis, elmélet, modell hiedelem, de a tudomány csak akkor fogadja el a hiedelmek legális kommunikációját, ha azokat folyamatosan szembesítik a kísérletek, megfigyelések során megismert tényekkel. Ennek az apparátusnak köszönhetjük a tudomány, technika, végső soron az ember fejlődését” (uo.). Speciális tehát a kommunikáció formája, és az így kialakított és fenntartott, bizonyos közösségekben (a tudományt gyakorlók közösségében) elfogadott, ezeket a közösségeket összetartó hiedelmek. A szerzők nemcsak távolságtartással kezelik ezeket a hiedelemközösségeket, amelyekhez egyébként ők is tartoznak, hanem egy árnyalatnyi, az elbizakodottságra vagy a szerep túlbecsülésére vonatkozó kritika is kihallható a megfogalmazásaikból: „A tudomány is egy-egy közösség, az adott tudomány művelői által elfogadott hiedelmeken alapul, mint minden kultúra. A tudósok szeretik hiedelmeiket elméletnek nevezni” (Tóth–Csányi 2017. 187.). Marad tehát az, hogy meghatározzák a tudományos hiedelmek kezelésének, a tudományos kommunikációnak a differentia specificáját: és ez éppen az emberi világban oly ritka racionális viselkedés, különösképpen a tévedések, ellentmondások vizsgálata. „Ha az elfogadott hiedelmek, tudományos elméletek között valamilyen ellentmondásra bukkanunk, akkor megfogalmazhatunk egy új tudományos kérdést, ami

legtöbbször maga is egy kisebb elmélet, ami eltér a régebbiektől. Erre megfigyelésekkel, valamint a megfigyelésekből készített új elméletekkel keressük a választ. Ha sikerül a választ megtalálnunk, akkor kigyomláltunk valamilyen bosszantó ellentmondást a közös tudáskincsből” (uo.). Bizony, a tudományos kutatás fáradságot nem kímélő, kivételes cselekvési szabályokat (módszertant) ismerő és betartó csoportok tevékenységi területe, ha valaki a költség/haszon mérlegelésével választ pályát, akkor ezt messze elkerüli – mert Durkheim szerint is „a tudomány, és nem a vallás tanította meg arra az embereket, hogy a dolgok bonyolultak és nehezen érthetőek” (Durkheim 2004. 37.). Az emberi hiedelemvilágnak számtalan csillogó, villogó és anyagilag igencsak nyereséges területe van: az ember nemcsak tudományos elméletekkel rendelkezik, hanem „különbéféle egyéb hiedelmekkel is: babona, mágia, varázslat, vallásos hit. Ezek önmagukban nagyon szépek és megnyugtatóak lehetnek...” (Tóth–Csányi 2017. 187.). A tudomány viszont szigorú módszertanok által vezérelt terület: Geertzét parafrazálva a tudománnyal foglalkozó embereknek a legnagyobb kincse a módszertant rendező szimbólumai. A céljuk pedig: a gyakorlat minél alaposabb megismerése és a cselekedetek előrejelzése: „Egy elmélet helyénvalóságát, igazságát nem a szépsége vagy az egyszerűsége, hanem a gyakorlati értéke bizonyítja. Ezen általában azt értjük, hogy a jó elméletet eredményesen fel lehet használni előfeltevésként a következő megfigyelésnél. Vagyis az elmélettel jóslani lehet” (Tóth–Csányi 2017. 189.). Lehet: de ez csak egy lehetőség, mert nem mindig érvényes a jóslás. Éppen ezért az elméletek mulandóak, csak a pillanatnyi legjobb elmélet, legjobb magyarázat, legjobb modell, legjobb(nak tűnő) jóslás van. Úgy látszik, az így felhalmozott természettudományi tudás és az erre alapuló technikai fejlesztés is elegendő a legjobbnak hitt világunk kialakításához, működtetéséhez, bár ennek fennmaradása egyre kétségesebb.

Még rosszabb a helyzet a társadalomtudományos jóslások esetében. A társadalmi folyamatok dinamikája hihetetlenül bonyolult, 2017-ben írják a szerzők azt, hogy: „gondoljunk csak bele, mennyi tényezőt kell figyelembe venni, ha arra keressük a választ, hogyan jóslható meg egy gazdasági válság vagy egy politikai konfliktus alakulása” (Tóth–Csányi 2017. 190.). Igen, nincs benne a horizontjukban a koronavírus-pandémia. De megállapításukkal egyet lehet érteni: „Mivel a társadalmat nem lehet egy laboratóriumba gyömöszölni és úgy vizsgálni, vagy kisebb méretű kísérletekből próbálnak következtetni egy magasabb szerveződési szint viselkedésére ... vagy szimulációkat végeznek hatalmas adatbázisokon, amik csak véges számú paramétert vesznek figyelembe. Ezért sokszor a hiányos megfigyelésekre rakódik rá rengeteg hiedelem, s így keletkeznek bonyolult elméletek, amelyeknek a jósló ereje megkérdőjelezhető” (uo.). Ebből kiindulva, a továbbiakban a laboratóriumi vizsgálat társadalmiasításának, illetve a klinikai orvoslás születésének a kérdéseit bemutatva kellene eljutnom oda, hogy a jelenlegi helyzet: egészségügyi, gazdasági krízis, kulturális pánik nyomán mi változik. Kiindulópontom világos: az, hogy „minden másképp lesz”, nyilvánvalóan

egy jól hangzó, de tudományos vizsgálattal nem igazolható hiedelem. Az analitikusan gondolkodó elme el sem jut annak elemzéséhez, hogy mit is nevezhetünk „változás”-nak, de talán addig sem, hogy milyen sokféleképpen lehetséges a „másképp”, hanem már a „minden”-nél visszahőköl: mi az, amit át lehet fogni a semmi és minden közötti végtelenből? Akkor már nem egyszerűbb, elfogadhatóbb, ha kockát vetünk, és az eredmény már használható mint kiindulópont?

Tudjuk tehát, hogy nem változik, nem változhat minden (bár vannak, akik várják a jelek és hiedelmek szerint most és azonnal bekövetkező apokalipszist) – de akkor van-e, és mi az, ami mégis, és ami feltétlenül?

Pasztörizált világunk

Világunkban valamikor, a mezőgazdaság kialakulásával, a háziállatokkal való szorosabb együttlét kezdetekor megjelentek a járványok. Az állatokkal való együttélés ajándékai a mikroorganizmusok: baktériumok, vírusok, és ezek gyors, pusztító terjedése. Jared Diamond szerint „Kései történelmünk legnagyobb hóhérai – a himlő, influenza, tüdőbaj, malária, pestis, kanyaró és kolera – mind-mind állati eredetű ragályos betegségek, jóllehet mára a fertőző betegségeinkért felelős vírusok – paradox módon – szinte kizárólag az embert támadják meg. Mivel ezek a betegségek az emberiség legnagyobb hóhérai, döntően befolyásolták a történelem alakulását” (Diamond 2001. 196–197.). Egy évszázadnyi idő alatt például sikerült kiirtaniuk Amerika őslakóinak 95%-át. Sokan gondolták úgy Robert Koch és Louis Pasteur felfedezései, kísérletei, a védőoltások elterjedése után, hogy győzött a tudomány – a kárt tevő meg a hasznot hozó mikrobák világa fokozatosan, elfogultabb vélemények szerint véglegesen emberi ellenőrzés alá került. Most pedig itt van ez a koronavírus.

A kérdés, amivel röviden foglalkoznom kell: hogyan pasztörizálta Pasteur Franciaországot – és a laboratóriumi bakteriológiai kísérletek sikere, vakcinák létrehozása, egészségügyi intézkedések elterjedése, adminisztratív szabályozások sora nyomán hogyan lett mai világunk pasztörizálttá? 1984-ben jelent meg Bruno Latour francia filozófus, antropológus *Les microbes: guerre et pais suivi de irréduction*¹⁰ című könyve, és az 1993-ban publikált angol fordításnak adták a könyv alap gondolatát összefoglaló címet: *The Pasteurization of France*. Latour tevékenységéről tudni kell, hogy a szociológiában újnak számító cselekvő-hálózat elmélet (Actor-Network-Theory – ANT) egyik képviselője.¹¹ Michel Callonnal ketten dolgozták ki a laboratorizáció fogalmát, amely alatt azt értik,

10 Magyarul a cím: A mikrobák: háború és béke és az ezt követő leegyszerűsíthetetlen.

11 Az ANT képviselői „a tudányszociológia más képviselőivel együtt úgy gondolják, hogy a tudományos tudás sokkal inkább társadalmi termék, mint valami olyan tiszta ismeret, amelyet kivételes tudományos módszerek alkalmazásával hoznának létre. Amellett érvelnek, hogy ez a tudás felfogható mint heterogén elemek hálózatának terméke vagy hatása” (Király 2008. 552.).

hogy a laboratóriumban folyó tudományos kutatás és a társadalmi környezet elválaszthatatlan, vagyis a laboratóriumi munkába egyrészt beépülnek a társadalmi elvárások és viselkedésmódok, másrészt olyan elképzelések formálódnak ki a laboratóriumban, amelyek a társadalmi viselkedés átalakításához vezetnek. Erre példa Franciaország pasztörizációja, amelynek kezdő pillanatát is rögzíti könyvében Latour: 1881. június 2-án egy Bauce megyei kis faluban, Pouilly de Fort-ban került sor az első lépfene (antrax) elleni oltási akcióra. Pasteur és munkatársai a laboratóriumban kikísérletezett immunizáló vakcinával oltott be juhokat és szarvasmarhákat. A kísérlet sikerült, megszűnt az állatokat tizedelő és emberáldozatokat is követelő lépfene-járvány. A 19. század végi Franciaországban, majd egész Európában Pasteurt igazi hősként ünnepelték: egy barátja szerint „Pouilly-le-Fort híresebb ma, mint bármely más csatamező. Pasteur úr, az új Apolló, nem fél a jóslástól... mindazt, ami megtörtént, előre bejelentette azzal a magabiztossággal, ami első pillanatra dicsekvésnek tűnhet, de ezt a jóslást úgymondva maga a tudomány tette meg, azaz olyan sorozatos kísérletek eredménye, amelyek teljes bizonyossággal a felfedezett tudományos törvényekre alapozódnak”.¹² Pasteurt ünnepelték, de vele együtt a tudomány diadalát a ragályos betegségekkel szemben, meg a francia gloire, Franciaország nagyságának diadalát is, hiszen az emberiség megmentőjeként lehetett rá tekinteni. És az a következmény sem volt elhanyagolható, hogy a trópusi betegségekkel szembeni védőoltások kifejlesztésével új szakaszba lépett az európai gyarmatbirodalmak kiterjesztésének, megszilárdításának, az európai gyarmatosító hatalmak politikai-katonai-gazdasági és egészségügyi világuralmának a történelmi korszaka. Pasteur és hívei, a „pasteuristák” ezután nekifogtak Franciaország pasztörizációjának: kidolgozták azokat az oltási, járvány megelőzési, higiéniai, adminisztrációs és nem utolsósorban kulturális viselkedési szabályokat, amelyeket állami, törvénykezési, helyi adminisztrációs szabályozással, akár karhatalmi szervezetek¹³ kiépítésével, támogatásával gyakorlatba ültettek. Egy új Franciaország és egy új világ született: a pasztörizált, azaz csírátlanított világ. A védőoltások kötelezővé tételétől és az élelmiszer-biztonság felügyeletétől kezdve az ellenőrzött vízszolgáltatói hálózat kiépítésén és fürdőszobák berendezésén keresztül az iskolai egészségnevelésig¹⁴ állami intézmények, viselkedési szabályozások sora, a modernitás szép új szerkezetei épültek ki, váltak megszokottá a franciák és minden más modern nemzet mindennapjaiban. Bebizonyosodott: valóban ez a járványveszélyesnek diagnosztizált társadalmi viselkedés egészségügyi, intézményes-kulturális terápiájának sikeres formája: megszűntek az addig gyakori

12 Idézi Latour 1993. 5.

13 A gyerek- és fiatalkorom világában, a szocialista Romániában kevesen tudták, mi is az, de mindenki tudta, hogy félni kell tőle, mert büntet: a SANEPID. Amikor 1957-ben a szüleim a marosvásárhelyi családi ház építésére kértek engedélyeket, az egyik a SANEPID-é volt: milyen legyen az épülő ház vízellátása, hol legyen a kút és az árnyékszék az udvaron.

14 „Kezeket padra! Lássuk a körmeiteket!” – minden reggel ezzel kezdte a napot 1960 szeptemberében, első osztályos koromban a tanító néni.

járványok. Azt is mondhatom, és úgy gondolom, nem járok messze az igazságtól, hogy a pasztörizáció döntő lépés volt a globális társadalom kialakulásához vezető úton. Mivel adottak voltak a védőoltások, a megelőzés és a kezelés feltételei, a modern világ ipari, közlekedési, kulturális intézményeinek egészségügyileg felügyelt, biztonságos működtetése, lehetővé vált a mindennapokban a globális mobilitás: mindenfajta távoli utazás, munkavállalás, a munka- és szabad idő tömegesedése. Ennek gyakorlatba ültetése már „csak” technikai kérdés. Egy globális, a Glóbuszt meghódító és a Glóbusz teljes (fel)használására építő emberi életmódnak ez volt az egyik alapfeltétele: nem kellett félni a járványoktól, a járványhordozó másiktól – nem kellett elszigetelődni, otthon maradni, távolságot tartani! Latour szerint a kiinduló elképzelés az volt, hogy a járványt terjesztő mikroorganizmusokat ellenőrzés alatt lehet tartani a laboratóriumban, de meg kellett ismerni, hogy mi is történik a járvány helyszínén, a falvakban, a vidéken, hogyan működik a járványok terheit elviselő, a járványokkal együtt élő társadalom. Pasteur terepmunkát végzett, megismerkedett a francia vidéki gazdaságok, gazdák, gazdálkodás mindennapjaival, és azt kutatta, hogy ezekben a környezetekben hogyan vannak jelen a mikroorganizmusok. Ezután a gyűjtött mintákból alakította ki a mikroorganizmusok tenyésztését, kísérletezte ki az immunizáció lehetséges formáit, hozta létre a vakcinákat. De legalább ilyen fontos volt az a felismerése, hogy nem lesz hatása az immunizációnak, ha nem avatkoznak be a társadalom megszokott működésébe. Létre kell tehát hozni a társadalmi közegben azokat a higiéniai feltételeket, amelyek gátat vetnek az újrafertőzéseknek: meg kell változtatni a gazdálkodás formáit, a parasztgazdaság évszázados, megszokott térbeliségét (lakóház, árnyékszék, istálló, trágyadomb viszonyrendszerre), használatát és a gazdák kulturális viselkedési modelljeit (váltsanak ruhát, mossanak kezet, fertőtlenítsenek – legyen folyóvíz, legyen fürdőszoba)! Létre kell hozni a változást elindító, lefolytató, ellenőrző állami intézményrendszert. Nem Pasteur, hanem a modern állam pasteuri elveket érvényesítő intézményrendszere teremtette meg, és ez az intézményrendszer tartja fenn pasztörizált világunkat. Nemcsak könnyen elképzelhető, hogy ez milyen lassú és kanyarokkal terhelt folyamat volt Franciaországban, majd máshol is, hanem a mai Kelet-Európában tapasztalható is, hogy csak a paraszttalanítás, és a modern nagyüzemi mezőgazdaság, illetve a falvak urbanizációja hozza el ennek a ma is csak felsemés valóságát. Ha csak a romániai vidéki települések víz- és szennyvízhálózatának adatait nézzük,¹⁵ akkor világosan látszik, országos szinten hol állunk (nem beszélve a szegregált településeken belüli különbségekről). Csányi Vilmosnak a mottóban idézett kijelentéséhez térek vissza: a hiedelmek megváltozása a legnehezebb – különösen abban az esetben, ha a geertzi értelemben vett létfontosságú

15 2019-ben Románia lakosságának 70,9%-a volt rákapcsolódva a vízellátó rendszerekre, lásd: https://insse.ro/cms/sites/default/files/com_presa/com_pdf/distributia_apei20r.pdf A kanalizálási rendszerekre kapcsoltak aránya 2019-ben 54 % , lásd: https://insse.ro/cms/sites/default/files/com_presa/com_pdf/sistem_canal_2019r_0.pdf

alapszimbólumainkba beépült hiedelmekről van szó (pl. „legyetek egymás mellett”, mint egy közösség tagjai – „tartsatok távolságot”, mint az idegenek). A pasztörizáció esetében is nemcsak államhatalmi rendelkezéseken, jogi szabályozásokon, intézmények megszervezésén, szakértők hadba állításán múlott a siker. Meg kellett történnie a világértelmező hiedelmek cseréjének is. Példám extrém esetnek tűnhet, de meggyőződésem szerint nem az, és Csányi is ilyesmire gondolt, amikor az alapvető hiedelmek megváltozását emlegette. A romániai vidéki települések jellemző építménye a kert végében, istálló mellett álló „illemhely”¹⁶ – sok helyen akkor is megvan, használják, ha már van a házban folyóvíz, fürdőszoba. Az antropológus Vintilă Mihăilescu szerint a hagyományos paraszti világ értékrendjében a tiszta-szennyes, ami azt jelentette egyben: szakrális-profán kettősség jegyében értelmeződött a térhasználat, szerveződött a tevékenységrendszer. A ház, a gazdaság központja tiszta és szent volt, igyekeztek, hogy vallási és rendtartási szempontból ilyen legyen. A gazdaság, különösen pedig az a rész, ahol az állatok ganéztak, és ezt a ganét trágyadombba összegyűjtötték, a gazdaság szennyes pólusa volt, jobban mondva ambivalenciával rendelkezett, belül volt a gazdaság fizikai, de már kívül volt a gazdaság kulturális határain: a természet része volt, csak ideiglenesen volt itt, mielőtt kikerült volna oda, a termőföldekre. Ha ez így működött, akkor magyarázható, hogy miért volt akkora ellenállás az iránt, hogy az újonnan épített modern ház fürdőszobájában, azaz a tiszta házban bent legyen az a hely, ahol szennyet ürítenek (Mihăilescu 2007. 28–29.). A gesztus maga szimbolikus szennyeződésként értelmeződött, elfogadhatatlan volt az ebben a kultúrában benne levők, ehhez ragaszkodók számára. Meg kellett tehát változnanak a hiedelmek, hogy az új ház és az újfajta higiénia működhessen.

Hiedelmek: kognitív torzítások

Ma napi bizonyosság az a tapasztalat, hogy a COVID–19 okozta járvány miatt, az emberi élet védelme, a járvány gyors terjedésének megakadályozása érdekében az emberi világ „otthon maradt” újra és újra „leállt”, illetve „fokozatosan” indult újra. Az idézőjel azt jelzi, hogy egyrészt ez nem igaz, mert igenis működnek a modern államok, legfőképpen az állami adminisztráció, az egészségügyi rendszerek létfontosságú intézményei, másrészt a világ a globális virtuális hálózatosodás következtében lehet fizikailag immobilisabb, de ez csupán azt jelenti, hogy az atomok kevésbé, a bitek még inkább közlekednek (Negroponte 2003). A világ ma már nem is tudna leállni.¹⁷ Talán talánálabb, ha így fogalmazok: a világ most gyors ütemben és nyilvánvalóan megsérült, a pasztörizáció éppen

16 Lábjegyzetbe írom a népi nevét: budi.

17 A mobiltelefonunk, a világ virtuális működtetésének ma már legfontosabb technikai-tárgyi feltétele és a működés szimbóluma, állandóan kézügyben, használatban vagy készletben van.

nem működik hatékonyan, a világ „megbetegedett”, de már itt az oltóanyag,¹⁸ közel a „gyógyulás”. Ennek a kijelentésnek az értelmezéséhez pedig érdemes megnézni, mit ír a Tóth–Csányi szerzőpáros a betegség-hiedelmekről. Ők is kultúrantropológiai ismeretekre alapoznak, az általuk idézett George Murdock 139 múltbéli és jelenkori kultúra betegségmagyarázatait rendszerezve jutott arra a következtetésre, hogy alapvetően kétfajta betegségcsoportban hisznek az emberek. Az első hiedelemrendszerbe azok a betegségek tartoznak, amelyeknek természeti okai vannak: öregedés, fertőzések, stressz, balesetek, emberi erőszak. A második csoportban (és ebben van a többség: 78 kultúra) a természetfeletti okok dominálnak: az isteni büntetés, a tabusértés, a mágia, a sors, a misztikus eredetű fertőzések, a lélek időszakos elvesztése, a boszorkányrontás. Modern világunk mindennapjaiban is keverednek ezek a hiedelemgyűttesek. A táplálkozással kapcsolatos hiedelmeink tengernyi sokasága erre az egyik jó példa, de ott vannak az ezotéria, a homeopátia hiedelemrendszerei is. A konklúzió: különböző hiedelemvalóságok vannak, éppen ezért nincs egységes és tökéletes gyógymód: „az egészség és betegség okait mindig egy olyan tapasztalati valóságban keressük, amit kultúránk hiedelmei behatárolnak. Ha olyan magyarázatot lelünk, amely a hiedelmek teljes rendszerébe – valamennyi bizonytalansággal – beilleszthető, akkor el tudjuk fogadni azt a magyarázatot. A gyógyító hiedelemvilágok a hiedelmek szerveződésében különböznek, azaz abban, ahogy elkülönítik és egybefűzik a betegségben és gyógyításban szerepet játszó hiedelmeket. A kezelés külső anyagok, gyógyító rítusok, öngyógyító folyamatok és hiedelemváltoztatás egysége, és ezek aránya ki is rajzolja a valóság egyfajta értelmezését” (Tóth–Csányi 2017. 155.). Van tehát az alkalmasnak hitt, az elfogadott, a „tudomány mai állása”, vagyis „a gyógyítási protokollokba foglaltak” szerinti, meg ezzel párhuzamosan, ezzel keveredve a „jobb híján ezzel is meg kell próbálkozni” gyógymódok sokasága, a gyógyítás sokféle valósága. Ha pedig a tudósok szeretik hiedelmeiket elméletnek nevezni, akkor a mindennapi ember szereti a saját valóságát (akár „örök” és „morálisan sziklaszilárd”) „igazságnak” tekinteni. Ez etológiai, az evolúció során kialakult univerzális vonás, állítják a szerzők. Valamikor ősünk akkor voltak igazán sikeresek, ha a belső (saját) csoport tagjaival egyetértőek, szolidárisak, nagylelkűek, a külső csoportok tagjaival/idegenekkel szemben agresszívek és ellenségesek voltak, ez szintén a szerzők állítása. Azért működhetett ez a szolidaritás, ez a szoros kapcsolat, mert a közös akciók, közös hiedelmek, közös konstrukciók mellett a hűség jellemzi a csoporttagokat (Tóth–Csányi 2017. 166.). Hűek egymáshoz, a közös hiedelmekhez, és miért ne lennének azok, ha ez egyúttal azt jelenti, hogy életük/világuk

18 Magyarországon 2020. december 25-én, Romániában és az Európai Unió más tagállamaiban december 26-án kezdődött az oltási kampány. 2021. március 28-án az Európai Unió egyetlen országában sem haladta meg a beoltottak aránya a 22%-ot, az első Magyarország 21,6%-kal (első oltásban részesülők aránya), ez az EU országaiban összesítve 12,3%. Lásd: <https://www.portfolio.hu/gazdasag/20210328/vedooltasok-magyarorszag-mar-az-elso-helyen-all-az-egesz-eu-ban-476148#>

a legfontosabb szimbólumaikra szilárdan építve, igazságuk tudatában, csakis erkölcsös és értelmes lehet. Mi következik ebből? A hiedelmeink által megismerhető világok, amit hiedelmeink építenek és tartanak fenn, igen alkalmasak társadalmi szempontból valóságossá válni, de igenis nagyon erősen lehet kételkedni abban, hogy ezek működését ismerve másokkal/a „Másikkal” közösen megélt jövődjükre érvényes jóslások tehetők, tehát tudományos validitással rendelkeznek. A társadalomtudományos jóslások inkább hajlamosak a közösségekben belül, önbeteljesítő jóslásokként működni.

A kérdés azóta is: hol húzódik belső és külső közötti, kulturálisan kijelölt és fenntartott határ, kik a „mi”, és kik az „ők”? Mindkettő az „én” környezete, de a velük kapcsolatos hiedelemrendszereink szerint szerveződik valóságunk. A szerzők szerint „a kettős természet fontos jellegzetessége annak a felépítésnek, aminek alapján környezetünket felfogjuk. Ismétlődő mintázatokot lehet kimutatni abban, ahogy az ember a körülötte levő világot észleli – hangsúlyosan beleértve társadalmi környezetét –, és ahogy hiedelmeket készít a megfigyeléseiből. Ezeket a visszatérő mintázatokot *kognitív torzításoknak* nevezzük” (Tóth–Csányi 2017. 160., kiemelés az eredetiben – GJ). Mielőtt összegeznének, a hiedelmek öt kognitív funkcióját emelik ki a szerzők. Az első: ezek a hiedelmek válogatnak, azaz a csoport/faj számára fontos valóságelemeket kiemelik, azt is mondhatjuk, hogy ezzel torzítanak. A második: úgy szerveződnek, hogy biztosítsák a folytonosságot. A harmadik: úgy szerveződnek, hogy a közösség működésének rendelődjenek alá az egyén tapasztalatai. A negyedik: csökkentik a valóság komplexitását, vagyis fenntartják a valóságelemek kezelhetőségét. Az ötödik, és talán a legfontosabb: a kiszámíthatóság és kontrollálhatóság fenntartása, vagyis a világ elfogadásának, élhetőségének a biztosítása. A racionalitás hiedelemalapú! Mindezek érdekében és mindezek működtetésével a legkülönbözőbb hiedelmeket lehet összeilleszteni: „Az embernek kognitív felépítéséből fakad az a vágya, hogy világában minden egy nagy harmonikus egészlet alkosson – a kognitív torzítások helyenként a harmónia látszatát adják csupán, igaz, azt kellő bizonyossággal” (Tóth–Csányi 2017. 163.). Ha ez a „kellő bizonyosság” egyben elegendő bizonyosság is, akkor nem is kell tovább kételkedni, vizsgálódní. A világ, a világunk elfogadható és működtethető. Éppenséggel: racionalis. Ez lenne a hiedelmek legnagyobb, kétségbevonhatatlan haszna?

A szerzők legfontosabb, összegző konklúziója fogalmazódik meg itt: nem élhetünk hiedelmek nélkül, és éppen azért nem, mert teljesítik azokat a funkciókat, amelyek szó szerint világteremtő erővel és hatalommal rendelkeznek: „Véleményünk szerint ezért a kognitív torzítások lényege abban ragadható meg, hogy az ember kiterjeszti magát a valóság egy szeletére, majd abból egy folytonos, kiszámítható és kontrollálható világot formál, amiben kiténteti a számára fontos eseményeket, s beszövi azokat a közösség törvényszerűségeivel. Hiedelmei segítségével emelkedik ki tehát az ember a természetből, s formálja a saját képére a világot” (uo.). Ez a hiedelmekkel konstruált és fenntartott világ te-

hát evolúciós eredmény, az emberi faj sikeres alkalmazkodásához, túléléséhez szükséges otthon az idegenségben.

De mint tudjuk, az eredmények nagyon időlegesek. Tűz és víz, viharok és földrengések, felmelegedés és lehűlés, járványt okozó mikroorganizmusok, mindezek fölött pedig: saját halálunk leselkedik ránk. Otthonaink nagyon sérülékenyek, és bennük mi is azok vagyunk.

Dzsungelek

Lehet ezt az otthont civilizációnak, szimbólumok világának is nevezni, ahogy azt Hankiss Elemér is teszi: „Az emberek és emberi közösségek nem tudtak volna megélni ezen a bolygón, ha nem vették volna körül magukat – nem pusztán váraik, városaik és házaik falával, fegyverekkel és szerszámokkal, törvényekkel és intézményekkel, hanem – szimbólumok védőszféráival is: mítoszokkal és vallásokkal, hiedelmekkel és értékekkel, eszmékkel és teóriákkal, műalkotások ragyogó csillagképeivel. Egyszóval egy briliáns konstruktummal: civilizációjukkal” (Hankiss 2006. 17.). A fenti felsorolásban a hiedelmek csak a civilizáció konstrukciós elemei közül az egyik, de számomra világos az, hogy Csányiék kommunikációs alapú hiedelemfelfogása ugyanezt az elképzelést alapozza meg: az idegen, ellenséges világban az ember arra törekedett, hogy keresse és megtalálja helyét, kialakítson egy, a védelmét szolgáló, a világban eleve nem létező és nélküle sem létező konstrukciót. Az emberi kaland, ezek szerint, valós és teljes értékű kaland, mert tele van kockázattal: a teremtés kalandja.¹⁹ Abban az értelemben, hogy „Nekik kellett megteremteni a maguk számára a biztonság, a szabadság és az érzelmek világát egy olyan univerzumban, amelyben lehetséges, hogy az ember teremtette világon kívül nincs is szabadság, nincs biztonság és nincs értelem”. A fentebb megfogalmazottakat idekapcsolva, a geertzi értelemadó szimbólumoknak ugyanez a funkciójuk: nélkülük nem lehetséges emberi világ. Ennek a világnak pedig, egyet kell értenem Hankiss-sal, alapeleme a könyv címében kiemelt félelem: a szimbólumok értelmező, magyarázó, biztonságadó hatalma nem örök, sőt mindig időleges, mindig csak az éppen aktuális félelmek csillapítására – a velük való együttélés szabályozására – alkalmasak. Az emberi világban kialakítható egyensúly időleges és labilis. Nem kellene hozzá pandémiák, igen egyszerű mindennapi események is rámutathatnak az emberi világ alapvető bizonytalanságára. Geertz banális, jávai terepmunkája során tapasztalt példája: a nagy kalapos gomba. „Mikor egy furcsa alakú kalapos gomba néhány napon belül (egyések szerint néhány óra alatt) kinőtt egy ács házánál, az emberek mérföldekről jöttek megcsodálni, és mindenkinnek volt valamilyen – hol az animizmushoz, hol az animatizmushoz, hol

19 Hankiss Elemérnek ez a könyve egy másiknak, *Az emberi kaland* címűnek a javított és bővített kiadása.

pedig a kettő között valami másba gyökerező – magyarázata az esetre. (...) A kalapos gomba körülbelül ugyanazt a szerepet játssza a jávaiak életében, mint a miénkben, és a jávaiakat rendszerint éppen annyira érdekli, mint minket. Csak éppen ez »szokatlan«, »furcsa« és »rejtélyes« (aneh) volt. Az ember nem intézheti el azt a kalapos gombát, amelyik ötször olyan gyorsan nő, mint kellene, egy vállrándítással” (Geertz 1994. 78.). Úgy gondolom, mindennapjaink tele vannak kalapos gombákkal, és bizony igen sokszor, sőt általában egy vállrándítással napirendre térünk a furcsa kalapos gombák esetei fölött. Vagy nem? Csak azok az esetek rendítenek meg és készítetnek a mindennapok felfüggesztésére és magyarázatkeresésre – diagnózis keresésére –, majd valamiféle megnyugtató cselekedet végzésére – terápiára –, amelyek a saját kis világunk alapvető értelemadó szimbólumait, erkölcsi elveit kérdőjelezzik meg? Diagnózis és terapia: a betegséggel kapcsolatos tevékenységek fogalmai, és arra utalnak, hogy ezekre koncentrálnak átrendezzük időgazdálkodásunkat, felfüggesztjük a megszokott cselekvéseket: ha valaki/a közösség/a világ „megbetegedett”, akkor a betegség átszervezi a mindennapokat, kiszolgáltatottá tesz, felébreszti a félelmet, bizonytalanságot, meg persze a társak szolidaritását is, és a súlyos formája mögött felsejlik a halál árnyéka. Előtérbe kerülnek azok, akik képesek diagnózist felállítani és terápiát ajánlani – vagy legalábbis akikről úgy gondoljuk, úgy hisszük, hogy hivatottak vagy képesek erre, mert mögöttük van az intézmény tekintélye, vagy mert már megszerezték ehhez a társadalmi legitimitásukat, legújabbban: a média-legitimitást.²⁰ Szeretjük őket (mert erős ez a hiedelmünk) szakértőknek nevezni és ekként kezelni. A diagnózis és terapia egykor is, ma is együtt van az ember és világ „bújjára és bánatára”, „bajaira” vonatkozó jóslásokban, az etológiai szempont szerint, amit Csányiék bontanak ki könyvükben: a betegség-hiedelmekre alapozott cselekvésekben. „Beteg ember”, „beteg társadalom”, sőt, „beteg korszak”, „beteg világ” – a normalitástól eltérő, az extremitás felé elmozduló tapasztalategyüttesek megnevezései. Megrendítenek, magyarázatot követelnek. A járvány, sőt pandémia pedig: mindezek együttese, a megrendült, magyarázatot kereső emberek, medrűkből kizökent mindennapok (normalitás helyett extremitás) világa, amelyben alapvető tapasztalat, hogy „ami van, az nem jó, az baj”, abban az értelemben, hogy félelmetes: nem megérthető, nem megélhető (esetleg: még elviselhető, de alig) és nem biztonságadó. A mai ember, írja Hankiss, és azt az embert érti alatta, akire a huszadik század végi, huszonegyedik század eleji „vállvonogatós pragmatizmus” jellemző,²¹ úgy gondolkodik, mindennapjait aszerint rendezi be, hogy „végül is otthon vagyunk ebben a világban. (...) igenis át tudjuk alakítani ezt a világot egy biztonságos, szabad és kényelmes világgá” (Hankiss 2004. 47.). Vannak gondok, vannak bajok, de „a legtöbb problémát meg lehet és meg kell oldani. Nincs semmiféle apokalipszis a küszöbön” (Hankiss 2004. 50.). Végül is nincs mit tenni, Hankiss is ezt

20 A lehető legmindenapibb, legelfogadottabb, legkonkrétabb jel: a kedvelések/lájkok száma.

21 Egyszóval: a digitális világ embere.

vallja: „Úgy vélem én is, hogy az ember legfőbb feladata, hogy megoldja azokat a problémákat, amelyek felvetődnek az életében. Nem hiszem, hogy túlon túl sokat kellene merengnünk és boronganunk a halálról és a szenvedésről. Amit tehetünk: szembe kell nézzünk az elmúlással, és mindent el kell követnünk annak érdekében, hogy enyhítsük az emberi szenvedést ebben a világban” (uo.). Ez most az emberiség (nagyreszt inkább közvetített, mint közvetlen) napi tapasztalata: a koronavírusban megfertőzöttek, elhalálozottak számadatai, a kórházak intenzív osztályainak képei, az egészségügyben dolgozók erőfeszítései, a hatósági korlátozások szövevénye. Ez a tapasztalat táplálja a vágyakat, reményeket: legyen vége, legyen másképp, mert ez már-már elviselhetetlen. Térjünk vissza a napi biztonságotteremtő rutinjainkhoz, és most, amikor ránk omlik a régi, tervezzünk, szervezzünk, építsünk egy új világot – vagy legalábbis egy új házat! Van-e ennél emberibb cél, feladat? Temetni, felejteni, romokat eltakarítani, újjáépíteni, újjáépülni, szelektíven felejteni, szelektíven emlékezni! Folyamatosan reménykedni abban, hogy minden jobb lesz! Nem régi, mintegy háromszáz éve diadalmasan hódító hiedelemrendszer ez, leginkább ezzel jellemezhetjük a mai embert (és úgy vélem, ma már nem csak a nyugati civilizáció emberét): „Mi itt mindannyian a nyugati civilizációban a dicsőséges emberi haladás szemléletében és hitében nőttünk fel. Általában úgy véljük, hogy az a feladatunk és lehetőségünk, hogy állandóan jobb és jobb házat építsünk magunknak annál, mint amilyen már van nekünk. Minden bizonnyal helyes, ha ezt így tesszük” (Hankiss 2004. 50–51.). Minden bizonnyal helyes, ha van egy pozitív, haladáspárti világvéleményünk – ebbe illeszkedik például igen jól a pasztörizációnak minden formája. Illetve tudjuk azt, hogy „Nincs semmiféle apokaliptikus a küszöbön”. De mit tegyünk a gyorsan kinövő kalapos gombákkal? Megpláne a koronavírussal: mi is ez, honnan jön, hová megy, mit akar, és főleg: miért ez a sok szenvedés, áldozat, miért áll le a világ? Mi lesz velünk, és mi lesz a világunkkal? Hankiss így folytatja: „De lehetséges, hogy igazi lehetőségünk és feladatunk inkább az, hogy kitágítsuk és aládúcoljuk azt a világot, napról napra, újra és újra, amely ezek nélkül az erőfeszítések nélkül ránk omlana” (uo.). Igen, lehetséges, hogy a Gonosz hiedelemrendszere, ezer szimbóluma határoz meg minket, határolja be cselekvési lehetőségeinket, rendszerezi feladatainkat. Még mielőtt feltennénk a kérdést, hogy milyen világban élünk, azt kellene megfogalmaznunk, hogy miben hiszünk, milyen hiedelmeink uralnak minket? Mint kiderült fentebb: az etológiai álláspont szerint a tudományos tudás is alapvetően hiedelmek rendszere, csak a működésének igen sajátos a módszertana: próbálja tisztázni saját korlátait, érvényességét. Hankiss külön eszme-futtatást szentel az emberi nem négy „dzsungelének”. Az ember már nem egy a vadak közül, nem dzsungellakó ebben az értelemben. A dzsungelben élés ősi természetes állapot, az emberi világ már saját konstrukció, Hankiss Jeffrey Burton Russelt idézi: „El kell fogadnunk azt a tételt, hogy a dzsungel velünk marad. Vagy rosszabb ez, mind a dzsungel? A dzsungel természetes. A bennük levő gonosz pedig lehet,

nem az” (Hankiss 2000. 45.). A velünk-bennünk levő dzsungel legalább négyféle: a fizikai, a társadalmi, a lelki és a metafizikus. Ez utóbbi az, amivel nincs mit kezdenie a tudományos tudásnak – azaz újra és újra bizonyossá válik az, hogy ezen a területen eredménytelen, tehát hiábavaló próbálkozás a tudományos vizsgálódás. Hankiss sem tud racionálisan érvelni, számára sincs más lehetőség, mint a patetikus-költői felsorolása a nem tudásoknak: „Ami létünk »végső kérdéseit« illeti, a tudatlanság és bizonytalanság félelmetes vadonában élünk. Mert ezekre a kérdésekre nem ismerjük a választ. Nem tudjuk, kik vagyunk, nem tudjuk, honnan jöttünk, nem tudjuk, hova megyünk, nem tudjuk, hogy végső fokon milyen erők mozgatják az univerzumot és az életet, nem tudjuk, hogy miért kell szenvednünk, és miért kell meghalunk; nem tudjuk, mi életünk értelme és célja, és így tovább. Az ezekre a kérdésekre adott válaszokat és a velük kapcsolatos elképzeléseket és elméleteket nem lehet sem bizonyítani, sem cáfolni. Nem tudjuk bizonyítani vagy cáfolni Isten létét, nem tudjuk bizonyítani vagy cáfolni, hogy van-e élet a halál után; nem tudjuk bizonyítani vagy cáfolni, hogy van-e vagy nincs célja, értelme az univerzumnak és az életnek; nem tudjuk, hogy szabadok vagyunk-e, hogy szabadon tudunk dönteni önmagunk sorsáról; nem tudjuk, hogy vajon működik vagy sem valamilyen morális princípium az univerzumban” (Hankiss 2004. 46.). Megrendítő felsorolás. Az azonban kiderül belőle, és leginkább ezért idéztem: lehetséges ugyan másképp is hinni, de valójában a tudomány az a hiedelemrendszer, amelyik módszertanának köszönhetően a világ általa behatárolt, vagyis kutatási tárgyként kezelt kis részeinek működési törvényszerűségeit bizonyítja vagy cáfolja. Nem tehet ennél többet. Hogy azt lehet állítani, hogy a tudományos felfedezések alapozták meg az emberiség új és új házainak konstrukcióit? „Minden bizonnyal helyes, hogy így teszünk”: hogy több mint háromszáz éve ebben hiszünk. A járványt (és e szerint a hiedelemrendszer szerint: minden más járványt) is kezelni tudunk, és holnap már jobb lesz. „De lehetséges, hogy...” – folytatja Hankiss, lehetséges, hogy alaptapasztalatunk a minden erőfeszítésünk, tudásunk és igyekezetünk ellenére omló, széteső, emberellenes világ, ezzel kell megküzdenuünk újra és újra, napról napra, és még az a bizonyosság sem adatott meg, hogy az időleges győzelmek tovább érvényesek, mint a következő nap reggele. Járványok vannak, elmúlnak és visszatérnek, az ember ebben a környezetben vált emberré és maradt embernek. Tudományosan is igazolható ez, hiszen a holdra szállás speciális technikák, űrruha nélkül lehetetlen, és ez a tudomány és technika érdeme, de ugyanígy, állítja Hankiss, az ember is menthetetlenül elveszne a Föld nevezetű igen veszélyes bolygón, ha nem alakult volna ki, ha nem védené ma is a saját űrruhája: az immunrendszere! Ez pedig az evolúció eredménye. Ugyanis „Létünk minden pillanatában halálos veszélyben vagyunk, mert minden pillanatban baktériumok, vírusok, gombák milliárdjai támadnak meg minket” (Hankiss 2004. 37.). A támadók folyamatosan új fegyverekkel kísérleteznek, ha ezeket tömegesen és sikeresen vetik be, akkor járványról beszélünk.

Legfontosabb fegyverük, mint köztudott, a mutáció és ennek következtében az adaptáció, egy antibiotikumokkal felfegyverzett emberiség legyőzéséhez igen jó stratégia az antibiotikumokhoz való gyors alkalmazkodás, nincs, nem lehet tehát „végső győzelem”, csak megújuló küzdelem újra és újra, napról napra. Ezt jól tudjuk, ismerjük, ez volt Sziszüphosz sorsa is.

A klinika

Az orvoslás történetének a 18. és 19. század fordulóján zajló, a pasztörizációt jóval megelőző forradalmi megújulásáról ír Michel Foucault *A klinikai orvoslás születése* című könyvében. Ekkor alakult ki az az elképzelés, és nyomában a hely és intézmény, amely ma a koronavírus elleni háború közvetlen csatateré: a klinikum. Azt kellett másképpen elképzelni, hinni, és ez a változás nem volt, ma sem végleges, hogy a beteg ember gyógyulásának mi a legmegfelelőbb környezete, feltétele. Évezredekig ez a család, a kisközösség volt. Voltak régebb is olyan betegségek (például a lepra) és rendkívüli megbetegedések (járványok), amelyeket elkülönítéssel/karanténnal kezeltek. De nem gondolták, hogy az állandó, intézményesített elkülönítés (a mindennapi társadalmi környezetből való kiemelés) és ezen az elkülönített helyen való kezelés mindenfajta megbetegedés esetében sokkal hatásosabb lehet. Továbbá a hullák tömeges és szisztematikus boncolása során nyert tudással (kórbonctani ismeretek) és a kór ebből eredő képével egészült ki a beteg ember gyógyulási folyamatának megfigyelése, a betegség folyamatának ismerete, és erre alapozódott a gyógyítás új elképzelése. A modernitás egyik jellemző intézménye a klinika, és jellemző tudományos ismeretegyüttese a diagnózis és terápia modern intézményesített formája, a klinikai kezelés. Ott van benne a hatékonyságnak és eredményességnek az a tudományos felfedezésekre és technikai fejlesztésekre alapozott elképzelérendszer, de amennyiben hű akarok maradni az etológiai megközelítéshez, akkor: hiedelemrendszere, ami alapvetően jellemzi a modernitás világát.

Ebben a megváltozott helyzetben, intézményben, pozícióban az orvos másképpen kérdez, mert másra kíváncsi, másképpen gondolja el a betegség és gyógyítás összefüggéseit: „A klinikum megjelenése, mint történelmi tény, azonosítandó újjászervezésének rendszerével. Ezt az új struktúrát csak jelzi, ámde nem meríti ki az az apró és döntő változás, amely a »Mi baja?« kérdés helyére – a 18. században ugyanis ezzel kezdődött az orvos és a beteg párbeszéde, a maga sajátos nyelvtanával és stílusával – azt a másik kérdést tette, amelyben felismerjük a klinika és diskurzusa alapelvének a hatását: »Hol fáj?« (Foucault 2000. 102.). Az első kérdés szintetikus, a második analitikus választ feltételez, követel. Az első mögött álló hiedelemrendszer arra készíti a kérdezőt és a válaszolót, afelé irányítja kettejük diskurzusát, hogy a nagy egész összefüggésrendszerére figyeljenek. Hogyan él, miképpen cselekszik, mi a hitvallása, mi a bűne – a kérdés

mintegy életének átgondolására, összefüggések keresésére, gyónásra készíti a betegágyon fekvőt. A betegség ott van valahol a mi világunkban, berendezésének része, és most a betegágyánál kell ráismerni, azonosítani, elfogadni. A beteg elmondja, hogy mi a baja, utána aláveti magát a rendelt kezelésnek, de még azelőtt, az orvos látogatása nyomán: megkönnyebbül. A második kérdés redukál, nem az élet eseményeire, nem a világgal való viszonyra, hanem a test jelenségeire kérdez rá. A betegség lokalizálható, ott van a testben, abban a testben, amelynek szerveinek felépítését és patológiás, vagyis megbetegítő elváltozásait a boncolásból származó ismeretekkel összevetve tanulmányozhatja az orvos. Persze a fájdalomra való rákérdezés csak a kezdő momentum: következik az így behatárolt testrészekre a kivizsgálás: megtekintés, kopogtatás, meghallgatás (a 19. század elejétől a hallgatóság szemérmes voltát biztosító és mutató szetoszkóppal). Közben pedig az orvos figyel, és – Foucault ezt a forradalmian új mozzanatot helyezi elemzésének középpontjába – kialakítja az egyes szimptomák át-tekintését, az orvosi tekintetet: „Az orvosi tekintet ekképp, a kórbonctan felfedezése óta, megkettőződik: adott egy lokálisan korlátozott tekintet, amely a hallással és a tapintással határos, amely csak az egyik érzékelési mezőt fedi, és csak a látható felszíneket éri el. Létezik azonban egy abszolút integráló tekintet is, amely valamennyi észlelő tapasztalatot uralja és megalapozza. Ez strukturálja szuverén egységbe azt, ami a fül, a szem és a tapintás alacsonyabb szintjén van. Amikor az orvos minden érzékszervével megfigyel, akkor egy másik szem a dolgok alapvető láthatóságára irányul, és az élet átlátszóságán keresztül, amelyet az egyes érzékszervek átkutatnak, ez a másik szem tárgyilagosan és közvetlenül a halál világos alakzatára irányul” (Foucault 2000. 285–286.). Világos, mert már jól ismert: milyen is a test, amikor már nem él. A klinikai orvoslás folyamata mindig innen indul: a halott test tapasztalata alapozza meg.²² A halott test pedig: az az állapot, amikor már megszűntek a bajok, amelyek az étellel, az élő test folyamataival, a kulturálisan érvényes értékekkel társíthatóak. A halottnak már nincs baja az élők világának gondjaival. Ahhoz pedig, hogy a beteg testet életben tartsák, azaz meggyógyítsák, a test háromdimenziós térképén tájékozódva a betegség helyeit, a megbetegedett szerveket kell legelőször lokalizálni: hol fáj? Teljesen más környezetben, más szerepben, más feladatok előtt áll az az orvos, aki a fájdalomra kérdez rá: a fájdalom enyhítése csökkentheti a szenvedést, és igaz, hogy fizikai értelemben okoz megkönnyebbülést, de az a leggyakoribb, hogy a kialakított és a beteggel közölt diagnózis nem illeszkedik az általános, a beteg hiedelemrendszere által elfogadható keretekbe: kiderül, hogyan szüntethető a fájdalom, és milyen terápiát kell követni, az viszont nem, hogy „mi a baj”. A gyógyítás modern formája, a klinikai gyógyítás ugyanis szigorúan tudományos alapon történik, és a testre koncentrálna. Az orvosi tekintet

22 Hasonlóképpen és igen logikusan az orvosképzésben is ez a kezdő/beavató mozzanat. Az orvostanhallgató előbb a megbetegedett, de élettelen testtel ismerkedik, hogy utána kezdjen foglalkozni az élő, de beteg emberekkel.

és az erre alapuló klinikai diskurzus jól behatárolt érvényességű, amelyben a kulturális hiedelemrendszereknek, amelyekbe belehelyezkedve születnek a bajképzetekhez illeszkedő, azok meghaladását célzó, megnyugtató magyarázatok, nincs vagy alig van helye. „Az az ismeretelméleti és észlelési struktúra, ami a klinikai anatómiát és az egész belőle származó orvostudományt irányítja, a *láthatatlan láthatóság* orvostudománya” (Foucault 2000. 286., kiemelés az eredetiben – GJ). Abban az értelemben, hogy a testről és a test szerveiről tapasztalati szerzett, egybeszervezett, de a halál beálltáig és a test ezutáni feltárásáig (vagy ami gyakoribb: a műtéti beavatkozásig) valójában nem látható és feltételezett, de látva nem ellenőrizhető információk szintézise. A bajmagyarázat az orvostudomány szempontjából meghaladott, a megbetegedett test gyógyításához közvetlenül nem használható hiedelemegyüttes (mondanak Csányiéék), szimbólumrendszer (mondaná Hankiss). Foucault pedig így fogalmaz: „Hajdan az orvosok a halállal a halhatatlanság nagy mítosza által kommunikáltak, vagy legalábbis a fokozatosan meghosszabbított élet határainak útján. Most viszont akik az emberek életét figyelik, azok aprólékos és szigorú tekintettel szemlélik halálukat” (Foucault 2000. 287.). A modern orvoslás, a gyógyítás modern intézményes formái szempontjából az egyes életek, vagy akár statisztikailag: az adatsorokba befogható életek, azaz esetek sokaságának kórtörténete mindig aprólékos és szigorú logikájú diskurzusban magyarázhatóak: vírusok voltak és vannak, DNS- és RNS-alapúak, mutálódnak, nincs semmiféle apokalipszis a küszöbön. Ha esetleg van is, az már a tudomány láthatárán túl van.

Jóslás. Többféle

De mit tehetnek azok, akik érzik, látják, sőt nagyon biztosan, a jól értelmezhető jelekből tudják, és a számukra adott, oly ismerős szimbólumokba sűrítve, szimbolikus valóságában megélik a bajt – azaz akik szerint ez most az apokalipszis? És ha apokalipszis, akkor bizonyos: utána minden másképp lesz! Ami félelmetes és sorsszerű, hiszen az egyén, a csoport, a világ erkölcsi tisztaságának, az erkölcsös élet értelmezésének kérdése („vizsgáljuk meg bűneinket!”) van benne ebben a premisszában: de csakis azoknak lesz minden másképp, akik megérdemlik. Kik ezek? Egyértelműen azok, akik túlélnek. És itt, ebben a mozzanatban gyökerezik minden ilyen, nem mindennapi helyzethez való viszonyulás, az ebből eredő metafizikai szorongás mélysége, a kitérülködő, elkerülhetetlen szenvedés perspektívái, minden egyéni bizonytalanság: milyen is volt a múltam, én hova tartozom, hova sorolnak, mi lesz a (lesz-e) jövőm – én túléltem-e? Akik apokalipsziszre gondolnak, azok számára csak az a kérdés releváns, hogy „mi a baj”, minden más kicsinyes, manipulatív szándékú kerülgetése a válaszadásnak. A szakértőktől próféciaát várnak, lehetőleg olyant, ami egyszerre megvilágít és megnyugtató, a tudománytól azonnali és

érvényes válaszokat.

A tanulmánykezdő idézethez kell visszatérjek. Az újságírói kérdések összetettek, felsorolók: hiedelmek arról, hogy igen, van a vírus, az új Gonosz, ami kétarcú: pusztító, de megmentő is, akár egy akcióhős, aki „letekeri”, „viszszafogja”, „blokkolja” és kikényszeríti a „kollektív életmódváltást”, a „jóléti modell végét”, végső soron „az új világot”. Az alternatívát nem kell ennyire színesen részletezni, hiszen ezek igen megnyugtatóan ismertek, közönségesek: GDP-csökkenés (majd -növekedés), illetve a vírus utáni „szabad világ”, „újra béke és biztonság”. A tudós válasza látszólag egyszerű, és valójában nem válasz. Nem egyértelműen „lesz új világ”, és nem egyértelműen „semmi gond, marad minden, ahogy eddig”. Nem lehet egyértelműen egyik vagy másik. Éppen ezért csalódhat, becsapottnak érezheti magát az, aki ilyen kérdéseket tesz fel (az újságírók, az emberek nagy többsége). Mert például a mottóban idézett részben Csányi ahelyett, hogy megmondaná: megkérdezi.²³ Miben hiszel, kedves olvasó? Miben hisz az a társadalom, amelynek tagja vagy? Végiggondoltad-e, mielőtt eldöntened, hogy neked melyik világ lenne jobb, hogy „Ma az emeli a státuszodat, ha sok országban megfordultál, és mivel ezt olcsón megteheted, repülsz, amikor csak módod nyílik rá. Ellenben, ha az emelné a státuszodat, hogy sok könyvet olvastál, sok filmet láttál, sok nyelvet beszélsz, sokoldalú a műveltséged, ráadásul szépen énekel, gyönyörűen mesélsz a gyerekeknek, akkor ebbe az irányba fordulna az igyekezet.” Melyek a Te vezérlő hiedelmeid: „szükséges-e személyesen megjelenned Thaiföldön, Kubában és New Yorkban, vagy az számít inkább menőnek, ha százával nézed meg a világ csodálatos tájain készült természetfilmeket odahaza, a foteledben ülve, aztán kikerékpározol a legközelebbi erdőbe túrázni”? Hiedelmeidre támaszkodva hogyan viszonyulsz ahhoz a gyakorlathoz, hogy „nagyszerű dolog tízezer kilométert utazni tíz óra alatt tízezer méter magasan egy vascsőbe zárva, aztán szállodába zsúfolva, idegenvezetők által hajtva, csoportba kényszerítve eltölteni egy-két hetet egy városban, fényképezőgépet kattogtatva, alig ismerve meg a helyi kultúrát, aztán kitenni a fotóidat a Facebookra, és bezsebelni pár száz lájkot.” Vagyis lefordítva: nem az apokalipszis a probléma, hanem az, hogy hogyan élsz, mit fogyasztasz, hogyan képzeld el magad, mi számodra az értelmes élet: „Hol fáj?” Egyébként pedig a jövőről Csányinak megvan a maga határozott véleménye, de ezt, természetesen, nem lehetséges röviden, néhány szóban kifejteni. Az *Íme, az ember* című könyvében olvashatjuk: „Az emberi társadalom kettős természetű. Az ember biológiai adottságainak és a kultúra struktúráinak kölcsönhatásaiból alakult ki. Minden kultúra értékek, lehetőségek és korlátok funkcionálisan összekapcsolt rendszere, amelyben azok, és csak azok a cselekvések, gondolatok, elképzelések értelmezhetőek, tehát csak azoknak van jelentésük, amelyek az adott kulturális rendszerhez szervesen illeszkednek, amelyek komponensei a

23 Persze látszólag kijelenti: „A kollektív életmódváltás ábránd, míg át nem alakítjuk az emberiség hiedelmeit.”

kultúrának. A jövő elképzelésében tehát csak a múlt nyelvét és jelentéstartal-
mait használhatjuk, ez már önmagában is lényegesen behatárolja a jövőbe látás
mélységét” (Csányi 2015. 371.). A tudományos kutatás eleve problémás a kultu-
rális jelentéstermeléshez való illeszkedés szempontjából: ugyanis a racionalitás
jellemzi, és a racionális gondolkodás pedig kizárja a logikailag nem illeszthető
elemeket. A tudományos jóslás tehát racionális végiggondolás eredménye – de
Csányi szerint „ezzel a módszerrel az az alapvető probléma, hogy racionális, és
egy csak részben racionális rendszer mozgásait kívánja kiszámítani” (Csányi
2015. 371.). Van tehát egyfelől a kulturális viselkedés, amely a maga rendszere,
törvényei szerint válogat, fogadja be az újat: „Új ideák, új szokások csak akkor
maradhatnak egy kultúra integráns részei, ha képesek a meglévő rendszerhez
illeszkedni, ha csak éppen annyit változtatnak, ami még nem rombolja le a kul-
túra bevált, kipróbált mechanizmusait. A kultúrák evolúciójának legfontosabb
paramétere a változtatás, az új és a hagyományos, a megtartó és az átalakító
megfelelő aránya” (Csányi 2015. 368.). A kultúra azonban nem a szigorú racio-
nalitás szabályai szerint működik, logikája érzelmi természetű.

Másfelől pedig van a racionális gondolkodás, amely a modern korban ké-
pes volt arra, hogy kijelölje azokat a területeket, amelyekben nem érvényes az
érzelmek befolyása. Ezekre valóban beteljesülő jóslásokat képes tenni, de ez az
érvényesség igencsak korlátozott: addig él, amíg meg nem születik ezek gya-
korlati tapasztalatokra alapozott cáfolata, ami azt jelenti, hogy nem az teljesül,
amit előre láttunk. De erre is fel van készülve a kutató: a hipotézisét megcáfol-
ták, az elmélete alkalmatlannak bizonyult és át kell dolgoznia, de hát ez nem
vereség és tragédia és apokalipszis, hiszen ezt nevezzük a tudományos kommu-
nikációban kialakuló tudományos haladásnak.

A kérdés tehát, amely Csányi és hívei számára mindezekből következhet:
milyenfajta jóslásra van szükségünk (és lehetőségünk)? Olyanra, amit a kultú-
ránk eleve behatárol (elvár?), mert csak azt fogadja be, amelyik illeszkedik, csak
olyan változást tűr meg, amelyik megtartja az arányokat, vagyis: ami elhihető?
Vagy olyanra, amelyik racionális premisszákra épül, de csak a ráció által be-
fogható jelenségekre vonatkozik, vagyis: kulturális, bajmagyarázó elvárásain-
kat csak részben teljesíti, korlátozottan érvényes? Különbösen is, ahogy Tóth és
Csányi fogalmaz a *Hiedelmek* című könyvben, ahol egy külön fejezet témája
a jövőről alkotott hiedelmek: az embernek nem erőssége a jóslás képessége:
„a jövőt mindig a jelen tendenciáinak folytatásaként képzeljük el, ezért a statisztikai
átlagokat kicsit megemeljük: több ember lesz, több jármű, több élelem,²⁴ de
hogy ez a növekedés miféle mellékhatásokkal jár, azt el sem tudjuk képzelni.

24 Egy ankétra emlékszem, jól megjegyeztem: 1968-ban, a megyésítés utáni lendületes hó-
napokban a marosvásárhelyi *Vörös Zászló* napilap újságírói tették fel a kérdést különbö-
ző marosvásárhelyieknek: milyen lesz a megyeközpont húsz év múlva? A költő, újságíró
Szócs Kálmán mondta, bizonyára bosszantotta ez a kérdésfeltevés: „Olyan lesz, mint ma,
csak nagyobb.”

Az emberi elme nem olyan módon fejlődött, hogy az efféle kreativitás funkcióit képes legyen ellátni. Az evolúcióban mindig a jelen szükségletei szerint történik valami szelekció.²⁵ Annak ellenére, hogy ezt a hiányosságunkat felismertük, mindenkit élénken foglalkoztat a jövő, és a meglévő tendenciákból igyekszünk is az ezzel kapcsolatos hiedelmeket megfogalmazni.²⁶ A legfontosabb haszna az efféle foglalkozásnak, hogy egészen rövid távon működik, az így születő elképzelések ezáltal pedig segíthetik az ember gyors alkalmazkodását az ismeretlen jövő változásaihoz” (Tóth–Csányi 2017. 221.). A jövő tehát 1. bekövetkezik, 2. a gyors alkalmazkodás előnyös, 3. ismeretlenek ma azok a változások, amelyek bekövetkeznek, vagyis amelyekhez akkor, majd alkalmazkodni kell. A kreacionista-evolucionista szemléletek egymást kizáró voltából következik az istancionális-evolucionális kettősség ellentéte is: azonnal, egy pillanat alatt, villámcsapásszerűen jöhet el, megtörténhet a változás, „holnap más világ virrad” – vagy ez lehetetlen, hiszen a világ elemeinek (biológiai lényeknek, emberi konstruktumoknak) evolúciós történetük van: „az élőlények története éppen úgy, mint a karórák, egy rendszer kreativitásának eredményei, és létüket, struktúrájukat, organizációjukat csak és kizárólag keletkezési történetük hozza létre, és persze egyben magyarázza is” (Csányi 2015. 372.). Amikor a jövőre irányítjuk kutató tekintetünket, akkor éppen ezeket, a jövőt létrehozó apró lépések ezreit nem tudhatjuk: milyen történeti folyamatok nyomán, milyen elemek kölcsönhatásából áll össze „az a bizonyos” jövő. Nem tudhatjuk az apró részleteket, igaz, nem is ezekre figyelünk. Hiedelmeink lehetnek, vannak, de azok mindig valóságmodellek, valóságstoriák, vagyis általánosak és orientatívák. Nem lehet megspórolni a konstrukciókat létrehozó együttműködést, amelyben az együtt azt jelenti, és nem többet, hogy képesek vagyunk egyeztetni és végül megegyezni, pedig igencsak eltérő hiedelmeink vannak az egyes részek mibenlétéről, működéséről, fontosságáról. Ezt a gondolatmenetet lezárva, és itt megállva: úgy gondolom, hogy az emberiség közös hiedelmekre alapozott rítusközösségei teremtik meg a jövőt, a tudomány és technika csak részletekkel szolgál ehhez: feltételez, kísérletezik, gyakran téved, és akkor újrakezdi, megkeresi és kijavítja azt, ami logikailag nem illeszkedik, vagy tapasztalhatóan nem működik. Szeretünk technikai forradalomról beszélni – de ez a részletek új összekapcsolása (és lehet, csak sokadjára működik, és újra és újra tapasztalhatjuk a regressziókat

25 Úgy gondolom, hogy biológiai változások magyarázatára született, illetve a múlt hogyanjaira és miértjeire választ kereső evolúcióelméletnek nincs jól kidolgozott jövőképe. Az emberi kultúráknak van, mert ahogy Geertznel is olvashattuk, az ember „csak úgy nem engedheti el” az idő megtapasztalt múltját, hihető (ami azt jelenti: hiedelemrendszeréhez illő és elviselhető) magyarázatot kell keresen például a saját halálára még azelőtt, mielőtt az megtörténne.

26 Tehát ez lehet egy etológiai jóslás-definíció: amikor érzelmileg erre motiváltak vagyunk, akkor a meglévő, ismert folyamatokból kiindulva hiedelmeket fogalmazunk meg a jövőről. A hiedelem definíciója szerint tehát gondolatainkat kommunikáljuk, és ha azok másokban megragadnak és hatnak, tehát akciókat irányítanak, akkor tekinthetőek valóban hiedelmeknek.

egy előző technikai szintre) ahhoz képest, hogy mennyire forradalmian új például egy vallásos (vagy világi) mozgalom teremtette, rítusokban performálódó, szimbólumokban megszilárduló/szilárddá formálódó újjászületés.

Hadd jósoljak én is!

Nehéz a gondolatmenetemet befejezni, ha nem vitatkozni és meggyőzni, hanem elmélyülni és eképp konklúziókat keresni szeretnék. Idő kell ehhez: a járvány ideje, vagyis történései, és a (másoké, a saját) reflexió ideje. Mi látszik – azaz mit látok?²⁷ Következik néhány pont arról, hogy „úgy gondolom, hogy”. Lehetne több is, lehetne kevesebb is. Idő kell ehhez.

1. Folyamatos az egyébként is a változó valósághoz való alkalmazkodásban a világértelmező szimbólumaink karbantartása, megújítása (naponta találkozunk „kalapos gombákkal”). Ez most másképpen: intenzívebben, a legkülönbélebb elvárásokra válaszolva, és lehetséges, hogy folyamatosan a „mi fáj”-t keresve történik, holott legtöbbször arra várnak, hogy minél hamarabb világossá váljon, hogy „mi a baj”.

2. Intenzív, minden médiumot dominál a vita, mert megegyezni (még?) nem lehet, nincs történelmi távlat – csak mai vélemények a „world after”, „le monde d’apres” állapotokra.²⁸

3. Az már most látszik, hogy a koronavírus okozta járvány kezelése hányféleképpen történik a világ országaiban – lehet kínai, olaszországi, angliai, németországi, egyesült államokbeli, izlandi, izraeli, svéd kezelési modellekről beszélni. Ezek és társaik az államszervezési-egészségügyi-kulturális, egyidejűleg zajló folyamatok sokaságát jelentik, és ahány folyamat, annyi részeiben eltérő eredmény. Már most meg lehet kockáztatni azt a kijelentést, hogy ha lesz másképp, akkor az mindenütt másféleképpen lesz: az államoknak-régióknak-lokálisoknak igen eltérő válaszaik intézményesülnek. Már most felértékelődik például a vidék szerepe: hiszen ha van internet, távmunka, napi google meet, zoom stb. kapcsolat, akkor a tágasság, távolabbi szomszédság, kertművelés-természetben lét előnyei nyilvánvalóak.²⁹ Tessék, jóslat: a világ óvatosabb: vidékibb és lassabb lesz. Persze tudjuk: a globalizáció „nem azt jelenti, hogy mindannyian ugyanolyanokká válunk, hanem inkább azt, hogy más módon válunk különbözőekké, mint korábban” (Eriksen 2006. 370.). Vagyis nyugodtan

27 Vagyis: mit mutatnak a napi statisztikák (tesztek száma, pozitív esetek száma, halálozások száma, gyógyultak száma globálisan, országosan, a már engedélyezett védőoltások sikere stb., stb.) ma, 2020. december 28-án? Ki mit nyilatkozik, politikusok mit döntenek, szakértők mit fejtegetnek, hol nyitnak, hol zárnak, Kína, ahol megjelent a járvány, hogyan fordította azt az Amerikai Egyesült Államokkal való vetélkedésben stratégiai előnyszerzésre, stb., stb., mindmeggannyi kaotikus részlete a pandémia elleni háborúnak.

28 pl. https://www.lemonde.fr/economie/article/2020/05/02/coronavirus-le-monde-d-apres-selon-wall-street_6038424_3234.html stb.

29 Egy népszerű összefoglaló: mi a karantén-korszak legfontosabb nyolc pozitívuma, <https://www.msn.com/hu-hu/news/other/8-%C3%BAj-szok%C3%A1s-amit-a-koronav%C3%ADrus-alatt-tanultunk/ar-BB15xpTm?ocid=msedgdhp#image=BB15xyhX|1> [2020. 06. 16.]

jósolhatom azt is, hogy a világ türelmetlenebb és gyorsabb lesz. De én, persze, hiedelmeim szerint, az előbbit preferálnám.

4. Azonban ez a „vidéki és lassabb” sem jelenti azt, hogy a nagyvárosok, urbánus agglomerációk leértékelődnek. Megvan a társadalomszervezési jelentősége a nyüzsgésnek, a forgatagnak, a sűrű találkozásoknak, a tömegrítusoknak is, ezek nagyon hiányoznak, hiszen a nagy ünnepek egészen másképp teltek ebben az időszakban: húsvét, nemzeti ünnep, meg hát a fiatal generációk utóbbi évtizedekben kialakult hiedelemrendszerei sem fognak gyorsan változni: ezek a generációk nem tudják elképzelni holnapukat a fesztiválok megszokott éjszakai élete nélkül. De ezek meggondoltabban kialakítottak, és az ezekben való belemerülés ritkább lesz. Inkább válogatni fogunk: ki az, akire valóban, testi jelenlétében szükségünk van, akinek az intim közelsége nélkül szenvedünk. Megbecsüljük a létező kapcsolatokat, mert kevesebb lehetőség van kilépésre, újraformálásra.

5. Az nem jóslat, mert jól látszik: legnagyobb nyereség a közegészségügyi kérdések középpontba kerülése. Sérültek a pasztörizáció eddig hatékony intézményes formái, szükséges a klinikum megújulása, ezek okait kell keresni, ezeket kell újjászervezni.

Az örök kettősség fennmarad, újrafogalmazódik, hiszen a „győz a tudomány” hiedelme eddig sem jelentett mást, mint azt, hogy a tudomány valóban képes megállapítani, hogy „hol fáj”, képes a fájdalomcsillapításra is, de korlátait belátva nem foglalkozik, nem feladata foglalkozni azzal, hogy „mi a baj”. Márpedig az emberek többsége a mindennapokban (ha lát egy kalapos gombát), de különösen extrém helyzetekben (járvány idején) erre kérdez rá, erre kíváncsi, erre vár számára értelmezhető, ezért elfogadható, a kulturális hiedelemrendszerébe illeszkedő jóslást: jövőképet. Az kétségtelen, az tapasztalható, hogy nagy a baj. De éppen ezért tapadnak rá az emberek a futótűzként terjedő információkra, megosztják-sokszorozzák ezeket, újakat várnak.

„Tudni” akarnak – hogy „hiedelmeikben” megerősödjenek.

Magyarázatokat várnak: arra a kérdésre, hogy mi ennek a helyzetnek az oka, és útbaigazítást arra a kérdésre, hogy személy szerint mit kell tennie, hogy túlélje. Magyarázatot arra a kérdésre, hogy miért kell szenvednie. Nem utolsósorban pedig: választ, megnyugtató választ arra a kérdésre, hogy milyen reményekkel érkezik a holnap.

Utóirat

Nem tudom megállni, hogy ne idézzek egy tekintélyes tudós, matematikus és pszichológus számomra mérvadó véleményéből a használható tudásról, illetve a járvány járulékos hasznáról:³⁰

*„Egyre több csalódott írást és bejegyzést látunk arról, hogy a tudomány megbízhatatlan. A Holdra eljutottunk, de egy vacak kis kórokozó romba dönti az életünket, és a tudósok csak a fejüket vakarják. Nem forgatókönyveket várunk a tudománytól, hanem válaszokat, használható tudást. Ez részben érthető, de figyelembe kell venni, hogy a vírus és a járvány dinamikája, viselkedése pillanatnyilag kutatási téma. A kutatási téma az, amit még a Nobel-díjasok sem tudnak. Ezért kutatják. Minden doktorandusz megdöbben, amikor megkérdi a nagy tiszteletben álló professzor kollégát, hogy ez és ez hogy van, ő pedig azt feleli, hogy fogalma sincs. A tudományos kutatásban épp a nem tudás a lényeg. Egy doktori szigorlaton azt vizsgáljuk, hogy a jelölt nem tudása elérte-e azt a szintet, amikor már hatékonyan tud kutatni. Egyébként pedig ahhoz képest, hogy a koronavírusról senki sem hallott még tavaly októberben, már rengeteget tudunk róla. Bejött, amit *A csodák logikája* című könyvemben jóoltam: olyan problémák megoldására kell felkészítenünk a diákjainkat, amikről még azt sem tudjuk, hogy problémák. Tanítunk az egyetemen egy csomó baromságot, mert ki tudja, hogy melyik hallgatónak melyik ismeret lesz hasznos. Az orvosnak is, a mérnöknek is meg kell tanulnia egy csomó dolgot, amit sosem fog használni, csak a tudásanyag egy kis részét alkalmazza majd. Vaktában dobálózni az ismeretekkel, ez a tanítás, de néha célba találunk. Fogalmunk sem volt, hogy a koronavírus-probléma létezni fog, mégis elég jól felkészültek a tudományos szakterületek képviselői, hogy meg tudják oldani.*

Tehát meg fogják oldani?

Mit tudom én. Remélem, igen. Olyan sebességgel mutálódik, hogy nem lehet lekövetni ennyi idő alatt. Ráadásul a gyógyszerkészítés, amire mindenki lélegzet-visszafojtva vár, rettentően lassú dolog, mert rengeteg teszt eredményét kell kivárni, amíg valami bekerülhet a patikába. És ha meglesz a vakcina, az nem jelenti feltétlenül, hogy legyőzzük a vírust. Az influenzára is van vakcina, mégsem sikerült kiirtani. Egy csomó más vírust viszont igen, csak nem pár hónap, hanem sokkal hosszabb idő és rengeteg tapasztalat kellett hozzá. Azt sem tudjuk, hogy mennyire virulens ez a dög. Úgy tűnik, hogy nagyon. De ennél még sokkal durvább járványok is jönnek a közeljövőben.

30 Lásd: <https://24.hu/belfold/2020/08/12/mero-laszlo-koronavirus-index-interju/>. [Megjelent: 2020. 08. 22., ellenőrizve 2021. 03. 29.]

Ez biztos?

Nem biztos, de statisztikailag nagyon valószínű.

Számos elemzés születik arról, hogy a lockdown-reakciónak, vagyis hogy világszerte majdhogynem leállították az életet, súlyos gazdasági kárai vannak. Hosszabb távon tömegek pusztulhatnak bele az ennek nyomán fellépő nyomorba. Nem lehet, hogy jóval több ember hal bele a koronavírus elleni védekezésbe, mint amennyit sikerül megmenteni?

De, lehet, sőt majdnem biztos. Csakhogy aki ezzel érvel, nem veszi figyelembe a tapasztalatot, amit nyerünk. Egy csomó minden használhatóvá lett, ami eddig nyögvenyelősen működött. Felgyorsult a digitális oktatás, a távmunka, az internetes kereskedelem. Döbbenet vettük észre, hogy ha nem megyünk minden nap vásárolni, akkor is életben maradunk. Elkezdtünk takarékoskodni, kevesebb kilométert raktunk az autóba. Úgy döntöttünk, hogy elhisszük, és ezt jól tettük: így ráérezünk, milyen lenne, ha ez az egész komoly lenne. (...) Akik azt számolgatják, hogy milyen sok a járulékos veszteség, elfelejtene az a kalkulálni, hogy mennyi lehet a járulékos haszon. Amikor majd jön egy sokkal keményebb járvány, azt felkészültebben és higgadtabban fogadhatjuk. És ez már önmagában embermilliók életét mentheti meg.”

Irodalom

CAREY, James W.

2003 A kommunikáció kulturális megközelítése, in: Kondor Zsuzsanna – Fábry György (szerk.): *Az információs társadalom és a kommunikációtechnológia elméletei és kulcsfogalmai*. Budapest, Századvég kiadó, 252–270.

CSÁNYI Vilmos

2015 *Íme, az ember. A humánétológus szemével*. Budapest, Libri Kiadó.

DIAMOND, Jared

2001 *Háborúk, járványok, technikák. A társadalom fátumai*. Budapest, Typotex Kiadó.

DURKHEIM, Émile

2004 *A vallási élet elemi formái*. Budapest, L' Harmattan.

ERIKSEN, Thomas Hyllans

2006 *Kis helyek, nagy témák: bevezetés a szociálanropológiába*. Budapest, Gondolat Kiadó.

FOUCAULT, Michel

2000 *Elmebetegség és pszichológia. A klinikai orvoslás születése*. Budapest, Corvina.

GEERTZ, Clifford

1994 A vallás mint kulturális rendszer, in: Niedermüller Péter (vál., összeáll.): *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Budapest, Századvég Kiadó, 63–103.

GAGYI József–PLETL Rita–UNGVÁRI ZRÍNYI Ildikó–UNGVÁRI ZRÍNYI Imre–VARGA Attila

2009 *A társadalmi változások kommunikációs univerzuma*. Marosvásárhely, Mentor Kiadó.

HANKISS Elemér

2006 *Félelmek és szimbólumok*. Budapest, Osiris.

KIRÁLY Gábor

2008 Cselekvő-hálózat-elmélet, in: Némédi Dénes (szerk.): *Modern szociológiai paradigmák*. Budapest, Napvilág Kiadó, 532–572.

LATOURE, Bruno

1984 *Les microbes: guerre et paix suivi de irréduction*. Paris, Éditions A. M. Métailié.

1993 *The Pasteurization of France*. Translated by Alan Sheridan and John Law. Massachusetts and London, England, Harvard University Press Cambridge.

MIHĂILESCU, Vintilă

2007 *Antropologie. Cinci întroduceri*. București, Editura Polirom.

NEGROPONTE, Nicholas

2003 Digitális lét. In.: Kondor Zsuzsanna – Fábry György (szerk.): *Az információs társadalom és a kommunikációtechnológia elméletei és kulcsfogalmai*. Budapest, Századvég Kiadó, 44–61.

TÓTH Balázs–CSÁNYI Vilmos

2017 *Hiedelmeink. Az emberi gondolatok építőkövei*. Budapest, Libri Kiadó.

WATZLAWICK, P.–BEAVIN, J. A.–JACKSON, D. D.

é. n. *A kommunikáció két axiómája*. URL: <http://www.communicatio.hu/hg/kommelm/texts/watzlawick.htm> [2020. december 27.]

JÁRVÁNYETIKA: KIHÍVÁSOK ÉS DILEMMÁK

Bevezető

Lassan több mint fél éve egy világvjárvány közepette kényszerülünk élni. Nem a legdurvább fajtájából, ismerünk ilyeneket a történelemből, de ennek ellenére a Sars-COV-2 vírus által előidézett járványos betegség is elégséges volt ahhoz, hogy alaposan felforgassa és megnehezítse a mindennapi életet, hogy bevált viszonyulás- és szokásmódokat írjon felül, a társadalmi interakciók majd minden területén, elsősorban negatív irányba éreztesse a hatását. A járványok ugyanis totális helyzetnek minősülnek, s ennyiben nem csak a társadalmi együtt létezés bizonyos aspektusait alakítják át, hanem hatásuk kiterjed a társadalom számtalan alrendszerére, és mind egyéni, mind közösségi szinten felforgató erővel hatnak. Ez az átalakítás a nivellálás, a kontroll növekedésének az irányába hat, hasonlóan ahhoz, amit Erving Goffman szociálpszichológus a totális intézményekről mond.¹

Jelen tanulmánynak nem célja kimerítően tárgyalni az összes felmerülő kihívást, dilemmát, azonban már néhány csomópont érintése is meggyőzően jelezheti a probléma valódi terjedelmét. A járványok a természeti katasztrófákhoz, forradalmakhoz, háborúkhoz hasonlítanak, habár egy alaposabb elemzés számos lényeges különbséget is felfedhet. A lényeg: a változás, azaz az új, nem szokványos, kihívásokkal teli helyzetek elszaporodása, amelyek azonban nem egy belső fejlődés következményei, hanem külső kényszerítő körülmény idézi elő őket, amihez viszonyulni kell, illetve meg kell találni a kezeléséhez szükséges optimális megoldásokat. Egy ilyen helyzet felértékeli az etikai megközelítéseket. Sőt azt is lehet mondani, ez az egész változás leghangsúlyosabban az etika terében érzékelhető, ugyanis az új helyzet új megoldásokat, új viszonyulásmódokat követel, ezek a megoldások azonban legtöbb esetben nem magától értetődőek, hanem számos esetben különböző, gyakran egymással összeütközésbe kerülő értékek mentén polarizálódnak. Erkölcsi és társadalmi dilemmák, kihívások sokaságáról van itt szó, amit ez a járványhelyzet idézet elő. A járványhelyzet ugyanis kielezi, megnehezíti a cselekvési, döntési helyzete-

1 A „totális helyzet” fogalmát Erving Goffman „totális intézmény” fogalmának a hasonlóságára alkottam meg (lásd Goffman 1991). A totális intézményben (börtönökben, kolostorokban, kollégiumokban, pszichiátriai intézményekben stb.) ugyanis minden egyazon szinten összpontosul, s ugyanazon autoritásnak rendelődik alá. Ugyanakkor az intézmény valamennyi életmegnyilvánulás felett ellenőrzést gyakorol (lásd Verdes 2009).

ket, új szempontokat, értékeket érvényesít, hoz játékba. Világos, hogy ennek az új „játéktérnek” az átvilágítására leginkább az etika tudománya képes, ugyanis az tudja leginkább felmutatni a komplex döntési helyzetek mögött meghúzódó értékvitákat, képes mérlegre tenni az egymással összeütközésbe kerülő elveket, egyszóval erkölcsi szempontból meg tudja alapozni a döntéseinket. Ugyanis, hagyományosan értve, az etika egy olyan diszciplína, amely a helyes emberi cselekedetek általános elveit, szempontjait keresi (Nyíri 1994). Ehhez felhasználja az etika történetében kidolgozott normatív, előíró jellegű elméleteket, a köteleességek, az elvárások egész rendszerét, kiegészítve az alkalmazott, a szakmai etikák kurrens nézeteivel. A járványhelyzet felértékeli az etikai vitákat, ugyanis egy ilyen helyzetben épp a „helyesség” szempontjai maradnak homályban, vagy legalábbis bizonytalanodnak el. Milyen alapon lehet választani a lehetőségek közül? Milyen elveket kövessünk, mely értékeket helyezünk előtérbe? Íme néhány lényeges erkölcsfilozófiai dilemma. A cselekedetek erkölcsösségének eldöntése pedig igazán fontossá válik, hiszen a járványhelyzettel kapcsolatos döntéseknek a tétje is sokkal súlyosabb, mint a hétköznapi élet döntési helyzetei.

Jelen tanulmánynak nem célja kimerítően tárgyalni az összes felmerülő kihívást, dilemmát, azonban már néhány csomópont érintése is meggyőzően jelezheti a probléma valódi terjedelmét. Az Egészségügyi Világszervezet (World Health Organization) már 2015-ben kiadott egy gyakorlati szabályzatot, amely a járványok, sürgősségi helyzetek, katasztrófák során felmerülő problémák etikai vetületeit tekinti át. Ehhez a munkához képest mi inkább az általánosabb, elsősorban filozófiai jellegű problémafelvetésekre helyezük a hangsúlyt. A felmerülő kihívásoknak és dilemmáknak kellene megalapozniuk és érvényesíteniük a címben használt „járványetika” kifejezést, ami egy világos területet határol, s ennyiben a járványhelyzetben felmerülő erkölcsi problémáknak és dilemmáknak a gyűjtőfogalmává válhat. A járványetikai kérdések alkalmazott etikai megközelítést igényelnek, hiszen, a szakmai etikákhoz hasonlóan, az általános erkölcsi elveket és normákat próbálja alkalmazni valamilyen konkrét, jól körülhatárolható emberi cselekvési szituációban. Hogy ez mennyire tágan és szövevényesen történik, az remélhetőleg kiderül a következő fejezetben.

Kihívások és dilemmák

Azt gondolhatnánk, hogy járványos megbetegedésről lévén szó, leginkább az orvosi etika, a bioetika felségterületére tartoznak az itt felmerült problémák. Azonban nem véletlenül beszéltem fentebb totális helyzetről, a gyógyítás mellett ugyanis mind a betegségmegelőzés, a védekezés, mind a betegséggel való együttélés nyomást gyakorol a társadalmi élet megannyi színterére, felforgatva, átalakítva azokat. Egy ilyen komplex helyzetben legtöbb esetben a „kettős hatás” elve érvényesül, azaz cselekedeteinknek, a meghozott állami óvintézkedéseknek, kor-

látozásoknak van egy nem szándékolt, negatív mellékhatása is (Koslowski 1993). Kiterjesztve ezt a problémát, kijelenthető, hogy egy járványhelyzetben a legtöbb intézkedés ezzel a problémával küzd. Valamilyen korlátozó intézkedés meghozatala a legtöbb esetben a nagyobb jó érdekében történik. Azonban gyakran kell arról dönteni, hogy mikor, milyen esetben és milyen mértékben megengedett ezeknek az intézkedéseknek a negatív mellékhatása. Illetve az is problémát jelenthet, ha egyszerre két vagy több erkölcsileg kívánatos megoldással kapcsolatosan kell dönteni, hogy melyiket negligáljuk, esetleg halasszuk el. Ezek a döntések számos esetben erkölcsi síkon zajlanak, hiszen sokszor nincs világos recept arra, hogy mit kell megtenni, nincs világos jogi, sőt járványvédelmi megoldás sem, ezért erkölcsi értékeink, a társadalomról, a közösségi együttlétről, a személyes szabadságról vallott nézeteink alapján döntünk arról, hogy mi történjen.

Egy ilyen összetett helyzetben nehéz megszerezni a felmerülő problémákat, az alábbiakban mégis erre teszünk kísérletet, tudván azt, hogy a problémák beazonosítása és körvonalazása sok ponton önkényesnek, elégtelennek tűnhet, és máshol, később árnyalásra szorul. A problémáknak a beazonosíthatóság érdekében nevet adok, a megszerezésnél pedig a problémák leírását helyezem előtérbe, de ahol szükségét látom, kitérek a kérdéses pontokra, a felmerülő etikai nézetek, javaslatok részletezésére, az etikai vitákra.

Az etikus kommunikáció kívánalma

Bármennyire is furcsán hangzik elsőre, de a járvány elsődlegesen kommunikációs problémaként jelentkezett és jelentkezik többségünk számára. Ugyanis leszámítva a megbetegedetteket és hozzátartozóikat, a járványról sokan közülünk csak a médiából, illetve a hivatalos szervek kommunikációjából értesülnek. A járvány, ahogy annak evolúciója is, egy nehezen megragadható jelenség, folyamatosan változnak, alakulnak az események vele kapcsolatosan, új, eddig nem tapasztalt és nehezen átlátható intézkedések borzolják a kedélyeket, ezért újratermelődő félelmek, téves információk sokaságai tapadnak hozzá, amelyek negatív irányba befolyásolhatják a lakosság nézeteit, megnehezítve magát a járványkezelést is. Az új média terei eddig sohasem látott és tapasztalt lehetőséget adnak a különböző szélsőséges, egyoldalú vélemények, nézetek „hálózatosodásának” és megerősödésének, amelyeket valamilyen formában opponálni kell.

Közhely, hogy a társadalmi krízisek kezelésének a hatékony kommunikáció az eszköze. A hivatalos kommunikáció ebben az esetben jól meghatározott szempontrendszerre tud támaszkodni. Kiemelkedő ebben a vonatkozásban Herbert Paul Grice nézete, aki szerint mindössze négy kommunikációs szempont-hoz kell igazodni annak érdekében, hogy válsághelyzetben a felek mindvégig közösen és együtt, a közös cél érdekében alakíthassák tevékenységeiket (Grice 1989). Ez a négy szempont a mennyiség, a minőség, a viszony és a mód. Légy

informatív, légy szavahihető, mondd a lényegét, légy egyértelmű – ezek azok a maximák, amelyeknek irányítaniuk kell a hatékony kommunikációt, megsértésük ugyanis könnyen a helyzet romlásához, a káosz és a pánik kialakulásához vezethet.² Azonban sok esetben nem elégséges csak a hatékony kommunikáció maximáira támaszkodni, figyelembe kell venni a kommunikáció etikáját is. Az ilyen helyzetekben ugyanis nem csak az információ tálalásának a módja lényeges, hanem az erkölcsi értékek közötti választás megfelelő erkölcsi-filozófiai megalapozása. Az újságírásból vett példával élve, nehéz eldönteni, hogy mire helyezük a hangsúlyt a járványhelyzet bemutatásával kapcsolatosan: a járványra mint veszélyforrásra vagy a védekezés eredményességére. Az első opció könnyen vásárlói pánikot idézhet elő (volt is erre példa), egyfajta önbeteljesítő jóslatként működve. A második opció elaltathatja a lakosság figyelmét, a védekezés elhanyagolását eredményezve. A hibák beismerése is kényes pontja a hivatalos kommunikációnak. Az igazmondás, a hitelesség erkölcsi értéke ütközik itt az „erősnek, határozottnak látszani” külsődleges követelményével. Mindkét esetben teljesen etikai síkon mozgunk a döntéseink meghozatala során, és bármit választunk, a negatív következményeket mint nem szándékolt, járulékos mellékhatásokat könyveljük el. A kommunikáció etikája tulajdonképpen a társadalomban létező, eltérő igények létjogosultságának a nyilvánosság előtti erkölcsi megmértetését jelenti (Szilágyi-Gál 2001). Ez azt jelenti, hogy minden nézetnek meg kell adni az esélyt, hogy a nyilvánosság fórumain, betartva a racionális vita szabályait, megmérkőzhessen más rivális nézetekkel. Járványhelyzetben a kommunikációnak ez a demokratikus elve felfüggesztődik, hiszen az intézkedésekért már csak egy operatív, szakmai bizottság felel. Azonban az önkényesség látszatának elkerülése miatt elengedhetetlen a meghozott intézkedések mögötti megfontolások, érvek és elvek minél pontosabb és világosabb előtárása az érintettek irányába. Legalábbis ezt követeli tőlünk járványhelyzetben az etikus kommunikáció kívánalma.

Én és mások

Járványhelyzetben nagymértékben átalakulnak a személyes érintkezések módozatai. Ugyanis kérdés lesz, hogy a fertőzésveszély miatt miként viszonyuljunk más emberekhez: családtagjainkhoz, barátainkhoz, kollégákhoz, idegenekhez. A köszöntés, az érintkezés, a találkozás, az általában vett metakommunikáció rítusainak megváltozásáról kell itt beszélni, ami a sokat emlegetett „szociális távolság” biztosítása érdekében történik.

Pszichológiai kutatások bizonyítják, hogy az interperszonális érintéseknek óriási hatásuk van az érzelmi működésünkre. Az érintések megvédenek a stresz-

2 Lásd ehhez még: Frederking 1996.

sztől, hozzájárulnak mentális egészségünk megőrzéséhez, szubjektív jólétünk javulásához (Harlow 1958; Thayer 1986). Érthető, hogy a gesztusrendszernek a kikapcsolása zavart okozhat az interperszonális érintkezések terén. Hiszen átalakulnak a köszönés- és érintkezésmódok, a hagyományosak helyettesítődnek, például a kézfogást az öklök összeütköztetése váltja fel, vagy teljesen mellőződnek, úgymint az ölelés, a hátba veregetés. Emellett a hivatalos és a magánjellegű találkozások egyaránt megritkulnak, felszámolódnak, jobb esetben virtualizálódnak.

Érthető, hogy egy ilyen átalakulás dilemmák sokaságát vonhatja maga után. A társadalmi norma, az érzelmi szükséglet a fontosabb, vagy a védekezés? – így lehet összefoglalni az ezen a téren felmerülő erkölcsi dilemmák sokaságát. Ugyanakkor azt is ki kell hangsúlyozni, hogy ezekben a helyzetekben hangsúlyosabbá válik az egyéni felelősség. Hiszen nem csak a saját egészség megőrzése a tét, hanem arra is vigyázni kell, hogy ne váljunk potenciális víruszordozókká, és ezzel másokat, esetleg szeretteinket is megfertőzzük.

Az egyéni érdek viszonya a közérdekhez

Egy járványhelyzetben az egyéni érdekek óhatatlanul összeütközésbe kerülnek a közérdekkel. A betegséggel való megküzdés ugyanis arra kényszerít, hogy egyre több mindent adjunk fel a személyes szabadság nehezen megszerzett tartományaiból, ez pedig sokakban konfliktust okozhat. Nem beszélve arról, hogy egy ilyen helyzetben már a közérdek tartalmának a meghatározása is problémás, de erre később térek ki. Az egyéni érdek és a közérdek között egy nagyon összetett és differenciált viszony létezik. Ideális esetben a közérdek egyéni érdekekből áll, ugyanakkor számos ponton el is különül tőle. Ebből a bonyolult viszonyból vezetődik le a jogoknak és kötelességeknek az a rendszere, amely minden egyént megillet egy demokratikus társadalomban.

A járványhelyzet alaposan felbolygatja ezt az eleve kényes egyensúlyt. Világos, hogy van egy pont, ahol ez a két érdek egybeesik, hiszen mind egyéni, mind közösségi szinten fontos a járvány leküzdése. De hogy mi történik a járványhelyzet kezelése érdekében, az már számos ponton egyéni érdekeket sérthet. Nem lehet utazni, nem lehet szórakozni, sportolni, szüneteltetni kell a saját gazdasági vállalkozásokat. A kormányok pedig speciális jogosítványokat kérnek maguknak, amelyek félelemmel töltik el a diktatúrákban szocializálódott lakosságot. De ha még minden döntés átlátható és kellőképpen meg van indokolva, akkor is kérdés marad egyéni szinten, hogy a védekezés érdekében mit vagyunk képesek feláldozni életminőségünkől, mit tartunk elfogadhatónak és mit nem.

Van, amit lehet jogilag szabályozni, van, amit nem. Az etikus magatartást nehéz kikényszeríteni, legfeljebb ajánlásokat lehet megfogalmazni vele kapcsolatosan. Ezért lehet hivatkozni a lakosság belátására bizonyos egyéni megnyil-

vánulásokkal kapcsolatosan: nyaralás, szórakozás, fogyasztás. Ahogy el lehet várni az etikus magatartást a mezőgazdasági termékek és az élelmiszerek piacán, hiszen vannak olyan megnyilvánulások, amelyek nem ütköznek jogszabályokba, de üzleti szempontból etikátlanok: így például az indokolatlan áremelés vagy az áruk visszatartása. Ahogy a vallásgyakorlás egyházi módozataival kapcsolatosan, itt is meg lehet fogalmazni elvárásokat, ami, ha nincs megfelelő belátás, konfliktusokat okozhat a hívők és a laikusok között. Mindenesetre kijelenthető, hogy ezekben a helyzetekben az egyéni és az intézményi erkölcsi felelősség a mérvadó.

Érdemes még kitérni a közérdek tartalmára is, ami véleményem szerint járványhelyzetben leginkább etikai síkon fogalmazódik meg. A védekezésnek ugyanis ára van, ezért felmerül a kérdés, hogy ki fizesse meg azt, milyen áron, és mennyire érdemes drasztikus korlátozásokat bevezetni a járvány megfékezése vagy a megbetegedések számának ellaposítása érdekében. Azt gondolhatnánk, hogy ilyenkor az emberi élet a legfőbb érték, azonban tudjuk, hogy ha a társadalmi-gazdasági működés leáll, vagy csupán korlátozódik, a megbetegedettekén kívül sokan mások is megszenvedik a védekezést: intézmények, vállalkozások számolódnak fel, munkahelyek szűnnek meg, egzisztenciák lehetlenednek el.

A járvány terheinek megosztása elsősorban egy erkölcsfilozófiai dilemma. Ha a társadalmi igazságosság John Rawls által képviselt elméletéből indulunk ki, akkor arra a következtetésre kell jutnunk, hogy az államnak mindent meg kell tennie a leginkább veszélyeztetettek életének a megóvása érdekében, függetlenül attól, hogy ez milyen következményekkel jár. A társadalmi igazságosság elve ugyanis azt követeli, hogy az alapvető jóléti és szabadságjogok feltétlenül kell érvényesüljenek (Rawls 1997). Azonban ha utilitarista módon okoskodunk és a haszonelvűségből indulunk ki, akkor a lehető legnagyobb összboldogság elérését tekintjük kiindulópontnak (Málik 2013). Amiből az következik, hogy ha összességében több szenvedést okoz az élet lehető legnagyobb védelme, akkor nem szabad ragaszkodni hozzá.

Mivel az egész társadalmi működést nem lehet leállítani, nehéz eldönteni, hogy mit tartunk szükséges kivételnek. Természetesen a gazdaság elsődlegesen védelmezett szektornak minősül ebben az esetben, azonban e fölött már nem feltétlenül járványvédelmi szempontok érvényesülnek. Mit engedélyezzünk: egy sportrendezvényt vagy egy könyvvásárt? Egy állami ünnepség vagy más közösségi megmozdulás bír elsőbbséggel? Világos, hogy ha eltekintünk a mögöttes érdekektől, elsősorban erkölcsi szinten hozzuk meg a döntést, a mérvadó pedig az lesz, hogy milyen társadalmi és politikai értékrendszerből indulunk ki, hogyan gondolkodunk a közösségről, mit tartunk elsődlegesnek vele kapcsolatosan. Hiszen hosszú távon nem csupán az életben maradás bizonyul fontosnak, hanem mondjuk a munkahelyek megvédése vagy akár a pszichés egészség.

Ki kapjon orvosi ellátást?

A végére hagytam a járványetika talán egyik legégetőbb problémáját, ami az orvosi etika területére tartozik. A járvány egyik legsúlyosabb következménye lehet, hogy túlterhelődik az egészségügyi rendszer, és emiatt lehetetlenné válik, hogy minden rászoruló azonos ellátásban részesüljön. De ki kapjon egészségügyi ellátást és ki nem? A szűkös humán- és anyagi erőforrásokat hogyan lehet elosztani, milyen elvek alapján? Azok kapjanak, akiknek az állapota súlyosabb, vagy azok, akik nagyobb eséllyel épülnek fel? Ezek nem tisztán egészségügyi problémák, hanem filozófiai-etikai kérdések is, amelyeket akkor tudunk eldönteni, ha választ adunk arra, hogy mi az emberi élet értéke, illetve mit tekintünk igazságosnak az ilyen esetekben.

Fontos kiemelni, hogy a járvány orvosi etikai szempontból is kivételes helyzetnek minősül, ezért szembe kell nézni azzal, hogy a javaslatok és a megoldások el fognak térni az orvosi etika legfontosabb elvárásától, ami az egyes betegek jólétének az előmozdítása. A szűkös erőforrások miatt ezt a szempontot nem lehet maradéktalanul figyelembe venni, ezért kell dönteni arról, hogy ki kapjon egészségügyi ellátást. A Magyar Orvosi Kamara ajánlása, hasonlóan a nemzetközi (olasz, amerikai³ stb.) gyakorlathoz, világosan megfogalmazza, mi az elsődleges szempont ilyenkor. Eszerint: „priorizálni kell azokat a betegeket, akiknek kezeléssel van esélyük a túlélésre, azokkal a betegekkel szemben, akik kezelve sem valószínű, hogy túlélnek, és azokkal szemben is, akik kezelés nélkül is feltételezhetően rendbe jönnek”.⁴ Egyszóval, előnyben kell részesíteni azokat a betegeket, akiknek az esetében a kezelés nagyobb valószínűséggel lesz eredményes, akiknek nagyobb esélyük van a felgyógyulásra. Ez az irányelv tulajdonképpen egy következményelvű vagy konzekvencialista etikán alapul, amelynek az utilitarizmus a legismertebb formája. Eszerint az a helyes eljárás, amely a lehető legjobb eredményeket *produkálja*. „A legtöbb embernek a legtöbb jót.” – fogalmazza meg az utilitarista elvet a Magyar Orvosi Kamara ajánlása is (6. o.). Egyszóval egy hatékonysági elv válik elsődlegessé, aminek következménye, hogy előnyt fognak élvezni a kevésbé súlyos esetek, tehát azok a személyek, akiknek nagyobb esélyük van felgyógyulni, míg a súlyosabb betegeket el kell engedni. Ezzel az elvvel kapcsolatosan azonban komoly erkölcsfilozófiai kifogásokat lehet megfogalmazni. Morális érzékenységünk is tiltakozhat az ellen, hogy a súlyos betegek helyett a kevésbé súlyos betegek megmentésére helyeződjön a hangsúly. A konzekvencialista állásponttal szemben itt a *méltányosság* követelményét lehet szegezni, ami nem feltétlenül vezet egy

3 Lásd: <https://www.nytimes.com/2020/03/12/opinion/coronavirus-hospital-shortage.html>

4 Lásd: Magyar Orvosi Kamara: Etikai megfontolások az orvosi erőforrások elosztásához COVID-19-pandémia idején Magyarországon (6. o.). URL: <https://mok.hu/koronavirus/tajekoztatok/etikai-megfontolasok-az-orvosi-eroforrasok-elosztasahoz-covid-19-pandemia-idejen-magyarorszagon>

hatékonyabb elosztáshoz, de figyelembe veszi a súlyosabb betegek érdekeit is. Erkölcsi szempontból elfogadhatóbb lehet egy olyan elosztási elv, amely minden betegnek ad valamekkora esélyt arra, hogy orvosi kezelésben részesüljön. A lényeg az, hogy senki ne legyen esélytelen.

Összefoglaló

„A járvány mindannyiunkat az emberi létezés legmélyebb kérdéseivel szembesít. Olyan kérdésekkel, amelyekre a legnagyobb filozófusok rendkívül különböző válaszokat adtak” – állítja John Authers.⁵ Végigvéve a járványetika néhány kiemelkedő problémáját, azt gondolom, egyetérthetünk a szerzővel. Tanulmányomban azt próbáltam érzékeltetni, hogy a járványvédelmi intézkedések nem csupán az egészségügy stratégiai kérdéseiként tárgyalhatók, hanem mint erkölcsi dilemmák, kihívások is végiggondolhatók. Amire felhívtam a figyelmet, hogy a járvány elleni védekezés legtöbb intézkedése kettős hatással bír, azaz együtt jár egy vagy több nem szándékolt, negatív mellékhatással. Hogy mikor elfogadható ez a mellékhatás, az gyakran csak etikai szinten dönthető el. Ennek érdekében pedig nem elég a járványvédelem szempontjait és szakterminológiáját használni, hanem szükség van a kommunikáció etikájának, a pszichológiának, a politológiának, az orvosi etikának az érvkészletére is. Nehéz megválaszolni, hogy milyen erkölcsi stratégiára alapozzuk a koronavírussal kapcsolatos küzdelmet. Ugyanis egyszerre több értékrendszer verseng egymással a legmegfelelőbb megoldásért. Vannak, akik az emberi életek megmentésére helyeznék a hangsúlyt, mások szerint nem kellene minden árat megfizetni az emberi életek védelmére, hisz az együtt létezésünknek más prioritásai is vannak. Vannak, akik azt mondják, az egész védekezés az egyéni felelősség szintjén dől el, mások szerint minden közösség a saját normái és értékei alapján kellene meghozza a megfelelő lépéseket. Nem beszélve arról, hogy a járvány egy globális térben zajlik, ami azt igényli, hogy nemzetközi perspektívákban gondolkodjunk. Az világos, hogy a jelenünkben egy megosztott erkölcsi univerzumban élünk, ahol nincsenek készen kapott válaszok, értékrendek, amiben reménykedhetünk, hogy ha sikerül biztosítanunk a kommunikáció etikáját, azaz azokat a fórumokat is megteremtjük, ahol demokratikus úton eldőlhetnek kérdéses problémáink, és minél kevesebb áldozattal tudjuk átvészelni ezt az igazán nehéz és kihívásokkal teli időszakot.

5 Lásd: <https://www.bloomberg.com/opinion/articles/2020-03-29/coronavirus-pandemic-puts-moral-philosophy-to-the-test>

Irodalom

AUTHERS, John

2020 *How Coronavirus Is Shaking Up the Moral Univers*. URL: <https://www.bloomberg.com/opinion/articles/2020-03-29/coronavirus-pandemic-puts-moral-philosophy-to-the-test>

FREDERKING, Robert E.

1996 *Grice's Maxims: "Do the Right Thing"*. RE Frederking - Frederking, RE

GOFFMANN, Erwing

1991 *Asylums*. Penguin Books Ltd.

GRICE, Herbert Paul

1989 *Studies in the Way of Words*. Harvard University Press.

HARLOW, H. F.

1958 The nature of love. *American Psychologist* 13.

KOSLOWSKI, Peter

1993 Etika a piactgazdaságban, avagy magánbűnből nem lesz közjó, in: Kindler J. – Zsolnai L. (szerk.): *Etika a gazdaságban*. Keraban Kiadó, 90–101.

MÁLIK József Zoltán

2013 Az utilitarizmus négy alapvető paradigmájáról. *Jog – Állam – Politika*, 3, 3–17.

NEMES László

2020 Orvosi erények járvány idején, in: Fokasz Nikosz – Kiss Zsuzsanna – Vajda Júlia (szerk.): *Koronavírus idején*. Replika e-könyv, 183–189.

NYÍRI Tamás

1994 *Alapvető etika*. Budapest, Szent István Társulat.

RAWLS, John

1967 *Az igazságosság elmélete*. Budapest, Osiris Kiadó.

SZILÁGYI-GÁL Mihály

2001 A kommunikáció mint az eltérő igények etikája. *Médiakutató* 2001. tél, 169–171.

THAYER Steven

1986 Touch: Frontier of Intimity. *Journal of Nonverbal Behavior* 10, 7–11.

WHO

2015 *Ethics in epidemics, emergences and disasters: research, surveillance and patient care (training manual)*. Printed in Switzwerland.

CSELEKVŐKÉPESSÉG ÉRZETE ONLINE KULTÚRAFOGYASZTÁSI GYAKORLATOKBAN

Amikor 2020 márciusában minden bezárt, és a vírussal szembeni védekezés hivatalos stratégiájának folyamányaképpen karanténba vonultunk, cselekvéseink tere leszűkült. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy nem kellett már azon gondolkodni, hová menjünk. És ezzel párhuzamosan azon sem kellett immár gondolkodni, hogy hová nem mehetünk. Ez a dimenzió megszűnt. A fizikai korlátozottság együtt járt viszont azzal, hogy rengeteg kulturális tartalom lett elérhető online a karantén alatt, fizikai korlátozottság nélkül. Így léphettem be múzeumba Párizsban, járhattam felolvasáson New Yorkban, nézhettem kiállítást Velencében, vehettem részt színházi előadáson Bukarestben, Sepsiszentgyörgyön, Berlinben, Hamburgban. Határidőnaplóm megtelt időpontokkal, hogy mikor hol szeretnék ott lenni, a lézengő nézelődést a neten felváltotta a megtervezett és hatékony idő. Hagytam, hogy mindenféle körökbe keveredjek, lementettem azokat az elérhetőségeket, amelyek később is hozzáférhető tartalmakra mutattak, és azokat részesítettem előnyben, amiket csak akkor, felvételtől vagy élőben, de ismétlés nélkül közvetítettek.

Ennek a tobzódásnak a teljes megélése után, július 8-án jelent meg a *The New York Times* oldalán egy cikk, melyet több ismerősöm is egyetértően osztott meg. Ebben a szerző arról tárgyal, hogy a digitális színház nem színház, csupán a színház hiányának jele, és a gyászolás egyik módja (Collins-Hughes 2020). Jóval később olvastam, hogy jóval korábban a magyar színházi közegben elhangzott már ez a figyelmeztetés, Schilling Árpád 2020. március 28-án közzétett bejegyzésében: „A színház lényege az interakció. Ha nincs egy térben színész és néző, akkor az nem színház. Nem lehet színház, nem szabad, hogy színháznak hívjuk, mert akkor ennek a műfajnak vége. Csak nem leszünk saját szakmánk meggondolatlan gyilkosai?! Ne nevezzétek színháznak, amikor egy kamera előtt játszatok! Ne hívjátok színháznak azt, ami nem élő! Soha!” (idézi Závada 2020).

A továbbiakban a nézői oldalról vizsgálom annak a kérdését, hogy mit hozott az online, internetalapú kultúrafogyasztás az otthonainkba, milyen jelenlétről van itt szó, hogyan szűkült és bővült a néző cselekvési tere a közvetített színháznak köszönhetően. Elemzésemben abból indulok ki, ahogyan én megéltém a változásokat, ezzel felvállaltan ahhoz remélek adatokkal szolgálni, hogy milyen változásokon megy keresztül a műfajok, médiumok észlelési módja.

Benjamin írja *A műalkotás a technikai sokszorosíthatóság korszakában* című esszéjében, hogy „[a] nagy történelmi korszakokon belül az emberi közösség létezmódjának egészével együtt észlelési módja is megváltozik. Azt a módot és formát, ahogyan az emberi észlelés szerveződik – azt a közeget, amelyben az észlelés végbemegy –, nemcsak a természet határozza meg, hanem a történelem is” (Benjamin 1936). Ami valamikor gyorsnak tűnt, ma bizonyulhat lassúnak, és tulajdonképpen fogalmunk nem lenne arról, hogyan észlelték például a filmet a legelső vetítéseken a legelső filmnézők, ha nem lennének helyszíni beszámolók, illetve egyéni vallomások. Oliver Grau a panoráma illúzióteremtő hatásáról írva jegyzi meg, hogy igazából lehetetlen elképzelnünk azt az észlelési, vizuális tapasztalatot, amit ez a médium az akkori nézőknek nyújtott. A jelenből vizsgálódva képtelenség ezt adatokkal, tényekkel alátámasztani. Ha a megélésekre kíváncsi a kutató, akkor a vallomások, tanúságtételek szubjektív műfajához kell fordulnia, és be kell érnie az esetlegessel és talán korlátozottan érvényessel (Grau 2003. 96–97.). Nézőpontom személyes. Írásomat az a zavarom is befolyásolja, hogy miközben a színházak, múzeumok szakemberei gyászolnak, én mégis egyféle szabadságként, a cselekvési lehetőségek bővüléseként élem meg azt, hogy a kultúra olyan szeleteihez is hozzáférhetek az otthonom védettségéből, melyek eddig nemcsak kimozdulást, extra erőforrások mozgósítását igényelték, hanem sokszor olyan közegbe léptettek be, melyben nem éreztem jól magam. A különbség csak látszólag mennyiségi, hiszen – bármennyire szeretnénk is, hogy ez ne így legyen – befogadóképességünk, figyelmünk terhelhetősége véges. A különbség a megnyitott új érzékelési és cselekvési terekben rejlik.

De mi ez, ha nem színház?

El kell-e fogadni azt a feltevést, ami e mögött a nem-színház-mert-nem-élő felhívás mögött van? Érvényes-e még a közvetített–élő oppozíciója? Pontosan az élő, a közvetítetlen fogalmihoz kapcsolódó ellentmondások alapos körüljárására vállalkozott Auslander *Liveness* című könyve, és tisztázta, hogy a színháznak az az élő jellegzetessége, melyet mindannyian érteni vélünk és előfeltételezünk, egyáltalán nem magától értetődő és nem föltétlenül közvetítetlen vagy közvetíthetetlen. Elemzésében Walter Benjamin téziseihez nyúl vissza, és példáival bemutatja, hogy azt a közelséget, melyre éppen az élő előadások választásakor is vágyunk („A jelenkori tömegeknek [...] szenvedélyes óhaja, hogy a dolgok térben és emberileg is »közelebb kerüljenek« hozzá” – Benjamin 1936), sokszor a közvetítés, a képernyőre felnagyítás (koncertek esetében például), a filmekből ismert történetek színházi keretben való újraélésével érjük el (vö. Auslander 1999. 38.). A közelség érzete a kortárs médiumok meghatározta tágabb technológiai környezetben egy olyan hatás, melyet sokszor élő események, face-to-face kommunikációs helyzetek, offline találkozások, kontakt

alkalmak esetében is a közvetítés elemeinek megfelelő mértékű és időzítésű használatával lehet elérni (Auslander 1999. 39.).

Závada Péter alapos tanulmányában áttekinti a színház, teatralitás fogalmának szűkebb és tágabb definícióit, és arra jut, hogy bár a meghatározásokban szereplő fogalmakat bizonyos esetekben tágítani kell, ezek mégis alkalmazhatóak az online közvetítések digitális terére és idejére is. „Érdemes úgy gondolkodni a digitalitás terére, mint egy közös, mindnyájunk által egyre otthonosabban belakott térre, melyben épp lehatároltságunk által vagyunk összekapcsolva, paradox módon épp távollétünk hoz bennünket egymáshoz szokatlanul közel” (Závada 2020). Amikor a karantén alatt közvetített színjátéktípusokról esik szó, akkor Závada egy összetettebb taxonómia szükségét beismerve végül három kategóriát különböztet meg egymástól: „i. a hagyományos, színházi előadásokról készült (egy vagy több kamerás) archív filmfelvételeket, / ii. az eleve online térbe készült, de nem élő, hanem rögzített előadásokat / iii. és az eleve online térbe készült, »live«, azaz élő előadásokat” (Závada 2020). Az első kategória az előadás-felvétel (nem színház), a második kategória esetében csupán „a nyilvános bemutató nézőkkel közös, fizikai »itt és mostja« nem valósul meg”, amúgy viszont megfelel a színházdefinícióknak (színház), a harmadik kategória esetében pedig bebizonyítható, hogy az élő összetevő csupán egy illúzió eredménye, és az esemény közvetítésként lepleződik le („a korábban élő közvetítésként definiált műsort máris csak mint utólag lejátszott felvételt gondolhatjuk el, legyen bármily csekély is az időbeli elcsúszás az eredetihez képest” – uo.). Ezzel igazából visszalépünk a második kategóriába, azaz nincsen releváns szempontunk az élő és az élőről rögzített visszajátszás megkülönböztetésére.

Az egyes kategóriák a színházi produkció felől vizsgálódnak, vagyis azt nézik, mi kerül bele a közvetítési folyamatba. Nem tudnak arról tájékoztatni, hogy mi történik a közvetítés során, milyen kapcsolódási és cselekvési lehetőséget kínál fel a közvetítés kiválasztott technológiája a nézők, résztvevők számára. A marosvásárhelyi Tompa Miklós Társulat 2020. március 12-én, 19 órától kamerák előtt játszotta a Keresztes Attila rendezte *Sirály* című előadást, ami élő Facebook-közvetítésen keresztül jutott el a nézőkhöz. A hivatalos közlemény azt ígérte, hogy ezzel a nézőknek „az otthon melegében egy újfajta színházi élményben lehet részük” (vö. *Játéktér*, 2020. március 11.). Amikor tehát egy produkciót nézők nélkül játszanak több kamerának, úgy, hogy az előadást élőben közvetítik, ezt pedig többen nézzük úgy, hogy „látjuk” egymást (legalábbis az online azonosítóinkon, avatárjainkon keresztül), szinkrónban tudunk kommunikálni is egymással, és taps helyett végül érzelmeinket fejezhetjük ki a rendelkezésre álló emotikonokkal, akkor ez valami egészen más, mint például az archív felvételek platformján való válogatás és előadás-lejátszás.

Az éppen itt, éppen most történik tudása, még akkor is, ha ez egy közvetítés itt és mostjára vonatkozik, egészen másféle effektusok elindítója, mint valami, ami konzerv, ami felvétel, ami tetszőlegesen bármikor visszajátszható.

A *Sirályt* soha korábban és azóta sem játszották üres nézőtérnek, gépek, képernyők előtt feszülten figyelő, elbambuló, ki-kimaradó, lelkes vagy unott követőknek, akik azt is tudják, hogy egyszeri, megismételhetetlen alkalom tanúi éppen, és egyúttal annak is résztvevő megfigyelői, ahogyan az előadás átmege a közvetítésbe, szemük láttára változik újfajta színházi élménnyé. A kontextus, a keret olyan jelentésekkel gazdagítja, és olyan élménnyé teszi a részvételt, ami egyrészt eltávolít attól, amit amúgy láttunk volna, ha be lehetett volna menni a színházba, másrészt megélhetővé teszi az éppen itt, éppen most történik jelenbe ágyazottságát, a közvetítést mint eseményt, performanszot.

Ilyen értelemben ez a közvetítés (de említhetném itt a bukaresti Unteatru néhány élőben közvetített előadását is) ugyanúgy a hibrid színház példája, mint azok, amelyek kimondottan digitális platformokra készültek, és olyan nevekkel illelhetők, mint Zoom-színház, virtuális színház, közvetített színház (distributed, streamed theater, vö. Brantley–Green–Phillips–Heller 2020), tehát amelyek nem a színházba járást kívánják pótolni, hanem a nézőket az új csatornák, az új kifejezési módok, az új lehetőségek kereteiben és eszközeivel kívánják elérni.

Marshall McLuhan fogalmaihoz nyúlva azt is mondhatnám, hogy aminek tanúi vagyunk, az az, ahogyan a színház forró médiumából langyos médium lesz (McLuhan 1994. 22–23.). Amikor beülünk az elsötétített színházi nézőtérre, olyan médium fogyasztására szerződünk, ami nem egyetlen érzékszervünket köti le, de magas felbontású, és viszonylag kis mozgásteret ad a nézőnek. Ezzel szemben otthoni fogyasztásban nincsen teljes sötét, mindenféle háttérzajok, mozgások mennek párhuzamosan, amik elterelhetik a figyelmünket, meg is szakíthatjuk a befogadást, több van a képzeletünkre bízva, hiszen a színész játékából kell a színész jelenlétét megkonstruálnunk. A forró médium kirekesztő (*excludes*), a langyos médium beengedő (*includes*), fogalmaz McLuhan (uo. 23.), és izgalmas lehet ebből a szempontból végiggondolni a tartalmak új közönségeknek való elérhetővé tételét a digitális felületeken. Az új hozzáférések a nyitással, bevonással új közönséget teremtenek, de a bevonás egyúttal kimozdulást is jelent, és a hozzáférés tartalma is újratereztődik.

Maradhatunk annál is, ahogyan a Szebeni Nemzetközi Színházi Fesztivál 2020-as online kiadásában elérhető egyik produkció ismertetése fogalmaz (*Live*, rendezte Bobi Pricop): „Az online nem helyettesíti a valóságot, hanem segít megérteni azt” (FITS 2020). Az online közvetített színház nem helyettesíti a színházat, hanem segít megérteni azt.

A fejlemények azt mutatják, van érvényessége, közönsége a kulturális tartalmak online platformokon való közvetítésének, és egyre több helyi kezdeményezés is születik a nagyobb gyűjtőfelületeken kívül. Kettőt említek: a szebeni Teatrul Național Radu Stanca online műsorán jelenleg négy előadás tekinthető meg (<https://www.tnrs.ro/scena-digitala>), a bukaresti Unteatru online platformján nyolc előadás érhető el (<https://cinematic.unteatru.ro/>). Összegzésre vállalkozik ebben a tekintetben Hervé-Lóránth, aki táblázatba gyűjti az online kultu-

rális tevékenységeket, műfaj és tematika szerint csoportosítva (Hervé-Lóránth 2020. 181–183.). Deres Kornéliával én is látom azt, hogy „[p]ozitív hozadéka lehetne ennek a kényszerhelyzetnek, ha színházanként, társulatonként létrejönnének adott időszakokat feldolgozó mozgóképes archívumok, akár jelszóval védve: kutatók, oktatók, hallgatók, társművészek, érdeklődők számára” (Bakk 2020b). A gyűjtőoldalakon elérhető produkciók bármelyike átkerülhet ugyanakkor valamilyen szinkrón, élő közvetítésbe azáltal, hogy a megnézése egyszeri eseménnyé válik valamilyen kísérő körülménynek köszönhetően (a hozzákapcsolt beszélgetés, interpretáció, újrajátszás mind alkalmas eszköz lehet ebben).

Érzékelési tér és cselekvőképesség

Minden nyereség ellenére továbbra is kísért az, hogy ez itt nem olyan, mint amilyen élőben lenne. Akik veszteségről írnak most, és a digitális változatokat kevesebbnek tartják, mint a közvetített tartalmak élő, eredeti változatait, valószínűleg azt is remélik, hogy ez a kis intermezzo nem hagy nyomot az élön, az eredetin. Hogy vissza fogunk térni a normálisba, hogy a színház újra színház lesz, a múzeum múzeum, a néző pedig engedelmes jószág, aki az instrukciók szerint éli meg az előadást, szívja magába a jelentéseket a helyszínen, élőben, láthatatlanul, de a jelenlétéből fakadó energiákat használatra bocsátva.

A nézőt nem kell féltetni, hiszen a megélés-rész eleve olyan, ami ellenáll a kontrollnak, önálló élete van, lemarad vagy előreszalad, van valami viszketés a testben, vagy éppen valami ólomsúly, és akkor nem úgy, nem ott, nem akkor, hanem esetleg jóval később, egy beszélgetés közben áll össze a kép, kerülnek helyükre a jelek és jelentések. A láthatatlanság jó is, nem látszik, hogy fintorgok, nem látszik, hogy nem tudok nem azon gondolkodni, hogy mégis elegánsabban kellett volna felöltözni, mégis hogy nézek így ki. A láthatatlanság nem megoldás erre, hogy magamat érzékeljem elsősorban, hogy jelenlétemet a nézői térben az önbemutató szempontjainak vessem alá. Tulajdonképpen egy ismétlődő önigazolási kényszer ez, mindenki önmagát jelzi, kommunikálja, és a többiek jelenléte kölcsönösen visszaigazoló, megerősítő jellegű. Egy másik szempontból pedig azok az erős külső konvenciók, amik a nézőtérben való viselkedéshez kapcsolódnak, szólnak bele és irányítják a nézői testek megnyilvánulásait. Igyekszem egyenesen ülni a széken, nem püsszegni vagy köhögni, előre gondoskodni róla, hogy ne száradjon majd ki a szám, és olyan lehessenek, mintha ott sem lennének. Amikor otthon van a néző, legelőször ezek alól a konvenciók alól szabadul fel. Otthon nyugodtan hátradőlhet, ihat vizet, mocoroghat és kacarászhat. De ami erősebb, hogy felszabadul az önbemutatói kényszer alól. Nincsen az a tekintet, aki számára mutatni kellene, hogy ki vagyok én. Ennek hiányában tudok igazán figyelni arra, amit látok, és ami az előadás által megmutatkozik.

A *The New York Times* színházat sirató írásával párhuzamosan közöl egy beszélgetést is, amelyben színházi szerkesztői karantén alatti színházhoz kapcsolódó élményeikről vallanak. Maya Phillips meséli el, hogy ő az a fajta kritikus, aki ha tehetné, egy buborékban járna színházba, hogy elkerülje a folyosói beszélgetéseket. Jesse Green hálásan csatlakozik hozzá, ő valóban egy buborékban van, amikor színházban van, legalábbis gyakran megvádolták már ezzel (Brantley–Green–Phillips–Heller 2020). A két személyes történet alátámaszthatja azt, ami talán többünknek alapélménye: túl sok figyelem megy el az önbemutatásra, a színházi előtérben vagy a nézőtérben való véletlen találkozások eredményezte tét nélküli csevegésre, amikor esetleg jól értesült ismerősök kéretlen információkat osztanak meg velünk. A buborék véd, és az otthon is egyféle buborék. A nézői cselekvési tér éppen ebben a buborékban tágulhat ki, és ebben válhat személyessé, esetenként másokkal nehezen megoszthatóvá az élmény. Az élményt magát elvitatni viszont éppen olyan tévút lenne, mint egy könyv elolvasása során megélt veszteségérzetünket kevesebbnek tartani valamely valós veszteség megtapasztalása közben érzetteknél.

A fentiek mind abba az irányba mutatnak, hogy érdemes a közvetítésbe lépett, mediatizált színházat olyan új közegnek tekinteni, mely mást és másként tesz lehetővé a használói számára. Kicsit olyan ez, mint egy új médium megjelenése, mely bizonyos igényeknek elébe megy, bizonyos használatokat megkönnyít, másokat megnehezít. Pólya Tamás a médium általi meghatározottságot felülvizsgálva jut el a cselekvési hajlam, cselekvési mintázat fogalmához, és médiatörténeti példákkal illusztrálva beszél arról, hogy „a használók öntudatlanul vagy tudatosan érzékelik, hogy bizonyos hajlamaiktól indítatva könnyebben, más hajlamoktól indítatva nehezebben »haladnak« az új médium közegében, azaz könnyebben vagy nehezebben hajtanak végre egyes, a szóban forgó hajlamokból fakadó cselekvéseket. Vagyis lesz, amit az új médium közegében könnyebb, s lesz, amit nehezebb lesz megtenniük – az új médium ezzel befolyásolja a cselekvési mintázatot” (Pólya 2011. 61.).

Mit könnyebb megtenni akkor, ha otthonából vesz részt valamely előadáson a médiahasználó? Mit nem tennénk egy film nézése közben, de megtesszük az ismert színészek példáját követve? Mit könnyítenek meg a digitális eszközök, a közösségi platformok, a hordozható és mindenütt jelen levő képernyők?

Pólya felsorolásában az egyik összetevő, amit a digitális eszközök használóinak maga a médium megkönnyít, az a fokozott nárcizmussal társuló önkifejezés (Pólya 2011. 62.), ami alatt például a közösségi médián gondozott önbemutatást, homlokzatépítést, illetve a *self-broadcast* jelenséget érthetjük. Kétségtelen, hogy maga a járványhelyzet és a karantén is rásegített ennek a cselekvési pályának az erősödésére, mert sokan érezték úgy, hogy megszűntek a korábbi önkifejezési lehetőségeik. Hervé-Lóránth *self action* terminussal jelöli a portfólióépítést, önmenedzselést, hypolást (2020. 178.). Miközben az önmegjelenítés fogalomkészlete nagy részben színházi eredetű (például Goffman 2000), és a társulatok,

színházak is az önmegjelenítés kényszere miatt is hozzák létre a színház új mediatisztált formáit, közben új, felszabadító cselekvési lehetőségek is létre tudnak jönni a társadalmi térből a privát térbe való átlépés lehetősége miatt.

Cselekvési terek: kétségek és problémák

Konvenciók és önbemutató tényezők újraíró terében érdekes megfigyelni, hogy jó ezekre az alkalmakra készülni. Továbbra is megmaradhat a színház, opera előadótermi fogyasztása is: ki lehet öltözni, mintha tényleg színházba mennénk. És van, amikor jegyet kell venni. Napokkal előtte úgy szervezem már a programom, hogy szabad legyek a közvetítés időtartama alatt. Előkészítem a képernyőt, magam mellé teszem a jegyzetfüzetet. Odakészítem a vizet, mert nem akarok majd kimenni. Karanténmentes időben el tudom képzelni, hogy barátokat hívok, és közösen megélt élménnyé alakítom a közvetítésben nézett előadást. Mint ahogy valóban volt olyan előadás, amit együtt nézett a család. A *Retromadár blokknak csapódik és forró aszfaltra zuhan* (Marosvásárhelyi Nemzeti Színház Tompa Miklós Társulata, rendezte Radu Afrim, 2016) című előadást láttuk korábban élőben is, így a közvetítés felelevenítette a már megéltet, de hozzá is tett valamit, ami a helyszínen akkor kimaradt: a színpadon egy adott ponton mindenki táncol, de bármennyire magával ragadó a jelenet, a színházban nem pördülhet táncra a néző. Otthon viszont engedhetünk az elragadtatásnak, és együtt táncolhattunk a színészekkel, bármennyire kétséges is itt ez az együtt. Nem annak az aktuális hiánynak a pótlásáról van tehát itt szó, hogy nem lehet színházba menni, hanem sokkal inkább a közvetítés teremtette cselekvési térben egy olyan hiánynak az oldásáról, amit a korábbi színházi élmény hagyott maga után. Az online ennek a kapcsolódási lehetőségnek a megnyitásával oldhat egy szembenállást, a nézői megfigyelő jelenlétet aktív, cselekvő jelenlétté bővítheti. Az immerzió, belemerülés és aktív megélés egyértelművé teszi, hogy ebben a cselekvési térben végre beszélhetünk résztvevőről, tapasztalóról, cselekvő megélőről. Ráadásul a közvetített színház teremtette tapasztalási helyzetben a cselekvőképesség (*agency*) nem valami adományozott képesség, amivel a szerzői oldal felruházná a résztvevőt, hanem olyasvalami, amit a résztvevő választ meg magának, szert téve egyúttal a szerzői oldal bizonyos privilégiumaira. Tanulmányában ugyanis Astrid Breel éppen azt nehezményezi, hogy cselekvőképességről beszélünk, és egyre több az olyan produkció, amelyik lazítja a pozíciókat, megengedi a ki-be járást, a nézőpont megválasztását vagy megváltoztatását, de még mindig kísért annak a szelleme, hogy ezt a cselekvőképességet valaki jóváhagyja, hogy megengedik ezt a nézőnek. Ezzel továbbra is érvényesülnek, újrabefródnak olyan hatalmi hierarchiák, amelyek ellenében működne maga a cselekvőképesség (az *agency* döntések meghozásának, a választásnak a lehetőségét jelenti, a cselekvés szabadságát egy

adott környezetben, és konkrét fizikai cselekvés nélkül is rendelkezhetünk a cselekvőképesség érzetével, *sense of agency* – vö. Breel 2016).

Persze előállhat valamiféle cselekvési kényszer is, ami leggyakrabban a test elfáradásából, unalmából keletkezhet, és nem mindig konvergál az előadással. Adorjáni Panna a *Játéktér* körkérdésének nézői szokások megváltozását tematizáló részében ezt így fogalmazza meg: „Egyrészt könnyedén »kijöttem« az előadásokról, nem kínoztam magam olyasmivel, amiről úgy éreztem, nem működik a számomra. Másrészt sokkal többet piszkálgattam a telefonomat, jegyzetfüzetemet, firkálgattam, a testem gyakran unatkozott” (vö. Bakk 2020a). Azt gondolom, a digitális platformokra tervezett kulturális események számára kihívás lesz a továbbiakban, hogy erre a problémára, a test unatkozására és cselekvési kényszerére kínáljanak alternatívákat. A közvetítéssel párhuzamosan zajló chat-interakció is egy olyan lehetőség, ami kimondottan az ujjak pályára állításával vezetteti le az energiákat (és lehet csak ennyi a funkciója). A magam megoldása az volt, hogy grafikai jegyzeteket készítettem néhány előadásról, próbáltam kreatív mederbe terelni a firkálgatást.

A grafikai jegyzet modellalkotást is jelent, strukturálást, a megmutatkozó fogalmi háló vizuális képének megteremtését. Ennek kapcsán szembesültem azzal, hogy a kultúrához való hozzáférés karantén alatt megtapasztalt „langyosító” expanziója nem csupán megszűnése földrajzi, gazdasági akadályoknak és nyereség, hanem ezzel párhuzamosan fájdalmas emlékeztető is arról, hogy a nyereség csupán azon tartalmak esetében működik zavartalanul, amelyekhez amúgy is van/lenne hozzáférésünk. Be kell vallanom, hogy nem tudom fogalmilag rendezni, milyen finom implikációi lehetnek annak, amikor Hamletet nő játssza: Michelle Terry a Globe Theater London előadásában (rendezték: Federay Holmes és Elle While, 2018), illetve Sandra Hüller a Schauspielhaus Bochum *Hamlet*jében (rendezte: Johan Simons, 2019). A magam kisebbségi pozícióból nagylelkűen fogadom be ezeket az előadásokat úgy, ahogyan vannak, a konvenciók lazításának bátorságát olvasva ki a döntésekből, vagy nem szó szerint értve, hanem metaforikusan, azaz hogy ezzel válik megmutathatóvá valamilyen látens aspektus. Hamletet nő játssza, mert karakterében sok a kulturálisan nőies vonás. A *Hamlet* áll a The Public Theater (New York) közösségi akciójának középpontjában is. Itt az alkotók, Kimber Elayne Sprawla és Ellis Dawson 32 afroamerikai színésszel közösen mondják el azokat a szavakat, amelyek sosem voltak nekik szánva, mégis a lehető legtalálóbbak éppen nekik (is) és éppen most (is): „Timeless words that were never intended for us” (PT 2020). Bármilyen, amihez most hozzáférhetek, nekem volt-e szánva? Ha én hozzáférhetek, releváns marad-e a kérdés, hogy kinek volt valami szánva? Hozzáfértem-e egyáltalán bármihez is, ami nem nekem volt szánva, ha már maga a hozzáférésem megváltoztatta azt, amit nézek? Megváltoztatta, mert a távoli pozícióból szelídebb minden kérdésfelvetés, az aktuális sem egészen aktuális, a kérdések retorikaiak és elvontak. Elmaradnak hangsúlyok, elmarad a felvetett problémák

akut volta. Látványá szelídül vagy kísértő szellemmé válik, ami további magyarázatok keresésére ösztökél.

Úgy vélem, a fenti okok miatt nehezebb reflektálni az online kultúrafogyasztás során megtapasztalt jelölési, jelentésadási gyakorlatok jellegzetességeire. Nehezebb a súlypontokat beazonosítani. Nehezebb a relevanciát feltérképezni. Sokkal több, kapcsolódási pontokat kínáló szöveg, vallomás, rendezői koncepció kellene mint paratextus, mint útbaigazító, mint térkép.

Összegzés

A színházak nem csupán gazdasági intézmények, tartalmaik nem csupán a szórakoztatást, információátadást szolgálják, hanem alakítják a kulturális emlékezetet, befolyásolják a társadalmi érzékelést is. És ennél tovább is mennék: a színházak példája érzékeny lakmuszpapírként mutatja a kevésbé látható, közvetlenül kevésbé megragadható technológiai, kommunikációs változásokat.

A digitális felhasználó cselekvési tere változik, bővül, és ezzel újabb és újabb módjai keletkeznek digitális és fizikai kiterjedések, adottságok összekapcsolásának. A jelszóval védett, földrajzi szűrést működtető vagy bizonyos technikai képességek meglétét feltételező területeken a hozzáférés és ezzel a cselekvési lehetőség megszűnik. Annak vagyunk tanúi és aktív résztvevői, ahogyan „a médiumhasználók újrhangolják saját ténykedésük egy részét, és az új cselekvési lehetőségekhez igazítják azokat” (Pólya 2011. 63.). Az újrhangolás nem csupán egy új médium megjelenése esetében indokolt, hanem a megváltozott kontextus (járványügyi megszorítás) is kiválthatja egy már használatban lévő médium kínálta cselekvési lehetőségek újragondolását.

Az oktatás online platformokra történő teljes vagy részleges átköltözése például ugyanúgy a közvetlen, élő, egyidejű jelenlét hiányát hozza, az előnyök és hátrányok következményei viszont sokkal hosszabb távon lesznek beláthatóak, ráadásul ez a kommunikáció nem a nyilvánosságban zajlik, hanem intézmények által fenntartott, privát, védett felületeken. Hasonlóképpen kevésbé láthatóak a konferenciák, fesztiválok online platformokra költözésének következményei. A színházak példájának mintájára ezekben az esetekben sem pótlék csupán az online változat, nem helyettesítője az offline tanítási és találkozási formáknak, hanem valami más, ami korábbi hiányokat is pótolhat, új cselekvési tereket nyithat. Ami könnyű volt a face-to-face tanításban, most kivitelezhetetlen, de van, amit éppen ez a közvetített tanítási helyzet könnyít meg. Könnyebb lenne előre átküldeni a tananyagokat, és a tanórákat kérdések megbeszélésére fordítani. Könnyebb lenne résztvevőként bízni a tanulóknak – akik mindig is vagyunk.

Irodalom

AUSLANDER, Philip

1999 *Liveness. Performance in a mediatized culture*. London – New York, Routledge.

BAKK Ágnes Karolina (szerk.)

2020a Körkérdés a karanténszínházról – Adorjáni Panna. *Játéktér*, 2020. 09. 09. URL: <http://www.jatekter.ro/?p=33655> [2020. 09. 11.]

2020b Körkérdés a karanténszínházról – Deres Kornélia. *Játéktér*, 2020. 09. 11. URL: <http://www.jatekter.ro/?p=33666> [2020. 09. 11.]

BENJAMIN, Walter

1936 *A műalkotás a technikai sokszorosíthatóság korszakában*. Ford. Barlay László. URL: <http://www.intermedia.c3.hu/mszovgy1/benjamin.htm> [2020. 09. 11.]

BRANTLEY, Ben – GREEN, Jesse – PHILLIPS, Maya – HELLER, Scott

2020 This Is Theater in 2020. Will It Last? Should It? *The New York Times*. URL: <https://www.nytimes.com/2020/07/08/theater/streaming-theater-experiments.html?action=click&module=RelatedLinks&pgtype=Article> [2020. 09. 11.]

BREEL, Astrid

2016 Agentive behaviour, creative agency and the experience of agency: towards a contextual framework of agency in participatory performance. Konferencia-előadás: *Audience, Experience, Desire: Interactivity and participation in contemporary performance & the cultural industries*. University of Exeter, Department of Drama. 2016. január 29–30.

COLLINS-HUGHES, Laura

2020 Digital Theater Isn't Theater. It's a Way to Mourn Its Absence. *The New York Times*. URL: https://www.nytimes.com/2020/07/08/theater/live-theater-absence.html?fbclid=IwAR2Go1C6-mWGT6bNyuZfy3ojPfn-pghj9NUXw87U_jnFKLuRmRKtO-yLMvkw [2020. 09. 11.]

FITS

2020 Empowered, A Szebeni Nemzetközi Színházi Fesztivál 2020-as online kiadása:

2020 június 12–21., <https://fits-online.web.app/> [2020. 09. 11.]

GOFFMAN, Erving

2000 *Az én bemutatása a mindennapi életben*. Ford. Berényi Gábor. Budapest, Thalassa Alapítvány – Pólya Kiadó.

GRAU, Oliver

2003 *Virtual Art. From Illusion to Immersion*. Transl. by Gloria Custance. Massachusetts–London, England, The MIT Press, Cambridge.

HERVÉ-LÓRÁNTH Ervin

2020 Kulturális-művészeti struktúrák paradigmaváltásai a koronavírus idején. In Kovács László (szerk.): *Globális kihívás – lokális válaszok. A koronavírus (covid19) gazdasági és társadalmi összefüggései és hatásai.* Szombathely, Savaria University Press, 163–186.

JÁTEKTÉR

2020. március 11. Élőben közvetíti a Tompa Miklós Társulat *Sirály* című előadását. 2020. március 11. URL: <https://www.jatekter.ro/?p=31978> [2020. 09. 11.]

MCLUHAN, Marshall

1994 *Understanding Media. The Extension of Man.* MA–London, The MIT Press Cambridge

PÓLYA Tamás

2011 A médium mint cselekvési közeg. Médiumelméleti nézőpontváltás a technológiai determinizmus után. *Replika* 3. 76. 51–73. URL: http://www.replika.hu/system/files/archivum/replika_76-05_polya_1.pdf [2020. 09. 11.]

PT

2020 URL: <https://publictheater.org/news-items/buckets/Features/shakespeare/week-8---brave-new-shakespeare-challenge2> [2020. 09. 11.]

ZÁVADA Péter

2020 A jelenlét kisiklatása. Közvetlenség és közvetítettség multimédiális tapasztalata a „karantén-színházak” idején. *Színház.net*, 2020. 04. 20. URL: <http://szinhaz.net/2020/04/20/zavada-peter-a-jelenlet-kisiklatasa/> [2020. 09. 11.]

A MÚZEUMOK ÉS ONLINE TEREK. A MÚZEUM TÁRSADALOMÉPÍTŐ SZEREPE A JÁRVÁNY IDEJÉN ¹

Jelen írás abból az alapállásból indít, hogy a múzeum olyan tér/szerkezet, mely nemcsak helyet ad különböző okokból a használatból kihullott/kiragadott és különböző kiállításokba áthelyezett tárgyaknak, nemcsak keretül szolgál a muzeológusi, illetve a kurátori munka számára, hanem meghatározza az itt zajló munka során létrejövő jelentéseket a létrehozó és a befogadó oldalán egyaránt. Írásomban elsősorban a járványhelyzet okán az utóbbi fél évben kialakult múzeumi gyakorlattal kapcsolatos néhány elvi (részben módszertani, részben pedig elméleti) problémát szeretnék érinteni, azzal a megszorítással, hogy felvetéseim elsősorban a múlt (mindenekelőtt a népi kultúra) feltárása, bemutatása és értelmezése céljából született, és mint ilyen a nemzeti/regionális/lokális identitás megkonstruálása szempontjából kiemelten fontos (néprajzi) múzeumi gyakorlatokkal kapcsolatos tapasztalatokra támaszkodnak, ezekre vonatkozóan érvényesek.

A múzeumok mibenlétéről...

1. A fent említett kérdések kifejtéséhez elsősorban a múzeum mibenlétére vonatkozó kérdéseket kell tisztáznunk. A múzeumok és a múzeumokban zajló tudományos és művészi (amennyiben elfogadjuk, hogy még a tudományos kutatáson alapuló, a tudományos eredményeket bemutató kiállítás is elsősorban az interpretáció művészi formájának tekinthető) munka társadalomtudományi leírására és elemzésére sokszor és sokféle módon került sor. Sokféle metaforával próbálták már leírni az itt zajló tevékenységek lényegét. A múzeumból beszéltek már a tárgyak, a látvány, a jelentések, valamint a mozgás(ok) és a találkozások² összefüggésében egyaránt. De emellett a múzeum és a múzeum

1 A tanulmány az *Acta Universitatis Sapientiae Communicatio* 2020/7-es számában *Museums and Online Spaces The Society-Building Role of the Museums during the Pandemic* címmel megjelent cikk magyar nyelvű, átdolgozott változata.

2 Fejős Zoltán egyik tanulmányában Nelson Graburnra hivatkozva hívja fel a figyelmet arra, hogy a múzeumi gyűjtemények a legtöbb esetben utazások (pl. néprajzi gyűjtőutak) eredményeként születtek, és ezek a gyűjtemények a maguk rendjén utazások célpontjává válnak. Míg korábban a múzeumok az utazás sajátos helyettesítőiként szolgáltak (és bizonyos

falai között zajló munka lényegének megragadása során megemlíthető az örökségyár (ahol jelentések termelődnek és közvetítődnek, folyamatos rekontextualizáció zajlik),³ a színház/színpad (lásd Frazon 2011. 67–92.) (ahol meghatározó a látvány, a tárgyak és jelentések megjelenítésének színpadias és hatásos mivolta),⁴ vagy a plázamodell (ahol a jelentések feltárása és megmutatás mellett/helyett egyre nagyobb hangsúly kerül a szórakoztatásra) koncepciója is. Ugyanakkor itt kell megemlítenünk Richard Kurin a kultúra közvetítésének különböző formáira vonatkozó elképzelését, ahol a szerző három metaforikus kifejezéssel különbözteti meg a kultúra reprezentációjának típusait: expedíció, bolhapiac, közvetítés (Fejős 2003b. 150–151.). Ezek a metaforák/modellek és koncepciók mindegyike a múzeum és a múzeumban zajló tevékenységek egy-egy fontos sajátosságát emeli ki és állítja a figyelem középpontjába. Anélkül, hogy az itt jelzett megközelítésmódokat részleteznénk, induljunk ki itt abból, hogy a múzeum mindenekelőtt olyan megállóhely, csomópont, mely meghatározza a turista és a múlt, illetve a művészetek iránt érzékeny látogató mozgását (Frazon 2003. 228.). Olyan nyilvánosságot termelő tér és szerkezet, ahol társadalmi kommunikáció zajlik, és ahol az interpretációk jönnek létre és a jelentések termelődnek. Ahogy Frazon Zsófia írja: „a múzeumok a társadalmi kommunikáció intézményei, és mint ilyenek a rendelkezésükre álló tárgyakból és forrásokból elképzeléseket, narratívákat, jelentéseket, interpretációkat állítanak elő vagy generálnak. A múzeum a kiállításával elmondja, hogy – szerinte – mi fontos, mi értékes, mi nagyra becsülendő, továbbá, hogy mi nemzeti, regionális, mi autentikus. A múzeum a tudományról, a társadalomról, a politikáról és a gazdaságról kialakított kommunikáció és vita fóruma” (Frazon 2003. 230.). Másfelől – mint fentebb már szóba került – a múzeumok olyan örökségyárok, ahol nemcsak a lokális/regionális, nemzeti, etnikai, nemi, felekezeti, társadalmi stb. identitásképzésnek/képződésnek lehetünk tanúi, hanem általában a jelentés létrejöttének bonyolult tereiként/kontextusaiként is működnek. A múzeum egyszerre hozza létre az autentikus és az egzotikus múltat, erősíti a közösségi tudatot és teszi láthatóvá a másikat, illetve azt a múltat (múltbéli állapotot), amit a múzeumot létrehozó és fenntartó közösség már meghaladott (azaz a másikat, a múltbeli ént).

A múzeumok ennél fogva a múltat őrzik, és a kiállítások, illetve már a kiemelés gesztusa révén is jelentéseket tárnak fel/termelnek. Identitást építenek, oktatnak/tanítanak és szórakoztatnak, távoli világokat és kultúrákat hoznak

értelemben szolgálnak ma is), maguk is utaztatnak kiállításokat. Ezek a különböző céllal és formában létrejött utazások pedig óhatatlanul olyan találkozásokkal járnak, melyek különböző jelentéseket/interpretációkat hívnak életre. Lásd: Fejős 2000.

3 Ebben a felfogásban a múzeum „az örökség kultivációjának helyszíne”, olyan bemutató-értelmező kulturális gépezet, mely összegyűjti, őrzi, közvetíti az emberiség szellemi örökségét. Erről részletesebben lásd: Gagyai 2008. 77., illetve Binni–Pinna 1986.

4 Ehhez a koncepcióhoz a panoptikumtechnikákat alkalmazó múzeumi enteriőrök szintén közel állnak.

testközelbe, megalapozzák/fellendítik egy-egy város/régió turizmusát, szerepük van a gazdaság működésében.

2. A néprajzi múzeumokkal kapcsolatosan már az 1960-as évek második felében megfogalmazódott az a kritika, miszerint ezek szerepüket veszített, kétes hírű intézményekké váltak.⁵ Ha nincs is hangosan kimondva, de ezek a kritikák azt sejtetik, hogy a (néprajzi) múzeumok – vagy a néprajzi anyagot (is) bemutató múzeumok – sok tekintetben felfoghatóak úgy is, mint lomtárak, vagy – ha még erősebben akarunk fogalmazni – mint a fogyasztás végső állomásai, szeméttelpek. A néprajzi múzeumokba összegyűjtött és kiállított anyag legfontosabb jellemzője ugyanis, hogy ezek leginkább olyan használati tárgyakat jelentenek, amelyek a használatból kikoptak, és amelyek elsősorban dokumentációs és nem esztétikai értékkel rendelkeznek (Fejős 2003a. 62.). Ezek a tárgyak a fogyasztásban, a mindennapok megélésében nyerik el végső értelmüket, ami legtöbb esetben hosszú távon egyben fel is számolja őket. A népi/paraszti környezetben ugyanis a tárgyak legnagyobb része nyitott saját kontextusára, a használat során megsemmisül: elromlik, elkopik, elhasználódik (azaz megszűnik bizonyos jelentéseket újratermelni).⁶ A néprajzi múzeum tehát elsősorban a fogyasztásból kihullott tárgyak számára kínál új esélyt, lehetőséget arra, hogy túlélje saját kontextusát. Ezek a tárgyak az összegyűjtés, megőrzés és múzeumi környezetben történő megjelenítés révén újfajta értelemmel telítődik.

A Covid–19 járvány hatása a múzeumokra

Az elmúlt több mint fél évben sajátságos léthelyzetbe került nemcsak a kulturális intézményhálózat, hanem – kis túlzással és némi pátosszal fogalmazva – az egész emberiség. Az egyszerűség kedvéért nevezzük ezt az állapotot *járványlétnek*. Ez konkrétan azt jelenti, hogy mindaz, ami korábban megszokott, elfogadott – ha úgy tetszik: természetes – volt, az ebben az új helyzetben sok szempontból lehetetlenné, esetenként egyszerűen szabályellenessé vált. A természetes világ csapdába esett. Ahogy a kulturális intézmények jelentős része, a múzeumok is világszerte kénytelenek voltak bezárni kapuikat a látogatók előtt (miközben az utóbbi másfél száz évben minden törekvés arra irányult, hogy a lehető legnyitottabb intézményekké váljanak).

5 Ennek oka egyrészt abban kereshető, hogy a néprajzi múzeumok tárgyalományának jelentős részét nem szakemberek gyűjtötték, és sok esetben a tárgyakkal kapcsolatos legalapvetőbb adatok rögzítésére sem került sor, másrészt pedig az, hogy a néprajzi/antropológiai kutatásokon belül egyre nagyobb teret veszít a tárgyi világ vizsgálata a társadalomnéprajzi kutatások javára. Harmadrészt az is negatívan hat a néprajzi múzeumok szerepének alakulására szempontjából, hogy elvesztették jelentőségüket a tárgyi kultúra néprajzi/antropológiai kutatásának alakulása szempontjából. Lásd: Sturtevant 1969.

6 A népi/falusi környezetben használt tárgyak használatának alakulásáról (biográfiájáról) részletesebben lásd: Hofer 1983. 39–64.

Annak ellenére, hogy a nyugati világ rangos intézményei igen gyorsan reagáltak erre az új helyzetre, és elkezdtek a korábbinál is erőteljesebben megjeleníteni magukat az online felületeken és a közösségi médiában (online előadásokat, tárlatvezetések szerveztek, sőt egy sor olyan új kiállítás is született, amelyeket eleve úgy terveztek, hogy azt „csak” online fogják majd megtekinteni a látogatók), ez a helyzet jelentős kihívás elé állította még ezeket a múzeumokat is. A romániai és ezen belül erdélyi környezetben pedig szinte teljes mértékben megbénította a múzeumok működését.

A járvány az erdélyi múzeumi gyakorlatban regressziót⁷ eredményezett, visszalépést egy korábbi gyakorlat irányába. Az elmúlt időszak nagyon sok tekintetben az 1980–90-es évek időszakának gyakorlatát idézte, amikor (részben anyagi erőforrások hiányában) a múzeumokban sem érdemi gyűjtőmunkára, sem pedig jelentősebb kiállítások megszervezésére nem került sor. A múzeumok egyik napról a másikra (ismét) kincstárakká,⁸ a tárgyakat és jelentéseket őrző archívumokká léptek vissza, és időnek kell elteltetnie, mire magukra eszmélnek, mire elkezdődik a kiutak keresése.

Múzeum és digitalizáció

Természetesen az épületek kapuinak bezárása nem jelentette minden esetben azt, hogy teljesen hozzáférhetetlenné váltak volna az épület falai között őrzött tárgyak és az épület falai között megépült kiállítások révén folyamatosan termelődő reprezentációk, tudások és értelmezések. Az utóbbi évtizedekben a múzeumok (a múzeumi tárgyak és kiállítások) digitalizációjára irányuló törekvéseknek köszönhetően nem csupán a múzeumok kapui tárultak ki, hanem a falak is leomlottak, létrejött a falak nélküli múzeum.

A digitális átállásnak, a múzeumoknak az online terekbe történő átvándorlásának ez az időszaka azonban azt is láthatóvá tette, hogy ezek az online/virtuális terek mennyire tekinthetőek/nem tekinthetőek a múzeum és a múzeumi reprezentáció *természetes* közegének. Miközben soha eddig nem volt ennyire fontos a múzeumok számára az online jelenlét, épp a járvány alatt váltak láthatóvá ennek korlátai. A múzeumi tárgyak digitális másolatainak megtekintését, különböző szempontok szerinti rendezését és a virtuális múzeumbeljárást lehetővé tevő programokat kínáló digitális/online/virtuális múzeum több is, de

7 Hermann Bausinger szerint a regresszió nem csak a történelmileg régebbi és időközben elavult, meghaladott beállítódások felelevenítését jelenti, hanem visszanyúlást is a „genetikusan régebbihez, s így a mélyebb lelki szintekhez”, ami nem csupán „a múltba történő lehorgonyzást kölcsönöz a regresszióknak, hanem veszélyes erő is.” (Részletesebben lásd Bausinger 1995. 45.)

8 Ne feledjük, hogy a múzeumok közvetlen előzményei, a német nyelvterületen Kunstka-
binett, Kunstammer vagy Wunderkammerként ismert gyűjtemények a nagyobb tömegű
látogatók szeme elől szintén elzárt helyek voltak.

lényegesen kevesebb is a hagyományos, a fizikai terekben valóságosan bejárható múzeumoknál.

A kapuk bezáródása tehát nemcsak az online terek felé történő még erőteljesebb nyitást/elmozdulást eredményezte, hanem néhány klasszikus kérdést is (újra) megnyitott. Ezek közül a legfontosabb az az egyszerű, de mindig is nagyon időszzerű kérdés, hogy mi végre vannak a múzeumok? Pontosabban mire jó a múzeum, ha a benne található tárgyak nem férhetők közvetlenül (egy-egy kiállítás keretében) hozzá a látogató számára?⁹ Ezek a kérdések végső soron a múzeumok társadalmi, a társadalmat építő/szervező kommunikációban betöltött szerepére irányulnak. Úgy tűnik, hogy a múzeumoknak ebben a „természetellenes” (mert nincsenek hozzá működő, azaz bejárható és ellenőrzött gyakorlatok) időszakban¹⁰ a klasszikus – azaz a korai, a múzeumok születésének kezdetén ott munkáló – feladata(i): a depozitív, (meg)őrző funkció válik nagyon fontossá, ahol a megőrzés gesztusát egyfajta kompenzációs gyakorlatként értelmezhetjük. Odo Marquard (2001) szerint ugyanis a megőrzés gesztusa valójában kompenzációs gyakorlat, melyet a múlt ránk maradt darabjainak hasznosságával (felhasználhatóságával) kapcsolatos egyre növekvő bizonytalanságunk táplál. Ez azt jelenti, hogy míg korábban csak azt őriztük, ami fontos volt, most egyre inkább mindent őrzünk, ami ránk maradt. Mindez azért történhet meg, mert egyre kevésbé vagyunk biztosak abban, hogy a jövőben mire lesz szükségünk identitásunk megkonstruálására. A megőrzés tehát a bizonytalan jövő miatt nyeri el létjogosultságát, és ez a bizonytalanság táplálja a mindent megőrizni imperatívuszát. Mivel ebben a járványlétben a jövő még inkább bizonytalanra válik, múzeumokra, mint a kultúra és az identitások termelésének tereire, a biztonság és a bizalom helyszínéire még nagyobb felelősség hárul.

A falak nélküli múzeum korlátai

A múzeumok általában a városok forgalmas terein találhatóak, és már maga az épület formája és a rajta éktelenkedő feliratok felhívják magukra a figyelmet. Ha turistaként nem is tudom, hogy milyen kincseket rejt az intézmény, akkor is megragadja a figyelmem, magához csalogat, beinvitál. Az, hogy az online térben

9 De ez a kérdés akár úgy is megfogalmazható, hogy mi végre vannak a múzeumi raktárban évtizedek óta lapuló, alig adatolt tárgyak, melyeknek szinte semmi esélyük arra, hogy bekerüljenek egy kiállításba, és ezáltal hozzáférhetővé váljanak a nagyközönség számára?

10 A tanulmány írásának kezdete óta több országban – köztük Romániában is – sorra nyitották meg újra kapuikat a különböző múzeumok, hogy aztán ismét bezárják azokat a látogatók előtt. Ennek fényében azt hiszem, hogy a közeljövőben nem lehet arra számítani, hogy újra adottak lesznek azok a korábbi feltételek/helyzetek, melyekre az elmúlt évtizedek múzeumpolitikája és múzeumértelmezése épült. A múzeumi világ mindenképpen új stratégiák és gyakorlatok kidolgozására kényszerül, ha a továbbiakban is meg akarja őrizni a kultúra lehorgonyzásában, valamint az identitás- és társadalomépítő kommunikációban betöltött szerepét.

ki és hogyan éri el egyik vagy másik múzeum virtuális kiállítását, azonban már nagyon esetleges. A milliányi oldal rengetegében elsősorban azokat az intézményeket fogom nagyobb eséllyel megtalálni, azokkal tudok kapcsolatba lépni, amelyeknek a létezéséről már van valamilyen előismeretem.

Az online (a múzeum honlapja, a virtuális sétát biztosító programok és a közösségi média) egyedül nem képes elvinni egy múzeum feladatait. Az egész akkor működik, ha az intézmény a maga fizikai valóságában is látogatható. Ezt nevezhetjük az online „elviselhetetlen könnyűségének” vagy súlytalanságának, a lényeg viszont marad: konkrét fizikai kapcsolat nélkül a múzeum nem képes maradéktalanul betölteni alapvető funkcióját. Ha sarkalatosan akarnék fogalmazni, akár azt is mondhatnám, hogy az online tér idegen a múzeum szellemiségétől, nem a múzeum természetes közege.

Az viszont más kérdés, hogy amíg a múzeumok a fizikai valóságában is bejárhatóak voltak, amíg voltak időszakos kiállítások, teremőrök, tárlatvezetők stb., addig úgy tűnt, hogy a virtuális múzeumbejárás körül minden rendben van. Én magam is nagyon örültem, hogy a nyugati óriások mintájára nálunk, Kelet-Európában, és ezen belül Romániában sorra fedezik fel a múzeumok a maguk számára az online tér nyújtotta lehetőségeket. És természetesen továbbra is úgy gondolom, hogy ez jó dolog, hogy erre szükség van.

Azonban most már azt is látom, hogy hol rajzolódnak ki ennek a világnak a korlátai. A közösségi média és a különböző online felületeken futó alkalmazások, miközben nagyon jól kiegészítik a múzeum fizikai tereiben zajló tevékenységeket, segítik a múzeum hírnevének ápolásában, a kapcsolatfelvételen és a tájékozódásban, a múzeum primordiális (legalábbis szerintem annak számító) funkcióit (a szembesülés örömeiből adódó felismerés, a tárgyak jelentésének ebben a sajátos kontextusban keletkező felsejlését és az ebből áradó örömet/élményt, mely egyben a tanulás és az identitásképződés/megerősítés mozzanatát is tartalmazza) nem képes biztosítani.

Ezért bátorodom azt mondani, hogy ebben a cseppet sem természetes (azaz nem hosszú ideje érvényben levő megszokásokon alapuló, viszonylag stabil és kiszámítható, azaz tervezhető) világban a múzeumok legfontosabb feladatává ismét a (meg)őrzés válik.

Ha belegondolunk, hogy az elmúlt fél évben a legtöbb múzeum esetében jelentősen csökkentek a bevételek, ami számos esetben drasztikus létszámcsökkentéshez vezetett, a fenti kijelentés talán elfogadhatóbbá válik. A csökkenő bevételekkel küzdő múzeum a fenntartók szemében egyre nagyobb teherként jelenik meg, ami a múzeum számára nemcsak presztízsveszítéssel fenyeget, de sok esetben maga az intézmény léte válik kérdésessé. Részben ennek is tudható be, hogy a megőrző funkcióval szemben az elmúlt évtizedekben egyre inkább előtérbe került a szórakoztató funkció, olyannyira, hogy ma már szinte azt lehet mondani, hogy a közgondolkodás szerint – de számos szakember is ehhez nagyon közeli véleményen van – ezt kell a múzeum egyik fő feladatának tekin-

teni. Talán részben azért is, mert ez integrálható a leginkább – elsősorban a turizmus révén – a gazdaságosság alapján szerveződő fenntartói elgondolásokba, melyeket azonban sok szempontból a társadalom nagyobb része is elfogad.

Ugyanakkor az online térbe történő erőteljes átköltözés, illetve a megőrző funkció felerősödése bizonyos értelemben kivárást jelent: a járványügyi helyzetből adódóan a múzeumok nem tehetnek mást, mint kivárnak: megvárják, amíg újra megnyithatják kapuikat a látogatók előtt, még akkor is, ha ez nem fogja egyből azt jelenteni, hogy minden visszaáll a régi kerékvágásba. Újfajta idő- és térhasználati szabályok lépnek érvénybe. Bizonyos szolgáltatások pedig (például a csomagmegőrzés) egyelőre nem fognak működni.

Ami mégis jó ebben az egészben: a múzeumok kaptak egy lélegzetvételnyi időt arra, hogy újratervezhessék magukat, hogy felülvizsgálják a digitális átállással kapcsolatos elképzeléseket (előnyöket és hátrányokat), és hogy egy új világ küszöbén újfajta egyensúlyt találjanak fizikai jelenlét és online jelenlét között.

A digitalizáció és a virtualizáció új kihívásai

Tóth G. Péter a múzeumi enteriőrökben (is) gyakran megjelenő panoptikumszerű megoldások elszaporodása kapcsán írja, hogy „ma már szinte biztos, hogy temethetjük a múzeumi enteriőrök hagyományos műfaját”, ahol a kiállítóterek a „csöndes szemlélődés” helyszíneiből „totális látvánnyá” alakulnak (Tóth 2011. 45.). Ez a folyamat azonban itt nem áll meg. A múzeumi enteriőrök és kiállítások digitalizációja újabb mérőföldkőnek számít a hagyományos múzeumi koncepciók felszámolása/felolvadása felé vezető úton, hogy a karantén alatt lezajlott „digitális átállás” mozzanatában elérje a folyamat tetőpontját. A múzeumok bezárása és a múzeumi tevékenységeknek az online térbe történő átmentése tette leginkább láthatóvá, hogy a látogató számára mennyire szükség van a csöndes elmélyülésre, és hogy ennek létrejötte milyen szorosan kötődik azokhoz a valóságos múzeumi falakhoz, azokhoz a fizikai terekhez, melyekben a tárgyak őrzése és a jelentések termelése zajlik/zajlott. A virtuális terek csöndje nem képes felépíteni a nagyvárosok turistáktól zajos terein álló múzeum falai által őrzött/létrehozott csöndet. Igaz, hogy a digitális technológiának köszönhetően a virtuális térben a szemlélő előtt sok esetben olyan részletek és összefüggések sejlenek fel, melyek a múzeum valóságos tereiben, szabad szemmel aligha lennének hozzáférhetőek, a „hely szellemét”, hangulatát a múzeumi tárgy digitális másolata vagy egy-egy virtuális kiállítás nem képes maradéktalanul visszaadni. Pontosabban másfajta befogadásra kerül sor a virtuális természetéből (anyagtalanságából) adódóan.

Ez a másság abból is adódik, hogy a múzeumi térben megjelenített történetnek a hely adja meg az olvasási módját, a hely teszi lehetővé, hogy az ott tartózkodó aktív részévé váljon az ott megidézett történetnek (Tóth 2011. 45–46.).

Mi történik, ha ez a történet a digitális térben kerül megjelenítésre? Ugyanazt az olvasási módot teszi-e hozzáférhetővé? Ugyanúgy vesz részt az „ott tartózkodó” ebben a történetben, mintha csak a múzeum valós tereiben járna? Aligha.

Egy emlékhelyen található kiállítás megtekintése vagy egy tájház másfajta befogadást tesz lehetővé, mint a kiállítás digitalizált és virtuális térben elérhető változatának megtekintése. Míg az előbbi szorosan kötődik a helyhez és a hely által őrzött/a helybe kódolt történetekhez, valamint erősen befolyásolják a helyszínre ellátogatónak a helyhez kötődő élményei, addig a virtuális változat esetében ez a kötődés kevésbé érhető tetten. Egyrészt mert a virtuális terekben megtekinthető kiállítások szemlélői másfajta intenciókkal keresik fel ezeket a virtuális tereket. Míg ez előbbi esetben van a megtekintés aktusának egyfajta rituális/ritualizált jellege, addig az utóbbiak esetében ez a fajta attitűd kevésbé érhető tetten. Ugyanakkor bármennyire vitathatatlan, hogy a virtuális terekben felépített múzeumi kiállítás hatékonyan és érzékletesen tud történeteket mesélni, a hagyományos/valóságos múzeumi kiállítással szemben óriási hátrányt jelent az, hogy nem tud valós, csupán fikciós teret létrehozni. Bármennyire is egy konkrét (emlék)helyről szóljon, valójában bizonyos fókig mindig is *nem-hely* (Auge 1995) marad, mely „magányra ítél minket és szorongást kelt bennünk” (Horányi é. n.).

A tér és történet közötti kapcsolat mellett a *hitelesség* kérdése szintén fontos. Ebből a perspektívából úgy tűnik, hogy – miközben a múzeumi környezetben a legszegényesebb megvalósulás is képes a hitelesség érzetét kelteni, addig a digitális/virtuális terekben ennek felépítése szinte lehetetlen feladatnak bizonyul. Vagyis a múzeumi környezet képes ugyan az autentikusság megteremtésére, de a történet, amelyet létrehoz, sok szempontból unalmas marad. A virtuális viszont hiába tud nagyon izgalmas történetet felépíteni, az nem képes az autentikusság érzetét implikálni a látogatóban.

Amint már fentebb is jeleztem, a múzeumnak jelentős szerepe van a társadalomépítő kommunikációban. A múzeum nemcsak a magunk mögött hagyott múltat teszi láthatóvá, nemcsak segíti a múlt és a másik kultúra megértését és elfogadását, illetve összekapcsolását a jelenben zajló folyamatokkal, hanem olyan tér, amelyben „a kultúra tudományosan megalapozott és élményszerű reprezentációja, a reprezentációk iránti érdeklődés felkeltése, konstruktív dialógus kialakítása” zajlik (Frazon 2003. 231.). Ebben a megközelítésben a reprezentáció nem más, mint „a valóság társadalmi megjelenítése”, mely egyfelől „az intézményi lét megnyilvánulásának tekinthető”, másfelől pedig „témák képviselése, jelenségek és folyamatok témává emelése, (...) „az intézményi működés kommunikációs stratégiájának eszköze” (uo.).

A részvétellel alapuló kurátori szemlélet az általános hozzáférés és a nyílt párbeszéd elve érvényesülésének fontosságát hangsúlyozza. Miközben a múzeumok digitalizációja ennek az elvnek az érvényesülését teszi lehetővé, az online tér legalább annyi akadállyal terhelt, mint amennyi lehetőséggel kecse-
g-

tet a hozzáférés terén. Miközben az internetnek és a különböző online platformoknak és immerzív technológiáknak köszönhetően távoli tájak intézményei is elérhetővé válnak, ez a fajta hozzáférés erősen eszköz-, áramforrás- és internet-függővé válik, hogy a technológia használatához szükséges tudás/kompetencia kérdését ne is említsük.

Zárszó

Az elmúlt fél év során a szemünk előtt változott/változik meg a múzeum és a múzeumi környezet, és változtunk meg mi magunk is, akik a múzeumok tereit belakjuk/használjuk. Ezek a változások a reprezentáció és a befogadás kereteit és a szemlélő/értelmező habitusokat egyaránt érintik. Az a fajta tömeges – az örökség- és városi turizmus keretében zajló – múzeumlátogatás, amely az elmúlt évtizedekben általános gyakorlattá vált, és amely a múzeumok számára éltető keretet biztosított, átalakulni/eltűnni látszik. A távolról érkező, idegen kultúrát képviselő turista helyett/mellett (ismét) a bennszülöttek, a helyiek felé fordul a múzeum és a kurátorok tekintete, előtérbe kerül és felértékelődik a helyi látogató tekintete. Ez pedig másfajta koncepciók és történetek megteremtésének szükségességét implikálja. Ugyanakkor az is világos, hogy ezek a változások másként érintik a világvárosok és a vidéki múzeumok életét/világát (vö. Frazon 2003. 232.).

A látogatószám növelése mellett/helyett a *biztonság*, a járványügyi és egészségügyi szabályok betartásával kapcsolatos kérdések válnak égetővé. De az ebből a helyzetből adódó bizonytalanság lehetőséget is kínál egyben egy sor, az erdélyi (kisebbségi) muzeológia számára a szakmai kérdések felé forduláshoz, a nemzetközi múzeumelméleti szakirodalom és múzeumi gyakorlatok feltérképezéséhez és integrálásához. Esélyt nyújt a kísérletezésre és az újításra, az online terekhez kötődő, ott zajló múzeumi gyakorlatok nemzetközi mintákra alapozó kiépítésére, az online meghódítására.¹¹ Ebben az összefüggésben a múzeumoknak és a muzeológusoknak óhatatlanul támaszkodniuk kell a kommunikációtudomány és az új média vizsgálatának eredményeire is. Ugyanakkor a múzeumhoz mint enteriőrhez és intézményhez a muzeológus mellett számos szerepkör kapcsolódik a teremőrtől¹² kezdődően a múzeumpedagóguson át egészen a kurátorig vagy a közkapcsolati szakemberig. A múzeumoknak az online térbe történő átköltözése – még ha azt a kényszer is szülte – hatással van ezekre a szerepkörökre is. A valós terek hozzáférhetetlenné válása és a bennük

11 Ugyanakkor itt jelezném, hogy a nemzetközi minták adaptálása során nem lehet eltekinteni ezeknek a gyakorlatoknak a kritikai elemzésétől sem.

12 Johan Idema szerint „a teremőr a leginkább szem előtt levő, mégis legláthatatlanabb személy a múzeumban”. Mégis ők a „művészetnek a közkatonaí” és a „múzeum szemei”, akiktől sokat tanulhatunk a múzeumról, a múzeumi életéről és a műalkotásokról egyaránt. Részletesebben lásd: Idema 2019.

végbemenő találkozások megszűnése miatt az újabb kiállítások és művészeti projektek generálása és azok kontextualizálása is másként, a megszokottól eltérően alakul. Az online térben más eszközök állnak rendelkezésre, más menynyiségben és más minőségben, ami eltérő intenzitású és minőségű jelenléte és jelentésteremtést tesz lehetővé. Miközben a tér kitágul (szinte bármekkora kiállítófelület és végtelen számú terem létrehozható, és a megtekintésre/bejárásra szánt idő is „végtelenül” rendelkezésre áll), a megtekintésre ténylegesen rászánt idő lerövidül, másrészt fragmentálttá válik. A látogató figyelme egyszerre több honlap és egyszerre két világ (a virtuális és a reális) között oszlik meg.

Irodalom

AUGE, Mark

1995 *Non-Places. Introduction to an Anthropology of Supermodernity*. London–New York, Verso.

BAUSINGER, Hermann

1995 *Népi kultúra a technika korszakában*. Budapest, Osiris–Századvég.

BINNI, Lanfranco–PINNA, Giovanni

1986 *A múzeum. Egy kulturális gépezet története és működése a XVI. századtól napjainkig*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

FEJŐS Zoltán

2000 Múzeum, turizmus. A kulturális találkozás és reprezentáció rendszere. In: Fejős Zoltán – Szijártó Zsolt (szerk.): *Turizmus és kommunikáció*. Budapest–Pécs, Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikációs Tanszék, 236–252.

2003a Tárgyak, anyagi kultúra, reprezentáció. In: Uő: *Tárgyfordítások. Néprajzi múzeumi tanulmányok*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 53–65.

2003b Múzeum, turizmus. A találkozás és a megmutatás kapcsolatai. In: Uő: *Tárgyfordítások. Néprajzi múzeumi tanulmányok*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 131–154.

FRAZON Zsófia

2003 Múzeumi reprezentáció, nyilvánosság és turizmus. In: Fejős Zoltán – Szijártó Zsolt (szerk.): *Helye(in)k, tárgya(in)k, képe(in)k*. Budapest, Néprajzi Múzeum, 228–246.

2011 *Múzeum és kiállítás. Az újrarajzolás terei*. Budapest–Pécs, Gondolat Kiadó – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék.

GAGYI József

2008 *Örökség és közkapcsolatok (PR)*. Kolozsvár, Scientia Kiadó.

HOFER Tamás

1983 A „tárgyak elméleté”-hez. Felszerelések és tárgyegyüttesek néprajzi elemzése. In: Kósa László (szerk.): *Népi kultúra – Népi Társadalom*. Az

MTA Néprajzi Kutatócsoportjának Évkönyve XIII. Budapest, Akadémiai Kiadó, 39–64.

HORÁNYI Anna

Identitás-viszonyok és magány mindennapi tereinkben. M. Augé: Nem-helyek. Bevezetés a szürmodernitás antropológiájába. *Új Forrás*, <http://ujforras.hu/identitas-viszonyok-es-magany-mindennapi-tereinkben/> [2020. 09. 26.]

IDEMA, Johan

2019 *Hogyan látogassunk múzeumot. Típek az igazán élvezetes látogatáshoz*. Budapest, Scholar Kiadó.

MARQUARD, Odo

2001 *Az egyetemes történelem és más mesék*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó.

STURTEVANT, William

1969 Does anthropology need museums? *Proceedings of The Biological Society of Washington*, Vol. 82., 619–649.

TÓTH G. Péter

2011 Múzeumi enteriőr – historical reenactment – kínzókamra-panoptikum. Középkori váraink turizmusipari használata. In: Fejős Zoltán (szerk.): *Színre vitt helyek*. Tabula könyvek 11. Budapest, Néprajzi Múzeum, 41–61.

II. TÉNYEK ÉS HATÁSOK

A szociológusok szorgalmasak. Nem a szép hangzás kedvéért, hanem az érdemek elismeréseként írhatjuk ezt, hiszen igen hamar tudatosult bennük, hogy „A járvány kezdete óta intenzív vitatémát képez a járvány utáni világ kérdése. Nemzetközi think tankek, szakértők és vezető lapok próbálják felvázolni a járvány utáni világ lehetséges forgatókönyveit.”¹ Négy szociológus: Gergely Orsolya, Nistor Laura, Sántha Ágnes, Telegdy Balázs, a Sapientia EMTE oktatói 2020 végére már könyvben is publikálták kutatási eredményeiket.² Ezeknek az eredményeknek néhány, meghatározott kérdéskörre vonatkozó részét olvashatjuk a következőkben arról, hogy mit és miben nyertek a filmforgalmazó portálok, mit vettek a hátukra a családanyák, és hogyan működhetett szelepként egy online kérdőív. Az extrém helyzetnek kétségtelenül voltak pozitívumai is, ezeket is számba kellett venni. Gergely Orsolya elemzése szerint a karantén a családi együttlét szempontjából nem is volt „karantém”, hiszen elhozta a nyugodtabb reggeleket, viruló balkonokat és konyhakerteket, ízletes vacsorákat. Igaz, hogy az online munka és a találkozók megsokasodtak, a hálózati kapcsolat léte vagy nemléte mindennapi problémává vált, de Bakó Rozália Klára szerint a kényszernek mindenképpen vannak pozitív eredményei: gyakoroltuk a tudatos eszközhasználatot, az információs és kommunikációs technológia hatékony, okos felhasználását. Akarva-akaratlanul médiaműveltebbek lettünk. Ugyancsak a kényszereket számba véve fogalmazható meg az, hogy ami történt, az számos területen nyitást jelentett a jövő felé. Biró Enikő, Kovács Gabriella és Nagy Imola az idegennyelv-tanítás kihívásait vizsgálta: alapvetően változni fog a nyelvtanár szerepe, hiszen oktatóból menedzseré, mentorrá, pályákat tervezni képes dizájnerré kell válnia.

- 1 Néhány, a beinduló felhívások, társadalomtudományi kutatások nyomán született magyar nyelvű kiadvány, a teljesség igénye nélkül: Fokasz Nikosz – Kiss Zsuzsanna – Vajda Júlia (szerk.): *Koronavírus idején*, <http://replika.hu/sites/default/files/attachedfiles/korona-v5.pdf>; Kovács Éva – Takács Judit (szerk.): *Látjuk-e, mi jön? A koronavírus-járvány hatása a magyar társadalomra és társadalomkutatásra*, <https://socio.hu/index.php/so/article/view/808>; Kovács László (szerk.): *Globális kihívások – lokális válaszok. A koronavírus (COVID 19) gazdasági és társadalmi összefüggései és hatásai*, https://sek.elte.hu/kgt/globalis_lokalis
- 2 Nistor Laura – Gergely Orsolya – Sántha Ágnes, Telegdy Balázs: *Erdélyi mindennapok egy világgjárvány idején. Online kérdőíves közvélemény-kutatás a COVID-19 járvány kontextusában* (2020. április 16–26.). Presa Universitară Clujeană 2020, angol nyelven: *Everything Changes... More or Less. Opinions about the Post-Pandemic World among Ethnic Hungarians from Transylvania (Romania)*, <http://www.acta.sapientia.ro/acta-social/C10/social10-03.pdf>

SÁNTHA ÁGNES, GERGELY ORSOLYA,
NISTOR LAURA, TELEGDY BALÁZS

KÉT HÓNAP TRÉNINGNADRÁGBAN

Elöljáróban

A koronavírus-járvány kitörésekor, a lezárások kezdetén, 2020 kora tavaszán – bár még messze nem lehetett látni a végét –, négy szociológus kollégában megfogalmazódott, hogy itt és most társadalmi szempontból valami új dolog történik, ami vizsgálatra érdemes. Ma, egy év távlatából ugyanígy látjuk: történelmileg új, semmi eddigiehez nem hasonlítható hónapok vannak mögöttünk. A jelenséget társadalomkutatóként sokféleképpen megközelíthetjük: a tömeglélektan, a mikrotársadalmi integráció, a családi munkamegosztás, a kommunikáció, az egészségszociológia, a gazdaságtan szemszögéből. Az egyik, az interneten megosztott nagy nemzetközi kutatás felhívását és kérdőívét olvasva felismertük: ez nagyszerű, de kevésbé van köze az erdélyi magyarokhoz. Végezzünk saját kutatást, olyant, ami rólunk szól!

Az erdélyi magyarok életére voltunk kíváncsiak a vilá járvány idején: hogyan élünk, hogyan dolgozunk, kik azok, akik peremre szorultak a járvány következtében, hogyan látjuk a jövőt, milyen átalakulások várhatók az életünkben? A gyakorlatiaság jegyében is az online kérdőív mellett döntöttünk. Tudni kell erről a módszerről, hogy jóllehet az egyetlen lehetőségünk volt ebben az időszakban, nem sikerül reprezentativitást elérni általa, hiszen az eleve az internet-használókat éri el. Márpedig ők valamivel fiatalabbak, jobbmódúak az átlagnál. A kérdézet tíz napon át folytattuk (április 16–26. között), az első és máig legszigorúbb lezárások időszakának közepén. Az alábbiakban bemutatandó eredményeink tehát egy olyan időszakba nyújtanak betekintést, amikor még nem voltak világosak a későbbi „lazítások” lehetséges időpontjai, és amikor még alig nyertek teret a járvány során egyre intenzívebben megjelenő szkeptikus álláspontok és álhírek. Egy válság kellős közepén, jelen időben vettük szemügyre a járványhelyzet megélésének módját. Tudatában vagyunk annak, hogy amennyiben ma tekintenénk vissza a tavaly március–áprilisi időszakra, más eredményeket kaphatnánk: a visszatekintés torzításai miatt esetleg megszépülne ez az időszak, de akár elkeseredettebbek is lehetnénk egy-egy kérdésben, elsősorban a vártnál sokkal hosszabban elhúzódó járványhelyzet és a fennmaradó korlátozások miatt.

4000 körüli azok száma, akik megtekintették a kérdőívet vagy elkezdték annak kitöltését, végül 1269 hűséges válaszadónk felelt az utolsó kérdésünkre

is. Ebben a rendhagyó időszakban válaszadóink igencsak szívesen beszéltek a tapasztalataikról. Bár készült hasonló, ugyancsak online kérdőíves felmérés, amely jóval több válaszdot ért el az erdélyi magyarok körében (Barna 2020), az éppen azokra a kérdésekre nem tért ki, amelyekre mi a legkíváncsiabbak voltunk. Lássunk hát ezek közül néhányat!

Győztesek: a filmforgalmazó portálok és a streaming szolgáltatók

Kutatásunkban elsőként arra kérdeztünk rá, milyen tevékenységeket folytattak válaszadóink a sürgősségi állapot idején, mivel töltik el azt az időszakot, amit a maradj otthon hashtaggel (#) jellemezhetünk. Az otthonmaradás nemcsak szórakozást, egy hirtelen szabaddá vált időszáv pótcselekvésekkel való kitöltését jelentette, hanem annak az újfajta munka- és tanulási módnak a meghonosodását is, amit az otthonról történő munkavégzés, az ún. home office fémjelez. Ezzel kapcsolatban társadalomkutatókként arra voltunk kíváncsiak, ki hogyan élte meg ezt a helyzetet, kinek volt egyáltalán lehetősége otthonról dolgozni, illetve hogyan birkóztak meg a szülők a gyermekek online oktatásával. További kérdésünk arra irányult, hogyan alakult a háztartásokban a munkamegosztás a megváltozott életkörülmények között.

A válaszokból az derült ki, hogy az erdélyi magyarok a #maradjotthon időszakot a legtöbb esetben nem szabad időnek tekintették, hanem munkával töltötték ki. Ez egyrészt az elmaradt teendők megoldását, bepótlását jelentette (a válaszadók 75%-a jelölte meg ezt a lehetőséget), továbbá sokan (79%) mintegy gondolatelaterelésként a munkába menekültek.

Alanyaink egy része otthonról dolgozott, a szülők az otthonról zajló online tanulást koordinálták, tehát a vészhelyzet a korábbihoz hasonlóan sok vagy éppen még több teendővel telt el, csupán a munkavégzés módja és helye változott meg. Ugyanakkor a családok több időt töltöttek együtt, otthonaikban, ami a szűkebb családdal való minőségi időtöltésre, jó beszélgetésekre is lehetőséget adott (80%). A gyermekes családok gyakran társasjátékot játszottak együtt (50%).

A munka és a családi kapcsolatok ápolása mellett válaszadóink különböző kulturális időtöltési formákat is megjelöltek mint a karantén időszakában rájuk jellemző tevékenységeket, köztük is leggyakrabban az olvasást és a filmnézést (60-60%). Kevésbé voltak jellemzőek a magaskulturális tevékenységek, mint az online színházba „járás” (20%) és a kiállításlátogatás (11%).

Amikor ezeket a cselekvéseket megpróbáltuk csoportosítani, illetve társadalmi háttérváltozók mentén leírni, azt találtuk, hogy a nők körében jellemzőbbek voltak a magaskulturális tevékenységek (pl. színházba, kiállításra „járás”), az online vallásgyakorlás és testedzés. Ugyanakkor a nők gyakrabban számoltak be arról is, hogy a lezárások időszakát munkával, elmaradt teendők megoldásá-

val töltötték el, és intenzívebben vettek részt a családi beszélgetésekben. Életkori bontásban azt találtuk, hogy minél fiatalabb a válaszadó, annál inkább jellemző rá a filmnézés (83%) és az online tanfolyamokon (43%), valamint edzéseken való részvétel (42%). A családos életszakaszban, 35–44 éves korban az átlagosnál gyakoribb volt a társasjátékozás (60%). A 45–55 éves korosztályra az online színházlátogatás (31%), a vallásgyakorlás (52%) és a családtagokkal való megsokasodott interakciók (87%) voltak jellemzőek a #maradjotthon első hónapjában.

Ezeket az eredményeket más romániai kutatásokkal összevetve hasonló trendeket találunk. Az IRES (2020) romániai lakosságra reprezentatív kutatása is azt mutatja, hogy a #maradjotthon időszakát munkával (18%), elmaradt otthoni teendőkkel (66%-ban nagytakarítással, 43%-ban korábban halogatott házimunkával), valamint a szűk család tagjaival való minőségi idő megsokszorozásával (71%) töltötte ki a népesség.

A karantént az anyák vitték el a hátukon

A húszas éveikben járó szinglik minden bizonnyal örvendtek az otthoni munkának. Nem kellett korán kelni, felöltözni, munkába eljárni. Ám ugyanez megbolygatta az anyák, a nagycsaládosok életét, főleg azokét, ahol a férj és a feleség egyaránt otthoni munkavégzésre tért át. Itt megváltoztak a családi dinamikák és rutinok, a hétköznapok sokak számára bonyolultabbá váltak. Erdélyben jókora nemi egyenlőtlenség van a háztartási teendők és a gyermekgondozás terén, hiszen nálunk ezeket a tevékenységeket jellemzően a nők végzik (Fodor et al. 2021), most pedig óriási méreteket öltött az anyai többletteleher-vállalás. Ehhez hozzájárul az a tény is, hogy a szolgáltatói társadalomban az otthonról végezhető munkák jelentős része jellemzően női tevékenység, tehát a távmunkássá vált személyek között is több a nő, mint a férfi.

Mindezek fényében kutatásunk egyik kulcskérdése a családok munkamegosztása volt. Hogyan birkóznak meg a helyzettel azok, akik otthonról dolgoznak és még kiskorú gyermekeik vannak, akik szintén otthon tanulnak? A munka és a magánélet egyensúlya az utóbbi évtizedekben a nők és a férfiak számára egyaránt gondot okozott. Vizsgálatunkban a jellemző válaszadói kategória a családos életkorú, 35–44 éves anyák voltak (512 fő). Úgy tűnik, a karantént és mindazt, ami vele járt, ők sínylették meg igazán. Azok számára, akik távmunkában dolgoznak, megdőbbszöröződött az otthoni munka, így tovább mélyült a munka és a magánélet konfliktusa. A munka mellett főállásban végezték a gyermek ellátása körüli feladatokat, nagyrészt rájuk hárult az otthonoktatás felügyelete, a pedagógusokkal való kapcsolattartás, a távoktatáshoz szükséges infrastruktúra biztosítása, a bejelentkezés a gyermekek online óráközvetítésébe.

Ám mielőtt jajt kiáltanánk, hogy a nők a karanténhelyzet vesztesei voltak, az igazságosság kedvéért annak pozitívumairól is szólnunk kell: mindenekelőtt

a férfiak nagyobb mértékű otthoni szerepvállalásáról. Azok a férfiak és apák, akik otthonról végezték munkájukat, jobban bevonódtak a háztartási feladatokba, inkább részt vállaltak azokban. Ez az időszak tehát valamelyest javított a háztartási munkamegosztáson, legalábbis azokban a családokban, amelyekben a férj otthonról dolgozott.

Az otthoni munkavégzésről összegzésként azt mondhatjuk, hogy válaszadóink többsége a bezártságot átmeneti állapotnak érzékelte, és ennek az átmenetiségnek a tudatában vészelt át a karantént. A kezdeti eufória után inkább nehézségnek, mintsem felszabadulásnak élte meg az otthonlétet és az otthonról való munkát. Az iskolai oktatás teljes újraindulása várhatóan helyreállítja majd a szülők életében a munka és a magánélet amúgy is érzékeny egyensúlyát.

És a további vesztesek

Válaszadóink zöme viszonylag jómódú, a középosztályhoz tartozik, jelentős részük (38%) saját bevallása szerint akár egy évig is tudna élni pénzügyi tartalékaiból. Ám voltak közöttük alacsony iskolázottságú, kedvezőtlen anyagi körülmények között élő személyek is. Válaszadóink 16%-ának nincsen semmiféle tartaléka, vagy ha volt, azt már felélte a vészhelyzet első hónapjában, tehát a munkaerőpiac változásainak kiszolgáltatva a perifériára szorult. A vesztesek jellemzően magáncégek dolgozói, akik a piacból élnek, főleg kis- és középvállalkozások alkalmazottai. Ugyanakkor 10% azoknak a diplomásoknak az aránya, akiknek ha csak időszakosan is, de a járvány kezdetén megszűnt a munkaviszonya, ami szintén jelentős kockázatot hordoz magában.

Munkaviszonytól és gazdasági helyzettől függetlenül a lelki egészségünk máris megbolydult. A WHO-5 jóllét mutatóval mérve, a depresszív tünetek gyakorisága megnövekedett. Már másfél hónapnyi vészhelyzet után rosszabbnak mértük a lelki egészséget, mint néhány éve: 0 és 15 közötti skálán most 6,98, 2017-ben még 7,36 volt a számszerűsített jóllétünk (Sántha és mtsai 2018).

Amikor egy kérdőív „szeleppé” válik

Kutatásunk egyik kulcskérdése a korlátozások bevezetésének szubjektív megélése volt. Ennek feltárása nyílt kérdés segítségével történt, ahol a válaszadók formai megkötések nélkül leírhatták, miként élik meg a korlátozó intézkedéseket. A válaszadóknak a kérdés pillanatában egy bő hónapnyi tapasztalata volt a korlátozásokról.

Kérdésünk minden formai megszorítás nélkül így hangzott: *„Kérem, írja le, hogy véleménye szerint mi a legnehezebben elviselhető a házi karantén és/vagy kijárási tilalom miatt.”*

A kérdőíves kutatások módszertanának szakértői szerint a nyitott kérdések, különösen az online kérdezés körülményei között, nagy arányú válaszhiányt eredményeznek (Reja et al. 2003). Ezek alapján, valamint ismerve a ma emberének telítettségét az online kérdőívekkel, magunk sem reménykedtünk nagymértékű válaszadásban. Borúlátásunkra rágóval nagyon magas, 91% fölötti válaszolási arányt kaptunk erre a nyitott kérdésre, ami arra utal, hogy az erdélyi magyarok szívesen beszéltek gondjaikról, érzéseikről, és a kérdőív mintegy szelepként működött számukra. A válaszokat a tartalmi hasonlóság alapján vontuk össze nagyobb és homogénebb kategóriákba. Ha egy válaszadó több problémát is felsorolt, akkor prioritizáltuk azokat, és válaszát az általa elsőként megnevezett nehézség alapján soroltuk be. Ennek a válaszösszevonási folyamatnak az eredménye az 1. táblázatban látható.

A válaszok között némi átfedés tapasztalható, ennek ellenére egy részletesebb kategorizálás mellett döntöttünk, teret engedve a hangsúlyok közötti „főnem megkülönböztetéseknek” is.

1. táblázat. *A karantén/kijárási tilalom alatt érzékelt nehézségek (%)*,
N=1166

Szabadon megnevezett nehézség	Arány
Családtagokkal és/vagy barátokkal való kapcsolat hiánya	28,9%
Szabad mozgás korlátozása és/vagy bezártság	22,3%
Mozgás/sport/friss levegő hiánya	13,5%
Bizonytalanság	7,8%
Gyermekek okozta nehézségek	6,3%
Hatóságoktól/bírságoktól való félelem	3,9%
Félelem/idegesség/stressz	1,8%
Monotónia	1,8%
Az otthoni munka/tanulás kihívásai	1,7%
Bevásárlás és/vagy ügyintézés nehézségei	1,5%
Munkahely elvesztése	1,6%
Személyes tér/idő hiánya	1,5%
Túl sok feladat	1,2%
Szórakozási lehetőségek hiánya	0,7%
Idősekkel/szülőkkel való probléma	0,6%
Szabályok be nem tartása	0,5%
Egészségi problémák	0,4%
Semmi sem esik nehezemre	2,3%
A karantén pozitív	1,0%
Nem változott semmi	0,6%

Válaszadóink közel egyharmada a legnagyobb gondnak az elsődleges csoportokhoz tartozó személyekkel való fizikai kapcsolat hiányát nevezte meg. Mind a szociálpszichológiában, mind a szociológiában számos szerző (pl. Litwak–Szelényi 1969) hangsúlyozza az elsődleges csoportok fontosságát az egyén szempontjából. De kik is az elsődleges csoport tagjai? Forsyth (2009) szerint ők a (közeli) rokonok, a barátok, valamint a szomszédok. Az adatfelvétel időszakának korlátozásai főleg az első két csoporttal való fizikai kapcsolattartást lehetetlennítették el, a nem egy háztartásban élő családtagok ritkán vagy alig láthatták egymást. Ez a helyzet még súlyosabbá vált, ha a közeli családtagok más településen éltek, ez esetben a fizikai találkozások – legalábbis egy ideig – teljesen megszűntek.

Habár a mai infokommunikációs eszközök lehetővé teszik a valós idejű virtuális kommunikációt, a fizikai jelenlétet mégsem tudják pótolni. Jóllehet nem tartozik a jelen kutatás tárgyához, ez az eredmény abból a szempontból is fontos, hogy pl. a munkamigráció miatt létrejövő nagy fizikai távolság negatív hatásait csak részlegesen lehet modern infokommunikációs eszközökkel semlegesíteni. Amint láthatjuk, válaszadóink jelentős részének már egy hónap után a fizikai kapcsolatok hiánya jelentette a legnagyobb nehézséget.

A második leggyakrabban megnevezett probléma (22,3%) az egyik alapvető szabadságjog sérelme, éspedig a szabad mozgás korlátozása volt. Ez az egyésített kategória két külön aspektust fed. Míg egyesek számára a „bezártság” volt nehezen megélhető, ami a magányosság és az elmagányosodás irányába is mutat, addig mások magát a szabadság korlátozását nehezményezték.

Sorrendben a harmadik nehézség a mozgás és testedzés korlátozása volt (13,6%). A hangsúly az előző csoporthoz képest itt nem önmagán a szabad mozgás korlátozásán van, hanem egy objektívált mozgási formán, amely az egyén rekreatív tevékenységei közé sorolható. Ebbe a csoportba olyan válaszokat soroltunk, amelyek a szabadidős és szabad téren végzett mozgástól való megfosztottság élményét hangsúlyozták. Ez jelenthet rendszeresen végzett sportolást és alkalmi szabadtéri tevékenységeket, sétálást vagy kirándulást egyaránt, egyszóval a friss levegő hiányát.

A negyedik leggyakrabban említett problémakör a bizonytalanság (7,8%). Tudjuk, hogy az emberi jólléthez jelentős mértékben hozzájárul a környezetében és az egyéni életvitelében tapasztalható stabilitás. Éppen ezért okoz problémát számára a közösségben vagy a társadalomban tapasztalható anómiás állapot, ahogy azt a klasszikus durkheimi (2001) vagy mertoni (1938) elemzések is alátámasztják. 2020 áprilisában válaszadóink közel egytizedét a koronavírus miatt kialakult bizonytalan helyzet aggasztotta a leginkább. És hogy mi volt a bizonytalanság forrása? A legtöbb esetben az, hogy nem volt megfelelő és megnyugtató válaszuk arra, meddig tart majd a szükségállapot, illetve hogy melyek azok a hírek, amelyeknek hitelt lehet adni.

Sokak számára a gyermekek körül alakultak ki nehézségek. Ebbe a nagy gyűjtőkategóriába soroltunk minden olyan említést, amelyet a válaszolók a gyermekek megváltozott élethelyzetének tudtak be. Mielőtt bárki gyermekellenességgel vádolná meg a válaszadókat, illetve a szerzőket, tisztázni szeretnénk, hogy itt nem önmagában a gyermek(ek) jelenti(k) a problémát, hanem az, hogy a korábban megszokott rutinokat nem lehetett követni. A bejáratott hétköznapi felborulására vonatkozó említéseket három kategóriába csoportosítottuk. Egyrészt a tömbházban élő családok számára a parkok és játszótérek bezárása miatt nehézséget okozott a gyermekek mozgásigényének kielégítése, a felgyűlt energia és mozgásigény levezetése. Másrészt az otthoni online tanulás is kihívást jelentett. Harmadrészt válaszadóink arról számoltak be, hogy a gyermekekkel nehéz megértetni és elfogadtatni a karanténhelyzettel járó korlátozásokat, ami akár családi konfliktushelyzetekhez is vezethet.

Végezetül válaszadóink azt a félelmüket is megemlézték, amely a vészhelyzet bürokratikus vetületéhez, és pedig a saját felelősségű nyilatkozat (deklaráció) kitöltéséhez köthető. Minden huszadik válaszadónk első helyen adott hangot abbéli félelmének, hogy hibásan tölti ki a nyilatkozatot, aminek következtében a hatóságok megbírságot (hat)ják.

Kérdőívünk egy másik blokkja a hatóságokkal szembeni bizalmat is mérte, amely az erdélyi magyarok körében általánosságban alacsony szintű (Nistor et alii 2020). Ennek fényében nem meglepő, hogy válaszadóinkat félelemmel tölti el a vészhelyzet bürokratikus vetülete: nem bíznak a karhatalmi erőkből, mert úgy érzik, a megszorítások nem értük, hanem inkább ellenük vannak. Ezért jelentkezik az az aggodalom, hogy a kijárási nyilatkozatok nem megfelelő kitöltése szankciókat vonhat maga után.

Úgy értékeljük, hogy kérdőíves kutatásunk és azon belül a nyitott kérdéseink, amelyekre a potenciális válaszadók máskor teherként, de legalábbis közbönsen tekintenek, jelen esetben pszichés szelepként működött számukra: szívesen számoltak be a karanténhelyzet nehézségeiről és ezzel kapcsolatos aggodalmaikról.

Lesz-e puszi, kézfogás?

Társadalomtudósok és közemberek a világjárvány kezdete óta vitáznak a pandémia utáni világról. Nemzetközi think tankek, szakértők és vezető lapok próbálják felvázolni a lehetséges forgatókönyveket. A teljesség igénye nélkül említhetjük meg a *Foreign Policyt* (2020), amely már 2020 márciusában tucatnyi szakértőt kérdezett lehetséges jövőscenáriókról, a *Politico* (2020) portált, vagy magyarországi vonatkozásban a *Heti Válasz* vitorozatát (Lányi 2020; Balázs 2020; Kiss 2020). Bár a szakértők véleménye megoszlik arról, hogy milyen mértékű változást hoz majd a járvány, intézményi avagy inkább mikroszociális

következményei lesznek-e, abban egyetértés mutatkozik, hogy a világ többé-kevésbé meg fog változni, és az evidenciának tűnő gazdasági válságon túlmenően is nyomot hagyhat a társadalmi berendezkedéseken.

Kutatásunkban mi is feltettük a kérdést, hogy mit gondolnak a kérdezettek a járvány utáni világról, visszarendeződik-e minden a régi kerékvágásba a vészhelyzet után. A kérdőív négy jövőforgatókönyvet vázolt fel: a világ teljesen meg fog változni/nagymértékben meg fog változni/a dolgok többsége nem fog változni/minden ott fog folytatódni, ahol abbamaradt. Válaszadóink többsége inkább a status quo fennmaradásában hisz: abban, hogy a dolgok visszaállnak a régi rendbe. A válaszolók szűk egyharmada azonban radikális változásokat vetít előre. Valószínűsíthetjük, hogy ebben a válaszban van egy adag remény is, mint amilyen ez a típusú érvelés: „most látjuk, mire kell ezután figyelniünk a fogyasztás, a fenntartható fejlődés tekintetében, de az attitűdök alapvetően nem változnak meg, és mihelyt a kényelmes életünket visszakapjuk, egyúttal visszasüppedünk a korábbi fogyasztáscentrikus életmódunkba”. A járvány utáni világ kapcsán gyakran felmerül egy környezettudatosabb jövő szükségessége (pl. Lányi 2020; Monbiot 2020). Mindazonáltal kutatásunk eredményei alapján szkeptikusak vagyunk ezzel kapcsolatban: a környezeti problémákat csupán a válaszolók egytizede tartja veszélyforrásnak. Úgy tűnik, hogy bár a válaszolók szerint a dolgok lassan helyreállnak, mégis ott van veszélyként a gazdasági válság rémképe és ennek mikroszociális vonatkozásai: minél inkább közelítünk a világ-egyén tengelyen az egyén irányába, annál nagyobb veszélynek élük meg az alanyok a gazdasági válságot.

Gazdasági szakemberek azt vetítik előre, hogy a járvány után megmarad a távmunka nagy aránya (Politico 2020). Már korábban érzékelhető volt, hogy a szolgáltatói társadalomban a munkát jelentős mértékben otthorról végezték, ez azonban most tovább fokozódott, és valószínűleg hosszú időre így is marad.

Volt, aki a világiárvány idején az egészségét féltette, de a legtöbben a társadalmi élet ellehetetlenülését fájlaljuk. Ezzel kapcsolatosak a jövőbeli félelmeink is. A karantén idején a társas kapcsolatok korlátozottsága érintette legrosszabbul az erdélyi magyarokat. Elsősorban attól szenvedtünk, hogy nem találkozhattunk a tágabb család tagjaival, akikkel nem egy háztartásban élünk, és ez a jövőre nézve is aggodalommal tölt el.

A társadalmi távolságtartás középtávon is éreztetni fogja hatását. Ez a társadalomrengés a járvány legnagyobb hatású következménye, amelynek megváltozásáig több év is eltelhet – ha egyáltalán megtörténik. Ebben a tekintetben pedig mindannyian vesztesek vagyunk, hiszen a kötelező távolságtartás a gyanakvás szellemét ültette el bennünk. Ez az érzelem történelmileg nem volt idegen térségünkben (Boda 2013), de korántsem mondható jellemzőnek. A karantén és a tovább húzódó vészhelyzet legfőként a társas kapcsolatrendszereket, a kiscsoportos kohéziót kezdte ki. A távolságtartás jó ideig meg fogja határozni az életünket, és a szociológusoknak alaposan feladja a leckét.

Minden más lesz. Vajon hány hónapnak, évnek kell eltelnie, hogy fizikailag is közelebb merészkedjünk egymáshoz? Az erdélyi társadalom közösségalapú, hagyományos, a csoport elsődlegességére épül (Kiss 2012). A társas kapcsolatok találkozásokot, fizikai jelenléttel járó személyes kapcsolattartást jelentenek. Találkozáskor és elváláskor kezét fogunk egymással és/vagy két puszit adunk egymás arcára. Egy évvel a karantén vége után ezt a legtöbben – életkortól függetlenül – még nem tesszük meg.

Hogy mi minden lesz másképp, arra nem tudunk biztos választ adni. Az viszont bizonyos, hogy még jó ideig nem leszünk felszabadultak a barátkozásban, és eltart még, amíg a társadalmi rend helyreáll. A jelenség végkifejlete leginkább attól függ, lesznek-e további hullámok a járváynak, mekkora lesz az átoltottság mértéke, meddig maradnak érvényben a gyülekezési korlátozások, tehát összességében meddig húzódik el az egymással szemben bizalmatlanságot feltételező, sőt azt mintegy előíró szemlélet.

A kötet nyomdába kerülése előtt, 2021 áprilisában elszomorítóbb a helyzet, mint ahogy azt egy éve láttuk. A 2020. őszi hullám után kora tavasszal újabb járványidőszak vette kezdetét. Az oktatási intézmények meghatározatlan időre online működésre tértek át. Kiscsoportos együttléteinket immár nemcsak a nyilvános tereken, hanem otthonainkban is korlátozzák. Mindeközben a fertőzéstől való félelem növekszik, és szomorú valóság a fertőzöttek munkahelyi-közösségi megbélyegzése. A pusztára és kézfogásra sokáig kell még várnunk.

Irodalom

BALÁZS Péter

2020 Nemzeti párbeszédet a kilábalásról! – volt külügyminiszter reagál Lányi András „segélykiáltására”. *Valaszonline.hu*, április 8. URL: <https://www.valaszonline.hu/2020/04/08/balazs-peter-lanyi-andras-reakcio-velemeny/>

BARNA Gergő

2020 *A koronavírus Erdélyben*. URL: <http://statisztikak.erdelystat.ro/cikkek/a-koronavirus-erdelyben-i/48>

BODA Zsolt

2013 *Legitimitás, bizalom, együttműködés – Kollektív cselekvés a politikában*. Budapest, Argumentum – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet

DURKHEIM, Emile

2001 *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest, Osiris.

FODOR, Éva – GREGOR, Anikó – KOLTAI, Júlia – KOVÁTS, Eszter

2021 The impact of COVID-19 on the gender division of childcare work in Hungary, *European Societies* 23. sup1, 95–110.

FOREIGN POLICY

2020 *How the World will Look Like after the Coronavirus Pandemic*. 2020. március 20. URL: <https://foreignpolicy.com/2020/03/20/world-order-after-coronavirus-pandemic/>

FORSYTH, Domelson R. J.

2009 *Group Dynamics*. New York, Wasdworth (5th edition).

IRES (Institutul Român pentru Evaluare și Strategie)

2020 *România #stăacasă. Partea a 2-a. Români captivi în familie*, 21-24 martie 2020. URL: https://ires.ro/uploads/articole/ires_rom%C3%82nia-st%C4%82-acas%C4%82_studiu-na%C8%9Aional_partea-a-ii-a_captivi-%C3%8En-familie_26.03.2020.pdf

KISS Dénes

2012 Az erdélyi magyarság vallásosságának sajátosságai. In: Veres Valér – Papp Z. Attila – Geambasu Réka – Kiss Dénes – Márton János – Kiss Zita: *Szociológiai mintázatok. Erdélyi magyarok a Kárpát panel vizsgálatai alapján*. Kolozsvár, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Max Weber Társadalomkutatásért Alapítvány, 141–163.

KISS Károly

2020 Az „új károgók” tévednek: nem jön új világ, a globalizáció sem szorul vissza a vírustól. *Valaszonline.hu*, április 9. URL: <https://www.valaszonline.hu/2020/04/09/koronavirus-globalizacio-gazdasag-kiss-karoly-velemenye/>

LÁNYI András

2020 Történelmünk legveszedelmesebb pillanatait éljük. *Valaszonline.hu*, április 3. URL: <https://www.valaszonline.hu/2020/04/03/koronavirus-magyarorszag-lanyi-andras-essze/>

LITWAK, Eugene–SZELENYI, Iván

1969 Primary Group Structures and Their Functions: Kin, Neighbours, and Friends. *American Sociological Review* 34(4). 465–481.

MERTON, Robert K.

1938 Social Structure and Anomie. *American Sociological Review* 3. 5. 672–682.

MONBIOT, George

2020 Covid-19 is nature's wake-up call to complacent civilization. *The Guardian*, 2020. március 25. URL: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2020/mar/25/covid-19-is-natures-wake-up-call-to-complacent-civilisation>

NISTOR Laura – GERGELY Orsolya – SÁNTHA Ágnes – TELEGDY Balázs

2020 *Erdélyi mindennapok egy világjárvány idején. Online kérdőíves közvélemény-kutatás erdélyi magyarok körében a COVID-19 járvány kontextusában (2020. április 16–26.)*. Presa Universitară Clujeană, Kolozsvár. E-BOOK, ISBN: 978–606–37–0863–3, 143 oldal.

POLITICO

2020 The World after Coronavirus. 2020. április 29. URL: <https://www.politico.eu/article/the-world-after-coronavirus-crisis-society-culture-economy/>)

REJA, Urša-LOZAR, Manfreda Katja-HLEBEC, Valentina-VEHOVAR, Vasja
2003 Open-ended vs. Close-ended Questions in Web Questionnaires. Ferligoj and Andrej Mrvar (eds): *Developments in Applied Statistics Anuška. Metodološki zvezki*, 19, Ljubljana, FDV, 159–177.

SÁNTHA Ágnes – HARANGUS Katalin – TATAI Csilla – SZABADI Ernő-Loránd – KOVÁCS Réka-Rozália
2018 A munka és a magánélet egyensúlya a Maros megyei magyarok körében. In: Tatai Csilla – Kovács Réka Rozália (szerk.): *Egészségünk közös ügyünk*. Kolozsvár, Scientia, 155–165.

E-VILÁGOK

Globalizációról, sűrűn behálózott világról szoktunk beszélni akkor, amikor kapcsolataink virtualizációját, a fizikai távolságok csökkenését dicsérik vagy nehezményezzük. Digitális fordulatra inkább a szó technológiai értelmében szoktunk hivatkozni a generációk közötti mérhető különbségek kapcsán: mennyi időt töltenek az okostelefon „társaságában”, mennyire tudnak figyelni a hagyományos, lineáris, diskurzív szövegekre, mekkora az audiovizuális tartalmakra kondicionált „éhségük”. Ám mi is változunk. Eddig is átalakulóban voltak kommunikációs habitusaink, csak kevésbé figyeltünk fel rájuk: inkább mások szokásaival voltunk elfoglalva, ezekkel a „mai gyerekekkel”, „mai tinédzserekkel”, „alfa-nemzedékkel”, „zé-generációval”.

Vajon hol tartunk mi? Mi, azaz X és Y generációs internethasználók, harmincas, negyvenes, ötvenes éveinkben járó „digitális bevándorlók” (Prensky 2001). A koronavírus okozta világjárvány ránk kényszerített egy felgyorsított ütemű digitalizációt, olyan kényszerpályákat, amelyeket korábban kényelemből vagy félelemből elkerültünk. Pedagógiai rutinjainkat átlendíteni „másvilágokba”, virtuális terekbe korántsem volt egyszerű dolog. A digitális fordulat utolért bennünket is 2020 márciusától, és még tartogat meglepetéseket munkában, szórakozásban és ügyintézésben egyaránt.

Tanulmányunkban a 2020 márciusa és májusa között lezajlott gyors digitális átállás tapasztalatait és tanulságait vesszük górcső alá, székelyföldi pedagógusok és egyetemi hallgatók megkérdezése alapján. Május folyamán öt pedagógust és tizenegy egyetemi hallgatót kérdeztünk meg karanténélményeikről, digitális oktatásról, lelki túlélési mechanizmusokról. Hallgatókkal végzett három fókuszcsoportos interjú és egy digitális történetmesélés-gyakorlat egészítette ki az adatgyűjtési módszerek sorát. Rövid összegzésünk betekintést nyújt ezekbe a „másvilágokba”, a megváltozott szokásrendekbe.¹

Digitális átállás: felkészültünk?

Egy válsághelyzetről bármikor elmondható, hogy váratlanul ért bennünket. A gyorsan terjedő, világméretű járványra valóban nem voltunk felkészülve, és főként azokra a megszorításokra, amelyek a hatósági intézkedések nyomán

1 Vizsgálódásunkat a Sapientia Alapítvány égisze alatt működő Kutatási Programok Intézete támogatta.

következtek: a határok részleges lezárására, az utazások korlátozására, a fizikai távolságtartásra, kötelező maszkviselésre. Valljuk be: a digitális oktatásra sem voltunk felkészülve, mert az infrastruktúra-fejlesztés szükséges, de nem elégséges feltétele a digitális írástudásnak.² Az oktatáspolitikai, de az iskolák és egyetemek menedzsmenete szintjén sem történtek jelentős lépések az oktatás műszaki-kulturális környezetének átalakítására: ehhez sok feltételnek kell teljesülnie (Papp-Danka 2014). Kutatásaink rávilágítanak az eszközbeszerzés terén tett apró lépésekre (okostáblákról, médiatermekről számoltak be a székelyföldi pedagógusok) – ez azonban csepp a tengerben: több eszközre és pedagógiai továbbképzésekre lenne szükség (Bakó–Tőkés 2018; Statti–Torres 2020; Pangrazio–Sefton–Green 2021). Az internet-hozzáférés gyors fejlődése nem vonja maga után a médiaműveltséget, a tudatos eszközhasználatot, az információs és kommunikációs technológia (IKT) hatékony, okos felhasználását. Van Dijk (2020) kiemeli a digitális egyenlőtlenségek társadalmi beágyazottságát, nehezen áthidalható voltát. Az iskola pozitív szerepet játszhatna az egyenlőtlenségek leküzdésének a folyamatában, de kevés országban állt át az „internet-mentori” szerepre: Finnországban például igen, míg Magyarországon és Romániában kevésbé, amint az a digitális gazdaság és társadalom fejlettségét mérő jelentésből látszik (Digital Economy and Society Index – DESI). A továbbiakban a 2020-as DESI-eredmények fontos elemeit mutatjuk be három ország példáján: ezek Románia, Magyarország és a digitalizációban élen járó Finnország. A 2020-ban közreadott DESI-jelentés szerint Románia a 26. az Európai Unióban az összesített öt szempont szerint (EC 2020c), Magyarország pedig a 21. helyet foglalja el (EC 2020b), míg Finnország az első helyezett (EC 2020a). Ez az öt szempont a következő:

1. hálózati összekapcsoltság, azaz széles sávú internet elterjedtsége;
2. humán tőke: alapszintű és fejlett digitális készségek a lakosság körében;
3. internetes szolgáltatások használata: online tartalmak és tranzakciók igénybevétele;
4. a digitális technológiák integráltsága vállalkozások szintjén;
5. digitális közszolgáltatások, azaz e-kormányzat és e-egészségügy.

1. Internet-hozzáférés

A jelentés több szempontra is kitér – itt a vezetékes és a mobil széles sávú internet-hozzáférés igénybevételét, illetve az 5G-felkészültséget emeltük ki a három ország esetében.

2 Digitális írástudáson azok az ismeretek, készségek és attitűdök értendők, amelyek elősegítik az internetes környezetben való eligazodást, információkeresést és -szűrést, illetve a digitális eszközök kezeléséhez szükséges jártasságot. Ma sokféle alkalmazás, operációs rendszer létezik: a digitális alapkészségek elsajátítása megkönnyíti ezek észszerű használatát.

1. táblázat. *Internet-hozzáférés Romániában, Magyarországon és Finnországban*

Mutatók	Románia	Magyarország	Finnország	EU-átlag
Vezetékes széles sáv igénybevétele – háztartások aránya –	66%	82%	57%	78%
Mobil széles sáv igénybevétele – 100 főre jutó előfizetés –	86%	70%	154%	100%
5G felkészültség – a kiosztott spektrum aránya –	21%	61%	67 %	21%

Forrás: EC 2020a, EC 2020b, EC 2020c

Infrastruktúra szempontjából nincs jelentős lemaradás Romániában, bár az 5G-felkészültség terén Magyarország és Finnország mögött kullog. Viszont jelentős különbség van a nagyvárosi és a vidéki hozzáférési adatok között, amint az a 2020-as hivatalos statisztikákból kiderül: vidéken a családok 49%-a, míg városi környezetben 70%-a fér hozzá széles sávú mobilinternethez.³

2. Humán tőke

Ahhoz, hogy az infrastruktúrát ki tudjuk használni, fontos a digitális írástudás, ezért a humán tőke tényezői közül ezt emeltük ki:

2. táblázat. *Humán tőke Romániában, Magyarországon és Finnországban*

Mutatók	Románia	Magyarország	Finnország	EU-átlag
Alapvető digitális készségek – magánszemélyek arányában –	31%	49%	76%	58%
Alapszint-fölötti e-készségek – magánszemélyek arányában –	10%	25%	50%	33%

Forrás: EC 2020a, EC 2020b, EC 2020c

A számsorok is tükrözik, hogy Románia komoly lemaradást mutat Magyarországhoz, de főként Finnországhoz képest. Ez azzal is magyarázható, hogy az informatikaórákat leszámítva nincs olyan kötelező tantárgy, amely a gyerekeket és a fiatalokat felkészítené az intelligens eszközhasználatra, internetfelületek hatékony működtetésére. Ezért a kompetens internethasználat még gyerekcipőben jár az országban, amint a következő táblázatból is kitűnik.

3 https://statistica.ancom.ro/sscpds/public/files/192_ro

3. Internethasználat

Bár a lakosság közel háromnegyede rendszeresen internetezik Romániában, mindössze 55% tájékozódik online hírforrásokból, és főként szórakozásra használja a világhálót. Ez abból is látszik, hogy a közösségi hálózatokat használók aránya magasabb, mint Finnországban és Magyarországon, viszont vásárlásra, online bankolásra, tanfolyamokon való részvételre jóval kevesebben használják az internetet.

3. táblázat. *Internethasználat Romániában, Magyarországon és Finnországban*

Mutatók	Románia	Magyarország	Finnország	EU-átlag
Internethasználók aránya – magánszemélyek arányában –	72%	85%	93%	85%
Hírek – az internethasználók arányában –	55%	72%	85%	72%
Közösségi hálózatok – az internethasználók arányában –	82%	65%	70%	65%
Online képzésen részt vevők – az internethasználók arányában –	4%	7%	22%	11%
Bankolás – az internethasználók arányában –	11%	58%	95%	66%
Online vásárlás – az internethasználók arányában –	29%	59%	77%	71%

Forrás: EC 2020a, EC 2020b, EC 2020c

4. A digitális szolgáltatások integráltsága

A világháló nyújtotta lehetőségeket még kisebb arányban használják ki a vállalkozások: az alapvető, elektronikus információcsere-szolgáltatásokat is mindössze a cégek 23%-a használja rendszeresen Romániában.

4. táblázat. *Az IKT integráltsága Romániában, Magyarországon és Finnországban*

Mutatók	Románia	Magyarország	Finnország	EU-átlag
Elektronikus információcsere – vállalkozások aránya –	23%	14%	43%	34%
Big data – vállalkozások aránya –	11%	6%	19%	12%
Felhőalapú szolgáltatások – vállalkozások aránya –	7%	11%	50%	18%

Forrás: EC 2020a, EC 2020b, EC 2020c

Mindezek tükrében nem meglepő, hogy a digitális közszolgáltatások kihasználtsága is alacsony, bár az adatsorból látszik, hogy kisebb a lemaradás, mint más területeken.

5. Digitális közszolgáltatások

5. táblázat. *Digitális közszolgáltatások Romániában, Magyarországon és Finnországban*

Mutatók	Románia	Magyarország	Finnország	EU-átlag
E-kormányzati szolgáltatások – űrlapokat benyújtók aránya –	82%	55%	94%	67%
Űrlapok automatikus kitöltése – eredmény 0 és 100 között –	10	42	82	59
Teljes körű online ügyintézés – eredmény 0 és 100 között –	70	87	96	90
Nyílt hozzáférésű adatok – a maximális eredmény %-a –	57%	32%	76%	66%

Forrás: EC 2020a, EC 2020b, EC 2020c

Az oktatás digitalizációja, a digitális írástudás fejlesztése hozzájárulhat ahhoz, hogy az infrastruktúra nyújtotta lehetőségek a lakossági internethasználatban is tükröződjenek. Kérdés, hogy hol tartunk ezen a téren?

Digitális átállás az egyetemi oktatásban

A két és fél hónapnyi digitális oktatási tapasztalatot összegezve (2020. március 16–május 31.) elmondható, hogy a kezdeti félelmek (X generáció) és lelkesedés (Y és Z generáció) után a kedélyek lecsillapodtak, néhány oktatási módszer rutinná vált – például feladatok kiosztása a Google Classroom felületén, képernyőmegosztás és audio-videoprezentáció a Google Meet alkalmazás segítségével –, ám ez sem történt zökkenőmentesen.

Nem meglepő módon az idősebb oktatók nehezebben és nem szívesen álltak át a digitális oktatásra, míg a harmincas-negyvenes éveikben járók inkább kihívásnak, érdekes feladatnak tekintették az új helyzetet. Az oktatók pozitív élményként számoltak be a zökkenőmentes átállásról, a hallgatók lelkes hozzáállásáról és jelenlétéről, de negatív élményekben is volt részük: az oktatási anyagok előkészítésére fordítandó többletidő, technikai nehézségek, az IKT-eszközök nem megfelelő műszaki állapota okán. A „szép új digitális világ” (Kerényi–Müller 2019. 5.) nem mindig szól a kényelemről és a bejáratott módszerekről. A megnövekedett képernyőidőre oktatók és hallgatók egyaránt

panaszkodtak – ezt úgy próbálták kompenzálni, hogy több időt töltöttek a szabadban, és sportolással kezdték a napot.⁴ Az internetes környezetben zajló tanulás, tanítás szakirodalma kiemeli a partnerség, az együttműködés, a hálózati jelleg fontosságát (Gentile et al. 2020; Kristóf 2020; Mayer 2017; 2019; Mehta et al. 2019). Siemens már 2005-ben megfogalmazta a digitális korra szabott ún. „konnektivizmus” tanuláseméletét, melynek alapelvei a partnerségről, az együttműködésről, a tanulási folyamat nyitottságáról és sokszereplős voltáról szólnak. Az információkeresés egy alapvető készség ebben a rendszerben, és a világháló számos lehetőséget nyújt az önálló, saját érdeklődési kör szerinti tájékozódásra. Egy ilyen rendszerben teljesen átalakul az oktató szerepe: nem irányító, hanem közvetítő a közös tanulási folyamatban, és ellenőrző szerepét átveszi a szervezői hatáskör. Egyelőre még távol állunk attól, hogy „konnektivista órákat” tartssunk: oktatási rendszerünk még mindig a hagyományos, poroszos, tartalomcentrikus modell szerint működik. Ezért több oktató is nehezményezte, hogy a digitális térben kénytelen vizsgáztatni, ahol nem tudja „ellenőrizni” a hallgatót, alternatív feladatra, projekt típusú záróvizsgára még nem volt felkészülve.

A kényszerű és gyors digitális átállás arra kényszerített oktatót és hallgatót egyaránt, hogy alkalmazkodjon az adott platform (Google Meet és Google Classroom) nyújtotta lehetőségekhez és korlátokhoz, ami – nem meglepő módon – könnyebb volt a fiataloknak. Egy személyesebbre sikerült tanórai feladat azonban azt bizonyítja, hogy internetes környezetben is össze tudunk kapcsolódni érzelmileg a digitális történetmesélés módszerével.

E-világok

Milyen gondolatok, érzések és állapotok rajzolódnak ki a hallgatók digitális történetmeséléséből?⁵ Milyen mértékben léptek át egy másik világba a koronavírus-járvány okozta korlátozások idején? A hirtelen jött változások rányomták a bélyegüket a kedélyekre, és kialakították azokat a kompenzáló mechanizmusokat, amelyek a lelki túlélést szolgálják: elmélyülés, társulás, lelassulás, a biztos pontok keresése. A tanulás, a laptop is állandó szereplő volt a beküldött képeken, mégsem ezeket választottam ki, mert a képekhez fűzött történetek másról szóltak. A történetek beküldői álnéven szerepelnek.

4 A 2020 márciusa és májusa között lezajlott kutatásunk eredménye: ez derült ki a hallgatókkal készült fókuszcsoporthoz tartozó interjúból (2020 májusa). Ebben az időszakban félstruktúrált interjú is készült öt oktatóval és tizenegy hallgatóval, illetve hét hallgató részvételével egy digitális történetmesélési gyakorlatot végeztünk.

5 Digitális történetmesélés: 2020. május 26-án a hallgatók azt a feladatot kapták, hogy a Google-tanterembe töltsenek fel néhány képet a telefonjukról a karantén idejéről, és fűzenek hozzá kis személyes történeteket. A beküldött 17 történetből válogattunk ehhez az íráshoz.

Anna története: a koronavírus-rítus

Bevallom, először ijesztő volt az egész. Keveset használom a hírportálokat, ezért igyekeztem megbízható statisztikákat keresni, onnan informálódtam a vírusról... minden nap. Elmentünk egyetemre, hazajöttem, és megnéztem, hogyan változtak a számok. Bezárt az egyetem, de továbbra is minden nap leellenőriztem a vírus terjedését, aztán csak úgy abbahagytam... Hiszen ezzel nem segítek se magamon, se másan, ettől nem fog megállni a terjedés, és ettől nem leszek boldogabb. Először csak néhány naponta néztem, majd egyre ritkábban, míg végül csak akaratlanul találkoztam ezekkel az adatokkal. Ettől még be tudom tartani az előírásokat, az óvintézkedéseket. Legalább nyugodtan kiélvezhetem az itthon töltött időt, mert ez az igazság... imádok itthon lenni. (Anna, 21)

1. kép. Anna története

Hunor története: autóban, esőben

Kiürül az ember időközönként, ez történt velem is. Az időjárás ráérezett talán, de velem volt és tükrözte a lelkem. Megnyugtató hallgatni és nézni az esőt, mintha mondani akarna valamit. A májusi eső életet ad – mint kiderült, nem csak a földnek, nekem is. (Hunor, 22)

2. kép. Hunor története

Lili története: vissza a természethez!

Karantén előtt is imádtam a természetben sétálni, megcsodálni az apró kis állatokat, élőlényeket, csak akkor nem nagyon járkáltam egyedül, hanem barátokkal, így annyira nem vettem észre a természet apró csodáit, de most, hogy karantén van, volt, egyedül kezdtem el sétálni, biciklizni. Nem volt senki, akivel beszélgethetek, ezért teljes mértékben a körülöttem lévő természetet csodáltam és azon gondolkodtam, hogy mennyire közel van hozzánk, benne élünk, mégis sokszor tudomást sem veszünk róla, mert az agyunkat elbutítja ez a sok technológiai kutyü. (Lili, 22)

3. kép. Lili története

Katinka története: életem első paradicsompalántája

Azt hitték, csak fiúk játszhatnak, de titokban én is játszottam. Mikor elmondtuk a barátommal, hogy én voltam Rokker néven, igencsak meglepődtek. Karantén alatt volt időm palántálni. Életem első paradicsompalántája.

4. kép. Katinka története

Zárszó helyett

Egy behálózott világban kapcsolataink felértékelődnek, akár a reális, akár a virtuális térben (Castells 1996; Ropolyi 2006). A koronavírus-járvány felgyorsította a digitális átállást munkaidőben és szabad időben egyaránt, és ráébresztett arra, hogy az egyszerű, elfelejtett szokások mennyire fontosak. Bár mindannyiunkat felkészületlenül ért és kizökkentett a kerékvágásunkból, a lassú, helyi, elérhető, természetközeli dolgok többet jelentettek pusztá kompenzációnál.

Az oktatók és a hallgatók egyaránt alkalmazkodtak az új helyzethez, a korlátozásokhoz, a személyes jelenlét hiányához, az akadozó internetkapcsolathoz vagy az új módszerek okozta nehézségekhez. Arra a kérdésre, hogy minden másképp lesz-e a járvány után, az a válasz érkezett, hogy nem: kevés dolog fog megváltozni, visszatérünk majd a régi jó és rossz szokásainkhoz, egyetlen kivétellel: az oktatásban megnyílt digitális kapcsolódások lehetőségeit ki fogjuk használni. „Fogunk mi még a Google-tanteremben találkozni!” (Hunor, 22).

Irodalom

BAKÓ Rozália Klára–TÓKÉS Gyöngyvér

2018 Parental Mediation and Romanian Young Children's Digital Practices. *Revista Română de Sociologie, serie nouă* 29. 1–2. 23–36.

CASTELLS, Manuel

1996 *The Rise of the Network Society*. Oxford, Blackwell.

EUROPEAN COMMISSION (EC)

2020a *Digital Economy and Society Index 2020. Finland*. URL: <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/scoreboard/finland> [2020. július 11.]

2020b *Digital Economy and Society Index 2020. Hungary*. URL: <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/scoreboard/hungary> [2020. július 11.]

2020c *Digital Economy and Society Index 2020. Romania*. URL: <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/scoreboard/romania> [2020. július 11.]

GENTILE, Teresa Anna Rita et alii

2020 A Literature Review to Explore E-Learning in Universities. *Punto International Journal* 5. 1. 42–55.

KERÉNYI Ádám–MÜLLER János

2019 Szép új digitális világ? A pénzügyi technológia és az információ hatalma. *Hitelintézeti Szemle* 18. 1. 5–33.

KRISTÓF Zsolt

2020 International trends of remote teaching ordered in light of the Coronavirus (COVID-19) and its most popular video conferencing applications that implement communication. *Central European Journal of Educational Research* 2. 2. 84–92.

- MAYER, Richard
2017 Using Multimedia for E-learning. *Journal of Computer Assisted Learning* 33. 5. 403–423.
2019 Searching the Role of Emotions in E-learning. *Learning and Instruction* Article 10113. <https://doi.org/10.1016/j.learninstruc.2019.05.010>
- MEHTA, Ashwin et alii
2019 The Influence of Values on E-learning Adoption. *Computers & Education* Article 103614. 1–16.
- PANGRAZIO, Luci–SEFTON-GREEN, Julian
2021 Digital Rights, Digital Citizenship and Digital Literacy: What’s the Difference? *Journal of New Approaches in Educational Research*. 10. 1. 15–27.
- PAPP-DANKA Adrienn
2014 *Az online tanulási környezettel támogatott oktatási formák tanulásmódszertanának vizsgálata*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- ROPOLYI László
2006 *Az internet természete*. Budapest, Typotex.
- PRENSKY, Marc
2001. Digital Natives, Digital Immigrants Part 1. *On the Horizon* 9. 5. 1–6.
URL: <https://doi.org/10.1108/10748120110424816>
- SIEMENS, George
2005 Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age. *International Journal of Instructional Technology and Distance Learning*. 2. Article 1.
URL: http://itdl.org/Journal/Jan_05/article01.htm [2020. július 11.]
- STATTI, Aubrey–TORRES, Kelly M.
2020 Digital Literacy: The Need for Technology Integration And Its Impact on Learning and Engagement in Community School Environments. *Peabody Journal of Education* 95. 1. 90–100.
- VAN DIJK, Jan
2020 *The Digital Divide*. Cambridge, Polity Press.

A VILÁGJÁRVÁNY POZITÍV MELLÉKHATÁSAI

1. Karantéma

2020 márciusában gyakorlatilag egyik napról a másikra bezártak az oktatási intézmények Romániában is, ahogyan a legtöbb EU-országban, ezáltal a gyermekfelügyeletet a szülők korábban nem tapasztalt módon maguk kellett megoldják (Fodor et al. 2021). Ugyanakkor a nagyszülőktől és más idős rokonoktól, akik esetleg korábban besegítettek a gyermekfelügyeletbe, járványügyi (kijárási tilalom, szigorú korlátozások) vagy erkölcsi szempontból (legveszélyeztetettebb korosztálynak számított kezdetektől a 60, 65 feletti, vagyis a nagyszülők generációja) távolságot kellett tartaniuk a családoknak. A szülők nagy része úgymond magukra maradt, és formális intézmények (oktatási, gyermekfelügyeleti) és informális (nagyszülői, rokoni, dadusi) hálózatok nélkül kellett szembenézniük a hirtelen megsokszorozódott háztartási és gyermekgondozási feladat ellátásával (Carlson et al. 2020; Fodor et al. 2021), beleértve azokat is, amelyeket korábban természetesnek vettek vagy kiszerveztek. Sokak számára ez teljes munkaidős gyermekgondozást jelentett, mely magába foglalta az otthonoktatás felügyeletét (home schooling), program és hasznos tevékenység szervezését a gyermek(ek) számára, és természetesen az étkeztetést, miközben szintén teljes munkaidőben kellett online vagy offline dolgozzanak, általában jelentősen megváltozott, szokatlanabb módon, ott sem kevés kihívással. Kutatások azt mutatják, hogy mind az anyák, mind az apák esetében jelentősen megnőtt a családi és háztartási teendőkre fordított idő volumene, viszont mivel legtöbb családban a nők esetében korábban is sokkal jelentősebb volt az ilyen típusú feladatokra áldozott idő, így az ő esetükben hangsúlyosabb lett a terhelés ebben az időszakban (Carlson et al. 2020; Nistor et al. 2020b; Gergely et al. 2020).

Mit jelentett a világjárvány az erdélyi magyar lakosság számára? A sok megszorítást, kijárási tilalmat, távmunkát, otthonoktatást hogyan élte meg a lakosság? Vajon a kellemetlenségek mellett az emberek meglátták mindennek a jó oldalát is, az esetleges pozitív hozadékokat? Ennek az időszaknak sokféle megközelítése lehet, beszélhetünk a tevékenységekről, azaz hogy ki mibe „fojtotta” a kijárási tilalom és társadalmi távolságtartás okozta bánatát, kinek és milyen módon alakult át a munkavégzése, mely társadalmi csoportokat milyen módon érintett és befolyásolt ez az időszak? Említést tehetünk arról, hogy kik számára volt leginkább nehéz, mely foglalkozások társadalmi presztízse nőtt vagy épp csökkent, miben és hogyan változott a családok élete?

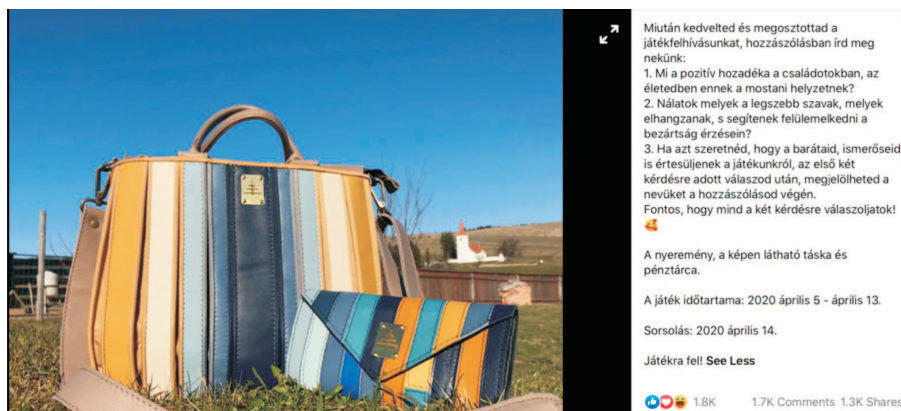
Számtalan mérés, kutatás, elemzés született már erről az időszakról, és valószínűleg még nagyon sok fog az elkövetkezőkben. Olvashatunk tényszerű adatokat, hogy ki mit és mennyit vásárolt online. Találkozhatunk statisztikákkal, amelyek bemutatják, hogy a vállalkozói szektor mely részét sújtotta a világjárvány okozta válság. Ugyanakkor közvélemény-kutatások hosszú sora azt részletezi, hogy adott országokban az egyének mekkora megtakarítással rendelkeztek, vagy mely társadalmi réteg számára volt gazdaságilag a leginkább megterhelő, válságos helyzetet előidéző. Az sem ritka, hogy gazdasági elemzők forgatókönyveit mutatja nekünk az online sajtó, hogy mi várható, mi modellezhető, mire készülhetünk.

Az erdélyi magyar lakosság körében végzett mérések mozaikszerű egymás mellé illesztése segít összerakni egy valamennyire részletes képet arról, hogy milyen gyakorlatok, kihívások jellemzők. A válság gazdasági életre és egyéni helyzetre gyakorolt negatív hatásától való félelem már a járvány kezdetén jellemző volt az erdélyi magyar lakosságra (Barna–Kapitány 2020), nagyon kevés anyagi tartalékkal rendelkeztek, és a 2008-as gazdasági válsághoz hasonló nehéz helyzet kialakulásától tartottak (Nistor et al. 2020b; Barna–Kapitány 2020). Ugyanakkor a nők munkaerőpiaci helyzete került elsősorban hátrányba: az anyák adták fel ideiglenesen vagy hosszabb távon a fizetett munkájukat (Lomazzi 2020; Fodor et al. 2021; Andrew et al. 2020; Nistor et al. 2020b). Ugyanakkor a kisgyermekes családok esetében legalább az egyik szülőnek redukálnia kellett a munkaidejét, a tapasztalat szerint pedig az anyák élen jártak ebben (Fodor et al. 2021; Andrew et al. 2020), és így az anyák karrierje akár tartósan is károsodhat (Andrew 2020; Nistor et al. 2020b). Emellett a munkába való menekülés volt egy gyakori stratégia, amit nem kevesen alkalmaztak (Nistor et al. 2020b; Gergely et al. 2020), a munka, az elfoglaltság segített ugyan a bezártság és a vírushelyzettől való félelem enyhítésében, viszont nagyon sok területen nőtt a stresszfaktor, az online tevékenységben részt vevők, például a pedagógusok számára jelentősen (Allen et al. 2020). Mégis sokan úgy látták, legalábbis a járvány legelső hónapjaiban, hogy amikor véget ér a járványidőszak, azért az élet valahogy visszaáll a régi kerékvágásba (Nistor et al. 2020a; Gergely et al. 2020). Így érthető, hogyha ez az időszak rendkívüli periódusként értelmeződött sokak számára, olyan hetek-hónapokként, amelyekben más törvények uralkodnak, más szabályok érvényesek, így a fókusz is máshová kell helyezni. Jelen írás egyfajta számbavétel, és pedig az erdélyi magyar nők szemszögéből kívánja bemutatni a pandémia okozta gazdasági-társadalmi következmények egyéni megélését, arra fókuszálva, hogy ebben a kezdeti periódusban mire tevődött a hangsúly a nők szemében. Annak ellenére, hogy a számok, adatok azt mutatják, hogy ebben a kezdeti időszakban minden rázúdult az emberekre, a vírustól való félelem mellett a bezárás, lezárás, a kijárási tilalom, és mint láthattuk, az adatok is azt hangsúlyozzák, hogy a kisgyermekes anyákat terhelte leginkább ez az időszak. Hogyan látták ezeket a heteket a nők? A sok kihívás ellenére sikerült-e

pozitív tapasztalatokra szert tenni, ezeket meglátni és pozitívumként megélni? Jelen írás tehát egyrészt annak listázása, hogy az emberek miként tekintenek a járvány kevésbé negatív következményeire, minek tudtak örülni, illetve a kényserű változásokból mit fogadtak szívesen.

2. Online ventilálás

A járványidőszak első hónapját követően, április 5-én a legnagyobb közösségi oldalon egy nyereményjáték¹ során 1756 hozzászólás érkezett egy közismert és népszerű erdélyi magyar márkát készítő csíkszeredai kézműves vállalkozás közösségi oldalának felhívására. Két dolgot kértek a játékos kedvű karanténlakóktól: egyrészt írják meg, hogy melyek voltak a legszebb, leggyakrabban használt szavak, amelyek a járványidőben környezetükben elhangzottak, másrészt számoljanak be arról, hogy egyéni vagy családi szinten milyen pozitív hozadékát tapasztalták meg a helyzetnek.

1. ábra. A felhívás, amely életre hívta az 1756 hozzászólást²

Az internetezők igencsak szeretnek játszani, főleg, ha nyeremény is kapcsolódik hozzá, viszont így is meglepő, hogy egy poszt alá alig nyolc nap alatt közel 1800 hozzászólás érkezett. Ebből arra is következtethetünk, hogy az emberek a remélt nyeremény mellett a ventilálás, a gőz kiengedésének lehetősége is motiválta, és örömmel meséltek „koronás” karantén tapasztalataikról.

Az április 5–13. között írt hozzászólások adatbázisba rendezését követően a tartomelemzés során a kijelentések, megfogalmazások előfordulási gyakori-

1 A felhívás szövege és a hozzászólások itt olvashatók, illetve az írásban közölt dőlt betűs idézetek is innen származnak: <https://www.facebook.com/esztanytaska/photos/a.1535857603300964/2534348953451819/?type=3&theater>.

2 <https://www.facebook.com/esztanytaska/>

ságát nézve egy-egy tízes listát állítottunk össze: melyek voltak a leggyakrabban használt és legszebb kifejezések, és melyik a tíz leggyakrabban említett hozadék. Noha a kutatás nem tekinthető reprezentatívnak, a hozzászólások egyfajta lenyomatot adnak a világjárvány első egy hónapjáról. Természetesen csupán az első hetek tapasztalatairól, benyomásairól, hozadékaikról kapunk képet, ami nem vonatkoztatható egyértelműen a további hetekre. Ennek ellenére jól tükrözi a koronavírus után lezárt világnak a hangulatát.

Mivel a márka nagyon népszerű a nők körében, egész Erdélyben és Magyarországon is, nem meglepő, hogy a Facebook-oldaluknak 17 000-nél több követője volt áprilisban, de mind a követők, mind a hozzászólók többsége nő. Így néhány férfi hozzászólásától eltekintve szinte kizárólag csak nők által írt kommentek olvashatók, tehát a világjárvány jótékony mellékhatásait a nők szemszögéből tekintjük át. Csupán annyit tudunk a hozzászólók nagy többségéről, amennyit a közösségi oldalon feltüntetett adataik mutatnak, ez alapján pedig az derül ki, hogy bár egy ismert márkáról van szó, mégis hazai terepen a legkedveltebb: a legtöbb hozzászóló Csíkszeredában és környékén él. A nem csíki kommentelők többsége székelyföldi, illetve erdélyi. Nem kevesen vannak a magyarországi hozzászólók sem, illetve a külföldön élők, de valamilyen módon Csíkszeredához és Székelyföldre kötődnek a tapasztalataikat megosztók. Mivel a nyereményjáték által kilátásba helyezett ajándék, de még inkább a márka kortól függetlenül népszerű a nők körében, minden korosztály képviseltette magát a hozzászólók között: a közlésekből kiderül számunkra, hogy vannak egyetemisták és vannak nagymamák, teljes állásban dolgozó kisgyermekes és gyermeknevelési szabadságon levő anyukák, kisiskolás gyermekek és felnőtt egyetemista gyermekek édesanyjai, egészségügyben és kereskedelemben dolgozók, de home office-ba vagy épp átmenetileg szabadságra kényszerülők is.

Bár találni olyan hozzászólást is, amelyben elhangzik, hogy eddig semmi pozitívumot nem tud írni a járvány számlájára (a hozzászólások kevesebb mint 1 százaléka volt ilyen), a túlnyomó többség (99 százalék) pozitív módon vallott a vírus első 3-4 hetéről (kevesebb mint 20 olyan hozzászólás volt, amely negatívumokról számolt be).

3. Köszönöm! Együtt! Finom!

Melyek voltak a leggyakrabban elhangzott mondatok, szavak? A közel 1800 hozzászólás számtalan őszinte, vicces, életszerű megfogalmazást és vallomást is tartalmazott, egy olyan hozzászóló is volt, aki azt írta: náluk a leggyakrabban elhangzó mondat az, hogy „Kezdődik a Zoom!!!”. Ezekből a szavakból, mondatokból egyrészt kirajzolódik az a sokféle élethelyzet, amelyet meg lehetett tapasztalni a koronás időkben. Másrészt az is határozottan látszik, hogy a család, a gyermekek, a szülők, az egymás iránti erős érzelmek, szeretet, aggodalom

határozta és keretezte ezt az időszakot, illetve a jövőbe vetett bizalom, az élethelyzet átmenetiségébe vetett hit jellemzi ezeket a megfogalmazásokat.

3.1. Érzelmek és optimizmus

A karantén leggyakrabban használt szavának a szeretlek szó bizonyult. Minden harmadik személy (34%) hozzászólásában megjelent vagy a szeretet, vagy a szeretlek szó. Ez azt is mutatja, hogy ez az időszak az emberi élet törekenységére, az élet sebezhetőségére hívta fel sokak figyelmét, és arra, hogy mennyire fontosak az emberi kapcsolatok, a család, és mennyire szükséges az érzelmek kimutatása. Még Székelyföldön is. És ha már a szeretet egyik megnyilvánulási módja a gondoskodás, így a főzés, a család ellátása, a hozzászólások négy százaléka arról számol be, hogy a családokban a leggyakrabban elhangzó szavak az étel körül forogtak ebben az időszakban, és nem kevésszer csendült fel a konyhatündérek „kedvenc” kérdése: „Mikor eszünk?”, „Mit eszünk?”, „Mi legyen a vacsora?”. Vagy ha már lejárt volna az ebéd, netán a vacsora is, jöhet az „Együnk valami finomat!”, „Van valami finom?” Így nem keveseknél számított a nap fénypontjának a konyhából érkező felhívás: „Kész az ebéd, együtt eszünk”. Van, aki arról számol be, hogy a számára legszebb mondat, ami elhangzott, az a „Köszönöm a vacsorát!” volt. A válaszadók egynegyedénél (23%) előfordult a „túlleszünk ezen is!”, „elmúlik ez is”, „lejár” megfogalmazás is, hiszen „semmi nem tart örökké!”. És az optimizmusra utal az is, hogy nagyon sokanál a leggyakrabban elhangzó mondatok úgy kezdődnek, hogy „Amikor ennek vége lesz, akkor”, és nem úgy, hogy „Ha...”. Illetve olyan is van, akinél be is fejeződik a mondat: „Reggeltől estig nyárikertekben kávézunk”.

2. ábra. A karantén leggyakrabban használt szavainak ábrázolása

3.2. Hála, törődés, aggodalom

Úgy tűnik, ez az időszak érzékenyebbé tette a családtagokat, illetve az egymás iránti tisztelet és megbecsülés jelentősen artikulálódott verbálisan is. A hozzászólók közel egyötöde (18,7%) számol be arról, hogy milyen gyakran fordul elő a *köszönöm* szó vagy a *kérlek*, a *légy szíves*, a *segíthetek-e?* Idesorolnánk azokat a „legszebb szavakat” is, hogy „*hiányzol*”, „*várlak haza*”, „*várunk haza*”, mivel ez is azt jelzi, hogy jelentősen nőtt a családtagok egymásra, illetve egymás lelkiállapotára való odafigyelése. Az is előfordulhat, hogy tényleg gyakrabban hangzanak el ezek a szavak, mivel több időt töltöttek együtt, de az is lehet, hogy az emberek jobban meghallották. A kommentelők 15,4 százaléka arról nyilatkozott, hogy az egyik leggyakrabban elhangzó kijelentés náluk a „*Vigyázz magadra!*”, azaz minden hatodik személy napi szinten aggódik valakiért, minden nap elismétli ezt egy szeretttének személyesen és/vagy telefonon, és valószínűleg ez a mondat ma sokkal mélyebb tartalommal bír, mint a járvány előtti életben.

Minden tizedik hozzászólásban (11,3%) a legszebb szóként a hála jelenik meg. Hála a gyermekekért, az egészségért, a családjáért, a munkájáért, az együtt töltött időért, a nyugalomért, a stresszmentesebb időszakért. Többször elhangzik (leíródik) az is, hogy hálás vagyok azért, hogy „*van udvarunk*”, hogy „*nem kell dolgoznom*”, hogy „*ittthon lehetek*”. A válaszok közel nyolc százalékában (7,7%) megjelenik az együtt szó: együtt lehetünk, együtt játszhatunk, együtt reggelizhetünk, együtt kertészkedhetünk. A karantén is könnyebb együtt, nemcsak a sírás. Minden huszadik hozzászóló legszebb szava, legszebb mondata a vallásban, az istenhitében gyökerezik, Istennel, imával kapcsolatos. Közel száz esetben olyan megfogalmazásokkal találkozunk, mint „*a Jóisten megsegít!*”, „*Hit, remény, szeretet!*”, „*a csíksomlyói Szűzanya velünk lesz ebben a nehéz időben*”, illetve többen arról is beszámolnak, hogy többet imádkoznak, gyerekeikkel együtt esténként imát mondanak, és ebből bátorságot merítenek.

Minden negyvenedik (2,7%) hozzászóló szerint náluk valami **egészséggel** kapcsolatos kijelentés fordul elő a leggyakrabban: „*a legfontosabb az egészség*”, „*semmi baj nem lesz, csak betegek ne legyünk*”, „*csak betegek ne legyetek*”, és a bizakodás, hogy „*Mi nem betegszünk meg, igaz?*”. Úgy tűnik, ennek érdekében sokan tettek is, mivel minden századik hozzászóló (0,9%) a „*Moss kezet!*” felszólítást jelölte meg mint leggyakoribb karantén-mondatot: sokanknál március-áprilisban ez a mondat hangzott el legtöbbször, és ha nem is a legszebb, de a leginkább megnyugtató és biztonságérzetet adó felszólítás volt. Felszólítás, amelyet talán a pandémia szlogenjének is tekinthetünk.

4. „A karantén nem is volt karantém”

A hozzászólások második részében a #maradjotthon időszak pozitívumai kapnak helyet. Itt kiderül, a világjárvány a hozzászólásokat megfogalmazó erdélyi magyar nők számára többek között időt (és néhányaknak kicsivel több énidőt), nyugodtabb reggeleket, virulóbb balkonokat és konyhakerteket, átkartyáztott estéket, sokfogásos családi ebédeket, ínycenc vacsorákat, lelassulást hozott. Jótékony mellékhatásként.

4.1. Itt az idő...

A leggyakoribb szókapcsolat, amelyet 1338-szor olvashatunk a kommentekben, az a *több idő*, azaz a hozzászólók háromnegyede megemlíti, hogy a kényszerű otthon ülés miatt valamire több ideje jut. Ha egyebet nem is, úgy tűnik, időt hozott ez az időszak. Az, hogy ezt mire használták fel, már változó, de az kiderült, hogy a hozzászólók hálásak azért a többletidőért. Gyakori, hogy a családra, a gyermekekre, a társra, a régóta halogatott dolgokra, a fontos, de nem sürgős teendőkre vagy a kedvelt hobbitevékenységre.

Noha azt senki sem említi a pozitív hozadékok között, hogy több idő jutott tanulásra, és azt sem, milyen jó, hogy szünetel az oktatás óvodában, iskolában, egyetemen, azt viszont nagyon gyakran említik, hogy az oktatási intézmények bezárásával a koránkelés, rohanós, kapkodós reggelek emléke már a múlté. A karanténos napok a késéstől való rettegés nélkül kezdődnek, amibe az is belefér, hogy végre gyakran *„együtt reggelizik a család”*.

A későn kelés viszont nem jelenti azt, hogy tétlenül, munka nélkül teltek a napok, sőt, nem tétlenkedett itt senki, úgy tűnik. A hozzászólók egy része ugyanis úgy véli, hogy a lelassulás és számtalan gazdasági tevékenység felfüggesztése a háztartások évi felfrissítésének, karbantartásának, úgymond *„szervizelésének”* teremtett teret, előrehozva a nyári, júliusi–augusztusi nagy munkálatokat március–áprilusra. Mivel – ugye – a férfierő is sok esetben hazaszorult, így többeknél a kerítésépítés vagy a lakás- és udvarfelújítás is napirendre kerülhetett. És lehetett *„takarítani kívül-belül”*, a *„ház minden szegletét”*. Nem kevesen vannak azok sem, akik a pozitív hatások között elsőként említik, hogy a virágos- és veteményeskertre jut több figyelem: *„végre foglalkozhatok a virágaimmal”*, a nem csak teraszon kertészkedőknek lett veteményesük, megvalósult a magaságyás, végre a *„kert is szeretve van”*. És a karanténidőszak talán legismertebb és legközkedveltebb tevékenysége, a konyhatündérekedés, a kovásznevelés és kenyérsütés a hozzászólók között is teret hódított: csaknem minden tizedik személy a konyhában eltöltött (kreatív) időt említette a pandémia pozitív hozadékaként. Olvashatunk arról, hogy van, aki megtanult *„jókat sütnifőzni”*, lett idő *„új recepteket kipróbálni”*, vagy gyerekekkel együtt készíteni el a finomabbnál finomabb fogásokat.

3. ábra. A karanténidőszak pozitívumainak szemléltetése

4.2. Összehozta a családot

A hozzászólások közel felében (44%) megjelenik az *együtt* szó, leggyakrabban az „*együtt vagyunk*”, „*végre együtt a család*”, „*együtt ebédelünk minden nap*” és ezekhez hasonló kijelentésekben. Van, aki kifejezetten annak örült leginkább, hogy az apák is otthon lehettek, felkerültek a hétköznapi családi fotóira, és már nem dolgoztak „*reggeltől estig és estétől reggelig*”, vagy ha kellett is munkába járniuk, többet játszottak a gyerekekkel. Minden huszadik hozzászóló számára a karanténidőszak pozitívuma a családdal, gyerekekkel való társasjátékozás volt: több személy is említést tett arról, hogy gyermekkel, családdal, testvérrel, unokával, barátal „*rövizett, kártyázott*”. A kommentek nyomán kiderül, hogy sok családban előkerültek a polcról a jobbnál jobb játékok, megtanították a kicsiknek régi kártyajátékokat, ez pedig sok mókát és kacagást lopott be a külvilágtól elzárt hétköznapiakba.

4.3. Slow life experiment

Minden tizedik hozzászólásból az derül ki, hogy a járványnak köszönhetően nagyobb nyugalom költözött az életükbe, lelassult az idő, megszűnt a rohanás, lecsendesedtek a mindennapok, „*lelassult az életvitel*”, nyugodtabb tempóra váltott minden. Egyik hozzászólásban nagyon érzékletesen kerül ez megfogalmazásra: „*Mindig pörögtem, most az élet lelassított*”. Ez a lelassulás nem minden esetben és nem mindenkinek, de néhányaknak valamennyi énidőt is hozott. Mivel a hozzászólók 99 százaléka nő, a legtöbben pedig édesanyák is, így a mentális egészség szempontjából sem elhanyagolható pozitívum, amiről jó néhányan említést tettek: végre kikapcsolódásra is jutott valamicske idő. „*Előkerülnek a könyvespolcra a jobbnál jobb könyvek*”, vagy „*van időm olvasni, tanulni, kreatívna lenni, sorozatokat nézni és lazulni*”. „*Most talán lesz időm*

befejezni a gobelinemet”, de az sem utolsó, ha valakinek lett ideje kipihenni a „felgyült fáradtságot”. A lelassult élet pedig egyfajta értékátrendeződést is hozott néhányaknál: előfordul a hozzászólások között olyan is, mely egyfajta befelé fordulást, a valódi értékek felé igazodást jelöli meg a járvány pozitív hozadékaként. Illetve azt, hogy a családi és baráti kapcsolatokat is – úgymond – rendezte: a jó viszonyok elmélyültek és megerősödtek, kollégával, baráttal, családtaggal, „*a feladatok helyett egymásra koncentrálunk*”.

5. „Amikor ennek vége lesz...”

Noha csupa pozitív dolog rajzolódott ki előttünk, ez nem jelenti azt, hogy a hozzászólók mindannyian pozitívan fogták volna fel ezt az időszakot: csupán azt jelenti, hogy a játékfelhívásra a legszebb, leggyakrabban használt szavakat és a számukra legjobb dolgokat írták meg, így az elemzésnek is a pozitívumok váltak tárgyává. És azt sem jelenti, hogy április 13. után ezek a dolgok ne változtak volna meg, ugyanis rengeteg dolog változott folyamatosan március 10. óta, és minden bizonnyal ennek az időszaknak a megélése is rengeteg fázisát vonta maga után: a juhéé, vakáció! érzése, vagy de jó, hogy itthon van az egész család az otthon oktatás meg a távmunka kombinációjával minden kétséget kizáróan még néhány árnyalatot rajzolt az erdélyi magyar nők számára. Tehát ennek tudatában kell a fent megfogalmazottakat értenünk.

Ezekből a Facebook-hozzászólásokból ugyanakkor nem tudhatjuk meg, milyen lesz a világ a járvány után. Azt sem deríthetjük ki, hogy mi és mennyire fog megváltozni. Ami ebből az 1756 hozzászólásból kiderül az például az, hogy a nők egy része azonnal (hiszen alig telt el két-három hét a karantén bevezetése és a játékra való felhívás között) magukhoz tértek ebben az időszakban, berobbantak a konyhába, a kertbe, leporolták a társasjátékokat, könyveket, kézimunkákat, és igyekeztek támogató, megértő, elfogadó és kellemes légkört teremteni otthon, ahol nagyobb teret kapott az érzelmek verbális artikulálása is. Ugyanakkor arra is utalnak helyenként ezek a megfogalmazások, hogy milyen lenne egy majdnem tökéletes világ: „*végre lelassultunk*”, „*végre többet van itthon apa*”... Egy olyan világ, amelyre nem kevesen vágnak, ahol kicsit lassúbb fordulatszámon dübörög az élet, ahol nem kell minden reggel rohanni, álmos gyermekeket az ágyból kiüldözni, ahol a család nem csak este találkozik, ahol a közös reggeli vagy a családi kártyaparti sem megy ritkaságszámba. Elképzelhető, hogy sokakban ez az élmény ezt az igényt fogja felerősíteni, és a járványidőszak után is ilyen irányú prioritás újrafelállítását idézi elő.

Irodalom

- ALLEN, Rebecca–JERRIM, John–SIMS, Sam
 2020 *How did the early stages of the COVID-19 pandemic affect teacher wellbeing?* (CEPEO Working Paper No. 20-15). Centre for Education Policy and Equalising Opportunities, UCL. URL: <https://EconPapers.repec.org/RePEc:ucl:cepeow:20-15>. [2021. április 28.]
- ANDREW, Alison–CATTAN, Sarah–COSTA Dias, Monica–FARQUARHARSON, Christine–KRAFTMAN, Lucy–KRUTIKOVA, Sonya–PHIMISTER, Angus–SEVILLA, Almudena
 2020 *How are mothers and fathers balancing work and family under lockdown?* URL: <https://www.ifs.org.uk/uploads/BN290-Mothers-and-fathers-balancing-work-and-life-under-lockdown.pdf> [2021. április 28.]
- BARNA Gergő–KAPITÁNY Balázs
 2020 *A koronavírus Erdélyben felmérés: jelentős egyenlőtlenségek a távoktatásban.* URL: <http://statisztikak.erdelystat.ro/cikkek/a-koronavirus-erdelyben-iii/50> [2020. június 29.]
- CARLSON, Daniel–PETTS, Richard–PEPIN, Joanna
 2020 *'US couples' divisions of housework and childcare during COVID-19 pandemic*. SocArXiv.
- FODOR, Éva–GREGOR, Anikó–KOLTAI, Júlia–KOVÁTS, Eszter
 2021 The impact of COVID-19 on the gender division of childcare work in Hungary, *European Societies* 23. suppl., 95–110.
- GERGELY Orsolya–NISTOR, Laura–SÁNTHA, Ágnes–TELEGDY, Balázs
 2020 *A COVID-19 járvánnyal kapcsolatos attitűdök és cselekvések. Online kérdőíves kutatás erdélyi magyarok körében.* Kutatási jelentés.
- LOMAZZI, Vera
 2020 *The COVID-19 Crisis and Gender Inequality: New and Old Challenges for Europe.* URL: <https://blog.gesis.org/the-covid-19-crisis-and-gender-inequality-new-and-old-challenges-for-europe/>
- NISTOR, Laura–GERGELY, Orsolya–TELEGDY, Balázs–MOLNÁR-SÁNTHA, Ágnes
 2020a Everything Changes... More or Less Opinions about the Post-Pandemic World among Ethnic Hungarians from Transylvania (Romania). *Acta Univ. Sapientia, Social Analysis* 10. 57–76.
- NISTOR Laura–GERGELY Orsolya–TELEGDY Balázs–MOLNÁR-SÁNTHA Ágnes
 2020b *Erdélyi mindennapok egy világvilág idején – Online kérdőíves közvélemény-kutatás erdélyi magyarok körében a COVID-19 járvány kontextusában.* Presa Universitară Clujeană. URL: <http://www.editura.ub-cluj.ro/bd/ebooks/pdf/2736.pdf>

MERRE TOVÁBB, NYELVOKTATÁS? TRENDEK ÉS JÖVŐKÉP AZ IDEGENNYELV-OKTATÁSBAN

Bevezető

Amennyiben „Minden másképp lesz...”, akkor a változásokra fel kell készülni. Tenni kell azért, hogy kedvező változásokat tapasztaljunk meg, illetve elkerülhető legyen a kedvezőtlen változások valóra válása. Amin változtatni lehet, azt „a jelen kettős kötöttsége” (Nováky 2006) jellemzi: a jelenben még nem létező folyamatok, események, a múlt által behatároltan. A jelenben megtapasztalt kényszerű online-ra való váltás áthelyezte az idegennyelv-oktatás fókuszait. Bár nyugodtan kijelenthetjük, hogy az elmúlt évtizedekben megszorodtak az online oktatási események, kurzusok, különböző programok, ilyen kényszerhelyeztetel mindedig nem voltunk kénytelenek szembenézni. „Az oktatók, a kutatók és a hallgatók eddig példa nélküli egységet és együttműködést mutattak az így előállt kihívások és akadályok leküzdésében, egymást támogatva próbálták a lehető legjobb megoldásokat összegyűjteni és megvalósítani (...), a képzési szintektől és a képzésben részt vevők nemek szerinti összetétel” viszont meghatározta az adott tananyagok formáját is (Hargitai–Sasné Grósz–Veres 2020). Az online oktatás nem csupán az előnyök kidomborítását jelentette, hanem a virtuális kurzusok minőségének biztosítását is (Affouneh et al. 2020). Ez olyan forrásokat, módszereket, technikákat mozgatott meg mind az oktatók, mind a hallgatók részéről, amelyek egyértelműen változást indítottak el, amelynek még csak részben látjuk a lehetséges kifutásait. Ha fenntartható idegennyelv-oktatást szeretnénk, fontos a pillanatnyi helyzetből nyert új tapasztalatokat megvizsgálni, a jövő nyelvoktatására vonatkozó elvárásokat feltérképezni, és ezek alapján előrevetíteni a jövő idegennyelv-oktatásának elképzeléseit. Ha a Google keresőjébe beírjuk a 'future and language learning' szavakat, több mint kétfélmillió találatot jelez nekünk a felület. Ez a szám is azt jelzi, hogy a nyelvoktatás és nyelvtanulás jövője egy igen fontos terület.

A 2020 tavaszán bevezetett járványügyi intézkedések következtében a Sapia Erdélyi Magyar Tudományegyetemen is online formában zajlott a 2019–2020-as év második félévének nagy része, jelen kutatás lezárultának időpontjáig.

Tanulmányunk megírására az ösztökélt, hogy választ keressünk arra a kérdésre, beszélhetünk-e már új nyelvoktatási paradigmáról, esetleg olyan korszakváltásról, amely gyökereiben változtatja meg a nyelvtanítás módszereit, céljait?

Éppen ezért tanulmányunk célja, hogy a nyelvoktatás jövőképét próbálja megragadni, illetve azokat az új jelenségeket elemezni, amelyek a járványügyi intézkedések közepette bevezetett digitális menetrendre való áttérésnek köszönhetően tűntek fel a nyelvoktatás folyamatában. Meg kell kísérelnünk a lehetséges scénáriókat leírni, megérteni, értelmezni, és elhelyezni a már ismert nyelvoktatási paradigmák kontextusában. Kutatásunk tulajdonképpen egyfajta *participatív*¹ módszerekkel végzett *horizon scanning*, azaz a nyelvoktatás horizontján ma megjelenő, de előrejelző erővel bíró vagy jövőbe mutató eseményeket, folyamatokat, tendenciákat elemezzük. Nagyon leegyszerűsítve: a nyelvoktatás jövőképét próbáljuk felderíteni a jelenben tetten érhető nyilvánvaló vagy rejtett változások és a járványhelyzet által generált új didaktikai helyzetek elemzése által. Nem modelleket szeretnénk alkotni, nem prospektív alternatívaképzés a célunk, hanem az, hogy megkíséreljük megállapítani: milyen mértékben jelentett a 2020-as év március–június közötti időszakának online oktatása fordulópontot a nyelvpedagógia történetében. Adatgyűjtési módszereink fókuszcsoportos vizsgálatra (hallgatók) és nyitott kérdéseket tartalmazó kérdőíves vizsgálatra (hallgatók és oktatók) támaszkodnak. Az adatgyűjtés 2020-ban, május–június időszakában került sor. A kérdések elsősorban az osztálytermi és az online nyelvtanulási helyzettel kapcsolatos előnyökre és hátrányokra vonatkoztak, valamint igyekeztünk fényt deríteni a tanulói autonómia szerepére a megváltozott környezetben. Kíváncsiak voltunk továbbá a jövő nyelvtanulására és nyelvoktatására vonatkozó véleményekre és jóslatokra, amelyeket a résztvevők fogalmaztak meg, különös tekintettel a nyelvoktatói programokra és appokra. Kutatásunk illeszkedik a járványhelyzet kihívásaira adott válaszok folyamatába, hiszen mindenkinek meg kellett találnia az ismeretátadás és számonkérés megfelelő csatornáit, eszközeit. Sokféle megoldás kínálkozott, és ezek elemzése még bőven hátravan. Ezek az erőfeszítések, amelyeket a tanítási-tanulási folyamat minden szereplője megtagasztalt, olyan tanulságokat és tapasztalatokat hoztak, amelyek nem csupán a jelen problémájára irányítják a figyelmet, hanem meghatározóan befolyásolják a következő évek, évtizedek oktatásának fejlesztését is.

Paradigmaváltások a múltban

Napjainkban, a posztkommunikatív nyelvoktatás² környezetében együtt élő módszerek korszakában elmondhatjuk, hogy bármilyen eszköz felhasznál-

1 A *participatív, részvételi kutatás az 1960-as és 70-es években a közösségkutatások új paradigmájaként* jött létre. A közösségi dialóguson, az oktatáson keresztül tárja fel a szükségleteket és ösztönöz cselekvésre, amely a *horizon-scanning* módszerével együtt alkalmas az előrejelzés- és kockázatelemzésre.

2 „A posztkommunikatív idegennyelv-oktatás nem nonkommunikatív nyelvoktatás, hanem sokkal inkább a kommunikatív nyelvoktatásnak egy magasabb szintje, radikálisabb, gyakorlatiasabb és teljesebb, mint a kommunikatív nyelvoktatás” (Erdei 2019. 196.).

ható és alkalmazható, ami a nyelvtanulást elősegíti, amelyek révén növelhető a nyelvtanulás iránt érzett motiváció, az érdeklődés, bővíthető a szókinccs, fejleszthető az olvasásértés, hallásértés, beszédképesség és írásképesség, valamint a közvetítő készségek (a fordítás és tolmácsolás). A nyelvtanítás történetét tekintve Bárdos leírását tekintjük kiindulópontnak, kiegészítve az információ- és kommunikációtechnológia (ICT) által nyújtott (lásd Bárdos 2001; Dörnyei 2014; Malek 2014), különböző módszerekhez kapcsolódó lehetőségekkel Csoma munkája alapján (Csoma 2007). A nyelvoktatás történetének kezdetén kialakult módszer a nyelvtani-fordító, amelynek forrásai leginkább az irodalmi szövegek. Az idegen nyelv tanulása főleg a struktúrák jelentésének megismerésével, fordításával valósult meg. A nyelvtani-fordító módszer hagyományával szakít a természetességre törekvő direkt módszer. Ez a módszer tekinthető a modern nyelvtanítás előfutárának. A tanítási-tanulási folyamat a célnyelven zajlik, a tanulók a tanár által bemutatott szöveget ismétlik, utánozzák. Az 1920-as években megjelent olvastató módszer a célnyelvi közeg számára íródott, de nyelvileg egyszerűsített nyomtatott szövegeket olvasásértési feladatokkal, a tanultak hasznosítását kikényszerítő feladatokat tartalmazó munkalapok segítségével teszi érthetővé a nyelvtanár. Az intenzív módszer két tanárt tekint a nyelvi impulzusok fő forrásának, az egyik a nyelvi szerkezeteket és törvényszerűségeket feltáró nyelvész, a másik általában a célnyelvű instruktor. A következő módszer az audiolingvális módszer, amely hangtechnikai eszközök alkalmazását feltételezte. Az audiovizuális módszer célja az, hogy a beszélt nyelvet vizuális impulzusokkal kísérvé segítse az idegen nyelven elhangzó információk értelmezését. Ötvözi a korábbi módszerek előnyeit, és előfutára a kommunikatív szemléletben alkalmazott eljárásoknak. Az 1960–1970-es években jelentek meg az úgynevezett humanisztikus nyelvtanítási módszerek. Ezek közé tartozott Asher cselekedtető módszere, Gattegno néma módszere, Curran tanácskozó módszere, valamint Lozanov szuggesztópédiája. Ezek a módszerek inkább pszichológiai, mint nyelvészeti elképzeléseken alapulnak. Lényegük, hogy lázadnak a hagyományos osztálytermi elrendezés ellen, és érdekes alternatívákat nyújtanak, középpontba helyezve a tanuló személyiségét. A huszadik század végén elterjedt tanulóközpontú kommunikatív nyelvtanítás véget vet a tanárcentrikus, formális információátadásnak, és teret biztosít a felfedezésen, megtapasztaláson alapuló tanulásnak.

A felsorolt módszerekre és irányzatokra jellemző, hogy a kezdeti lelkesedést követően előbb-utóbb megjelentek a kritikák, a gyakorlati alkalmazás során felmerülő problémák, hátrányok tükrében. Bárdos magyarázata szerint a hegeli tézis-antitézis-szintézis fejlődési menetét követhetjük végig a nyelvtanítás történetében. A nyelvtani-fordító módszernek tökéletes ellentéte a direkt módszer, és ezt az ellentétet oldja majd fel számos kiegyensúlyozottnak tűnő módszer, közöttük talán leginkább az audiovizuális. „Egy újabb tézis-antitézis ellentétben csap össze a behaviorista és a kognitív tanuláselmélet az audiolingvális

és a mentális módszerek képében, amelyeket a humanisztikus-pszichologizáló módszerek oldanak fel, bár szelídségük látszólagos, hiszen a tananyag-centrikusság és a zárt iskola ellen lázadnak. A fejlődés logikája azt sugallja, hogy a kommunikatív módszer a most érvényben lévő, mindent elsöprő tézis, amelyre az antitézist még nem hozta meg az idő” (Bárdos 2000. 26.).

Mindazonáltal napjaink nyelvtanárának lehetősége van egy kompromiszsumos, eklektikus megközelítést alkalmazni, valamint nagymértékben támaszkodhat a kommunikációs és információs technológia nyújtotta lehetőségekre. A Web 2.0 megjelenésével új korszakba lépett az internetes kultúra is. Az internet által nyújtott gyors információkeresési és kommunikációs lehetőségek nagy segítséget jelenthetnek mind az önálló tanulásban, mind a projektorientált csoportos feladatmegoldásban. Bizonyos tankönyvcsaládok már saját online feladatokat tartalmazó honlappal rendelkeznek, a tanulók önállóan is kiegészíthetik, fejleszthetik tudásukat. Egyre több nyelvtanulást segítő programot, appot fejlesztenek ki,³ ezek kiegészíthetik az intézményi nyelvtanulást, nyelvoktatást is. Ilyenek például az ingyenes Xeropan⁴ és DuoLingo,⁵ vagy a fizetés ellenében szolgáltató Rosetta Stone.⁶ A nyelvtanítás módszerei folyamatosan alakultak, változtak a történelem folyamán, és így jó okunk van feltételezni, hogy a jövőben sem lesz másként, számíthatunk arra, hogy újabb tézis-antitézis ellentét szemtanúi leszünk, amely a most érvényben levő módszer(eket) váltásra készíti.

Jövőkutatósi láttelel. Paradigmák és módszerek

A jövőkutatósi vagy *foresighting* célja azon áramlatok, jelenségek, tendenciák feltérképezése, amely irányába az emberi társadalom különböző szegmensei (gazdaság, oktatás, tudomány) elmozdulni látszanak.

Gáspár feltérképezi a *foresight* szintjeit, jellemzőit, valamint technikáit. Eszerint a *foresighting* három alapvető szinten nyer alkalmazást: mikroszinten (az egyén szintjén), mezoszinten (szervezet, vállalat szintjén) és makroszinten (azaz nemzeti, régió, iparági szinten). Minden szinten érvényes az a megállapítás, hogy a *foresight* csak akkor működhet, ha a stabil és az instabil helyzetek helyesen mérik fel (Gáspár 2006. 260.). Felmerül kérdésként, hogy a jelen helyzet stabil vagy instabil helyzetnek tekintendő-e; a digitális tanmenetben tetten érhető jelenségek gyökeres változást indukáló folyamatnak számíthatnak-e, vagy csupán egy didaktikai válsághelyzetre adott tüneti kezelésként hatnak, és minőségi változást vagy konkrét eredményekben mérhető paradigmaváltást nem fognak generálni. „A jövőkutatósi célja ezért kétféleképpen értelmezhető:

3 <https://angolintezet.hu/angol-tanulas-blog/legjobb-nyelvtanulo-appok-angoltanulashoz/>

4 <https://xeropan.com/>

5 <https://www.duolingo.com/learn>

6 <https://www.rosettastone.eu/>

egyrészt a tudományos jövőkutatás a lehetséges jövőalternatívákat és azok hatásait térképezi fel, másrészt az embereknek gondolkodásmódot, szemléletmódot és eszközöket ad a tudomány által vázolt alternatívák közül a többség számára kívánatos és a hozzá elvezető út felismeréséhez és megvalósításához. A jövőkutatás ez alapján elkülöníthető leíró ágra, normatív jövőkutatásra, amit a prognosztikai és a futurológiai irányvonal képvisel, valamint alkalmazott jövőkutatásra, amely jobban koncentrálna a cselekvésre, a jövő megvalósítására” (Tyukodi 2006. 322.). Schultz olvasatában az alkalmazott jövőkutatásnak számos lépése valósítható meg. Mindenekelőtt a változások azonosítása és nyomon követése, a változásokban fellelhető szabályszerűségek keresése és a kiválasztott változókban fellelhető trendek elemzése valósítható meg. Ezt követően az alkalmazott jövőkutatás a ciklusokban megjelenő és az újonnan kifejlődő változások keresésén keresztül a következmények meghatározásával foglalkozik, majd a felismert változások és egyéb befolyásoló tényezők lehetséges hatásaival és azok egymásra hatásainak kiértékelésével törődik; végül az alternatív jövőképek vagy szcenáriók felismerésével, elemzésével, építésével foglalkozik. Ugyanakkor a kívánatos jövő vizionálása, vagyis a kívánatos jövő képeinek vagy vízióknak az azonosítása, elemzése és artikulálása is részét képezi a jövőkutatásnak. Végül a tervezés és megvalósítás lépése következik, az érintettek és erőforrások azonosításával, célok tisztázásával, stratégiák kidolgozásával, amelyet a cselekedetek, tettek szervezése, változás teremtése zárhat le (Schultz 2002; Tyukodi 2006).

Ezeket szem előtt tartva elmondhatjuk, hogy jelen kutatásunk az alkalmazott jövőkutatást képviseli, illetve annak néhány lépését próbáljuk megvalósítani, úgymint a változások azonosítását, a változásokban fellelhető szabályszerűségek keresését és a kiválasztott változókban fellelhető trendek elemzését. A kutatás adatai alapján következtetni tudunk alternatív jövőképekre, azonban egy átfogó kép alkotásához szélesebb körű vizsgálatra lesz szükségünk.

A nyelvtanulás és a mesterséges intelligencia

Az online oktatás hirtelen digitális bennszülöttekké avanszálta a nyelvtanárok többségét, olyan eszközök, programok, platformok használatával kellett megismerkedni, amelyekről esetleg eddig csak hallomásból értesültek. A technológia minden kétséget kizáróan fejlesztette és fejleszti a nyelvtanulási lehetőségeket. A mesterséges intelligencia (AI), a Dolgok Internetje (IoT), a különböző felhő (Cloud) szolgáltatók (Google Drive, Dropbox stb) egyre jobb technológiákat biztosítanak a nyelvtanulás terén is. A mindennapi felhasználók és nyelvtanulók számára adottak a kiterjesztett (AR) és a virtuális valóság (VR) kínálja lehetőségeket: egy különleges fejhallgatóra van szükség, és máris a bemelegítés (immersion) nyelvtanulás gazdag lehetőségeit élvezhetjük idegen nyelvi környezetben, ahol bárki „felszedheti” a nyelvet. Úgy tűnik azonban, bár

a technika vívmányai csodálatos lehetőségeket kínálnak, a nyelvtanulás módszere mégsem változik gyökeresen. A technológia még nem garantál folyékony nyelvtudást, azonban vonzóbbá tudja tenni a nyelvtanulással járó munkát. Egy kattintással programok, appok tölthetők le, a nyelvkönyvek megrendelése már lassan valóban a múlté. A jelenlegi appok, nyelvoktatási programok még mindig az elmúlt évtizedek nyelvtanulási elméleteire támaszkodnak, a nyelvtanuló következetes és hosszan tartó munkája lényeges elemük. A fordítóprogramok és applikációk megjelenésével, egyre tökéletesebb működésükkel esetleg kiváltható lesz a nyelvtanulással járó munka vagy a nyelvtanár szerepe, de ettől még nagyon messze vagyunk. Az online oktatás azonban megmutatta, hogy az idegen nyelvek oktatása valóban nagy változás előtt áll. Online helyzetben, megfelelő nyelvoktatói irányítás mellett, válogatni lehet módszerek és technológiák között, testre szabni a nyelvtanulást, és jelentősen növelheti ez annak hatékonyságát. Egy igen lényeges hátrány azonban megmarad, és a világ alakulása azt mutatja, hogy ez a jövőben is így lesz: a társadalmi szegregációnak tulajdoníthatóan nem fér hozzá mindenki egyenlő mértékben a technikai eszközökhöz, nem tud felzárkózni a jobb helyzetben levő társaihoz, kialakul a digitális szakadék jelensége.⁷ Ez a jelenben is így van, és feltehetően nem fog változni. A virtuális világ kínálta jelenlegi lehetőségek közül nehéz választani, azonban a legjobb applikációk a nyelv használatára és a beszédre fognak ösztönözni, nem pedig a folyamatos gépelésre, állítja az egyik ismert applikáció, az Optilingo⁸ fejlesztője. A fizikai jelenlét valóban elmaradhat, a VR megoldja azt, és lehetőségeket teremt olyan szcenáriók virtuális megélésére (pl. vendéglőzés, ételrendelés egy célnyelvi ország elegáns éttermében), amelyeket osztálytermi helyzetben nem tehet meg a nyelvtanuló. A digitális eszközök, fordítóappok, mint például a Babelverse,⁹ személyi tolmácsként egyre tökéletesebben működnek, és megkönnyítik életünket. Applikációk által követett digitális tantervek jelennek meg folyamatosan (mint a DuoLingo és a Babbel¹⁰), de virtuális kapcsolatot lehet teremteni anyanyelvi beszélőkkel a Live Mocha¹¹ vagy a Busuu¹² appok segítségével, amelyeknek már 40 millió felhasználójuk van szerte a világban.

A nyelvtanári szerep újradefiniálása a küszöbön van, egyfajta nyelvradizájerre lesz szükség a jövőben, aki folyamatosan új nyelvi anyagokat tervez meg és tesz elérhetővé a VR segítségével a hallgatói számára. Éppen ezért nem versenyezni kell a mesterséges intelligencia által nyújtott lehetőségekkel, hanem kollaborálni, együttműködni. Amennyiben az agyunk tényleg egy felhőhöz kapcsolva fog működni, akkor ez egyúttal a lehetőségek végtelen tárházát is jelentheti.

7 Az a megosztottság, amelyet azok tapasztalnak, akiknek korlátozott a technikához, különösen az internethez való hozzáférésük.

8 <https://www.optilingo.com/how-it-works/#features-section-1>

9 <https://babelverse.com/>

10 <https://uk.babbel.com/>

11 <https://livemochas.com/>

12 <https://www.busuu.com/>

A jelen pillanat kihívásai, a jövő válaszai. Elemzés

Az elmúlt évtizedek alapvető jellemzője a tárgyi világ gyökeres és nagyon gyors változása, aminek köszönhetően a technika visszavonhatatlanul a mindennapok része lett. Ezért első pillanatban úgy tűnt, a fiatalok számára nem lesz nehéz az oktatás digitális formáinak elfogadása, beillesztése a mindennapi élet keretrendszerébe.

Ezzel az előfeltevéssel indítottuk útjára a hallgatók és oktatók online oktatással kapcsolatos véleményére, valamint nyelvtanulási jövőképére vonatkozó felmérésünket. Mint már jeleztük, erre a kutatásra az egyetemi év végén, 2020. május–június időszakában került sor. A kutatási kérdések megfogalmazása után a fókuszcsoporthoz vizsgálat megtervezésére került sor, illetve két, nyitott kérdéseket tartalmazó kérdőívet állítottunk össze. A fókuszcsoporthoz vizsgálat egyetemi hallgatók bevonásával történt, online környezetben. Az egyik kérdőívet szintén egyetemi hallgatók számára tettük elérhetővé, Google drive dokument formájában, a másikat pedig egyetemi oktatók töltötték ki, hasonló módon. A kutatás során először a fókuszcsoporthoz vizsgálatot végeztük el, ahol hatfős csoportban, egyórás beszélgetés keretén belül jöttek felszínre a jövő nyelvtanulásával kapcsolatos vélemények, gondolatok a hallgatók körében. Szempont volt egy olyan csoport kiválasztása, amelynek tagjai már nemcsak az online oktatáshoz, de egymáshoz is hozzászórtak, így a fókuszcsoport résztvevői másodéves agrármérnöki szakos hallgatók voltak a Sapientia EMTE Marosvásárhelyi Karának Sepsiszentgyörgyi Tanulmányi Központjában. Valószínűsíthető volt, hogy szívesen és könnyedén fognak gondolatokat, véleményeket megosztani, illetve beleegyezni a felvétel rögzítésébe a GDPR szabályainak megfelelően. Az online kérdőívet öt hallgató töltötte ki, ők szintén a Sapientia EMTE Marosvásárhelyi Karának hallgatói voltak, mérnök szakos hallgatók. Mindkét csoportban meglehetősen hasonló válaszok születtek. Az oktatók, összesen nyolc egyetemi nyelvtanár online válaszolt, anonim módon a megosztott kérdésekre. Bár a mintavétel nagyon szűk volt, a kérdőíves vizsgálat mellett maradtunk. Az egyetemi oktatók számára így kényelmesebb és gyorsabb volt a válaszadás lehetősége. A mintavétel nem reprezentatív, exploratív jelleggel közelítettük meg a felvetett kutatási hipotéziseket.

A nyelvtanulóknak szánt kérdések egyrészt az osztálytermi (offline) helyzettel kapcsolatos előnyökre és hátrányokra vonatkoztak, valamint az online oktatás alatt megtapasztalt pozitívumokra és negatívumokra is kíváncsiak voltunk. Továbbá feltételeztük, hogy a tanulói autonómia is lényeges változáson ment át, feltehetően több önállóságot követelt meg a nyelvtanulótól az online nyelvoktatási helyzet. Kíváncsiak voltunk, hogyan képzelik el a jövő nyelvtanulását és nyelvoktatását, milyen elemeket mentenének át a most megtapasztalt módszertani, technikai feltételekből és lehetőségekből a közeli, illetve távoli jövőbe. Majd arra is rákérdeztünk, hogy mi okozza a legnagyobb nehézséget az

online nyelvtanulás során, vajon a kialakult helyzet több vagy kevesebb ráfordított időt és energiát követelt meg, ami a nyelvtanulás folyamatát illeti. Végül a nyelvoktató programok, applikációk használata iránt is érdeklődtünk, és a résztvevők megindokolták, milyen mértékben vették igénybe ezeket az eszközöket és technikákat, illetve mennyire tartják alkalmazhatóknak ezeket egy osztálytermi helyzetben.

Az egyetemi oktatóknak/nyelvtanároknak szánt kérdéscsoport is hasonló elemeket tartalmazott, esetükben is rákérdeztünk az előnyökre és hátrányokra osztálytermi, illetve online oktatási helyzetben; a tanulói autonómiára; a nyelvoktatás jövőképeire, valamint az online nyelvoktatás nehézségeire. Válaszoltak arra a kérdésre is, hogy milyen tapasztalatokat, eszközöket, programokat men-tenének át majd az osztálytermi helyzetbe. Mivel a válaszcsoportra a 2019–2020-as akadémiai év második félévének végén került sor, ez biztosította azt, hogy a résztvevők elegendő tapasztalattal rendelkeztek ahhoz, hogy részletes, átgondolt válaszokat adjanak.

A válaszok elemzésénél öt kategóriát különítettünk el. Az első kategória az osztálytermi helyzetben folyó nyelvtanulás előnyeit és hátrányait foglalta magában. A második kategória az online nyelvoktatás előnyeit és hátrányait tartalmazza. A harmadik kategória a tanulói autonómiára vonatkozott, míg a negyedik a nyelvtanulás jövőbeli lehetőségeire. Az ötödik kategória a megtapasztalt nehézségeket foglalja magába, végül a hatodik kategória a nyelvoktató applikációkkal kapcsolatos véleményekre alapozódott. Az oktatók esetében az első négy kategória elemzésére került sor.

A hallgatók esetében, az első két kategória kérdéseire adott válaszokból kiderült, hogy az osztálytermi nyelvtanulási helyzetnek számos előnye van, ezek közül a legfontosabbak: a szemkontaktus, aktív részvétel és interakció, az osztálytermi jelenlét testközelibb, személyesebb mivolta, a tanár és hallgató kapcsolata élőbb, élhetőbb, de a diák-diák egymáshoz fordulása (csoportmunka, társalgás) is kiemelendő. Hátrányaiként a következőket emelték ki: az ellustulásra, egymásról való másolásra való hajlam, a diákra helyezett fokozottabb nyomás, a tanár figyelmen kívül hagyása, ezáltal a személyes haladás lassulása: *„Nem tud egyszerre mindenre odafigyelni a tanár, lassabb az egyéni fejlődés.”* A fókuszcsoportos beszélgetés során annak is hangot adtak, hogy *„osztálytermi helyzetből nem lehet meglőgni”*, ami derűtséget keltett a többi résztvevőben, azonban arra enged következtetni, hogy a keretek biztosítása (akár fizikai, akár módszertani) a jövőben is kulcsfontosságú lesz. Egyik hallgató hangot adott annak a véleményének is, hogy az osztálytermi nyelvtanulási helyzetnek *„nincs senkinek hátránya. Én az osztálytermi nyelvtanulást támogatom.”*

A digitális tanrend ideje alatt a diákok megtapasztalhatták az online oktatás előnyeit is, ezek közül kiemelték a saját tempóban való haladást (valószínűleg az ebből fakadó nagyobb sikerélményt) és a motiváltság növekedését. Egy

másik hallgató azt fogalmazta meg, hogy az online didaktikai helyzetben kisebb a kudarcélmény foka vagy akár előfordulása: „*Nem sértegetnek, és nem érzed magad rosszul, ha valamit elrontasz órán.*” Ehhez kapcsolódik az is, hogy a szorongás csökkent, a hallgatók kevésbé érezték feszélyezetten magukat, akár válaszadás, akár egyéni bemutatók során. Bár a tanteremben lezajló tanórák nagy előnye a személyes jelenlét és a csoportdinamika, az online oktatás talán nagyobb teret enged a személyes, saját léptékű fejlődésnek, a diákok testreszabottabbnak érezték: „*Nagyobb hangsúlyra lesz a személyes fejlődésnek.*” Olyan vélemény is született, miszerint az online nyelvoktatás éppen azokat a szegmenseket engedi fejlődni, amelyeket a frontális oktatásban a kommunikatív módszerek hanyagoltak: írás gyakorlása, helyesírás, nyelvtani drillezések: „*Ha nem vagyunk biztosak egy adott szónak a leírásában, akkor egy kattintással megcsekkoljuk az interneten.*” Ehhez kapcsolódik az is, hogy sokkal kreatívabbnak érezték az online órai lehetőségeket, azonnali hozzáférésük volt bármelyik internetes oldalhoz, bátran rákereshettek információkra, és azokat azonnal beépíthették a tanulási folyamatba. Az osztálytermi nyelvtanulási helyzet hátrányai egyúttal az online oktatás előnyei is lehetnek, így például a feladatvégzésre megszabott idő jobb menedzselése vagy az online szótárak, fordítóprogramok használata, hisz azok azonnali segítséget biztosítanak és lehetőséget nyújtanak az ismeretlen lexémák jelentésének tisztázásához. A rendszerezett oktatási-tanulási folyamatot a Google Suite által biztosított Classroom például számtalan módon segíti, ezt szívesen át is mentenék a hallgatók az offline, osztálytermi helyzetbe: megkönnyíti ugyanis számukra a feladatok kezelését, az információk visszakeresését. Igény született arra, hogy digitálisan felkészültebbek legyenek ezentúl, hogy a technika nyújtotta lehetőségeket maximálisan kihasználhassák.

Az online nyelvórának a hátránya éppen az, hogy nem a hallgatók által megszokott és gyakorolt oktatási forma: „*Jobb azért részt venni rendszeren az órán, évek óta azt szoktuk meg, nehéz volt eleinte figyelni.*” Problémát jelenthet az összpontosítás, az odafigyelés, a verbális kommunikáció fogyatékoságai, az unalom vagy a motiváció hiánya. Az otthoni környezet túl erős ingerként jelentkezik, és akadályozhatja tanulásukat. Érdekes, hogy a hallgatók az online oktatás hátrányait jelentős részben a saját hiányosságaik tükrén keresztül szemlélik, hiszen így fogalmazzák: „*Gyakrabban hanyagolják el a diákok a készület, ismétlést*”, nehéz az, hogy „*ülünk le oda, nincs kötelességérzet*”, vagy problémát jelentett az *osztálytermi összegyűlés*. Az online oktatásról elgondolkodva azt is megfogalmazták a résztvevők, hogy igen jelentős szegregációt idézett elő ez a helyzet a társadalomban. Bár többségük rendelkezett a megfelelő technikai feltételekkel, előfordult, hogy az internetkapcsolat gyenge minősége rontott a nyelvóra hatékonyságán, nem tudták követni a szóbeli magyarázatot. Továbbá gondot okozott a testbeszéd hiánya, a paralingvális elemek nélkülözése, amelyek az elsajátítandó új tudás rovására mentek.

A harmadik kategória kérdésére: *Véleménye szerint, összehasonlítva az osztálytermi és az online helyzetet, több önállóságot, felelősségvállalást tapasztalt a nyelvtanulása során?* adott válaszokból az derül ki, hogy az online nyelvoktatás jelentősen növelte a tanulói autonómiát a tanulás folyamatában, a válaszok egyöntetűen arra utalnak, hogy a digitális oktatás határozottan növelte az önállóságra való hajlamot (talán éppen a tanár vagy csoporttársak fizikai hiánya által generált „magamra vagyok utalva” érzésből fakadóan. Erre utal például a következő válasz is: „*Véleményem szerint megtanultam önállóan dolgozni, de fontosnak tartom a csoportmunkát is.*” Ez annál is inkább fontos jelzés a hallgatók részéről, mivel az elmúlt években egyre kisebb hangsúlyt kapott a diákok saját felelőssége és szerepe a didaktikai folyamatokban, egyre kevesebb hangzott el arról, hogy a tudás/nyelvtudás nemcsak folytonos input, hanem a diák által elvégzett tanulás, munkafolyamat eredménye, amely egyéni hozzáállás és felelősség kérdése is.

A nyelvoktatással kapcsolatos jövőképre a hatodik számú kérdéssel térünk rá, ez képezte a negyedik kategória elemzésének alapját: *Véleménye szerint hogyan fog alakulni a jövő nyelvtanulása? – pl. képességek, módszerek, eszközök, appok segíthetnek, és miért?* A hallgatók szinte kivétel nélkül mind a nyelvtanuló applikációk szerepét hangsúlyozták, a képességek, módszerek jövőbeli változásaira nem tértek ki válaszaikban (valószínűleg azért, mert az eszközök jelenléte a jövő világképükbe könnyebben beilleszthető elem, mint a számukra még nehezen megragadható *módszer* vagy *képesség* fogalmak jelentéstartalmi változásai).

A nyelvoktatás jövőképe a legvilágosabban a következő válaszból rajzolódik ki: „*Már rengeteg olyan app létezik, amely segíti a nyelvtanulást. Szerintem az osztálytermi tanulás és a létrehozott segédeszközök kombinációja nagyobb fokú fejlődést eredményezhet.*” Eszerint a jövő nyelvtanulása az applikációk által is segített és színesebbé, hatékonyabbá tett tantermi tanulás lesz. Elengedhetetlen, hogy a tanár az applikációkat kellőképpen ismerje és használja: „*Appok szerintem tudnak segíteni, csak azt kötelezővé kellene tegye a Tanár és figyelje, hogy halad abban a programban, segít, ha kell.*” Azonban olyan vélemények is hangot adtak, hogy a hagyományos nyelvtanulásra talán szükség sem lesz, „*mert ott vannak azok az eszközök (tolmácgépek), amelyek nélkülözhetővé teszik a nyelvoktatást*”. Elképzelhetőnek tartják, hogy a nyelvoktatás kivonul az iskolai környezetből, az online térben foglal helyet, ehhez csak a megfelelő és mindenki számára elérhető technikai feltételeket kell biztosítani.

Az online nyelvoktatás során a legnehezebbnek a számítógéppel és nem egy emberi lényvel való beszélgetést tartották, ahogy az ötödik kategória elemzése során kirajzolódott: „*eleinte nehéz volt egy számítógéppel beszélgetni. Vagy: „Hát hogy nem kérhetek segítséget a kollégáimtól”, illetve: „A géphez való leülés*”. A gép képe szinte leitmotívumként vonul végig a válaszokon, hangsúlyozva ezáltal a *nem gép*, az ember hiányának megélését. Érdekes módon a tanár

vagy a csoporttársak nyilvánvaló jelenléte a gép túloldalán nem maradt meg annyira a hallgatók percepciójában, csupán a képernyőhöz intézett nyelvi közlések által okozott szorongás. Más nehézségek közé sorolták a figyelem fenntartásának problémáját vagy a feladatok maradéktalan és hiánytalan teljesítésének nehézségét. Ehhez tartozik szerintük az is, hogy a tanár offline helyzetben azonnal reagál az adott hallgatóra, kimondott vagy kimondatlan kérdéseire, míg online helyzetben elsiklik a figyelem ezek fölött, elmarad a megoldás felkínálása.

A nyelvtanulásra fordított időt feltérképező kérdésre adott válaszok többsége arra utal, hogy az online oktatásban ugyanannyi időt tölt a tanulással, mint azelőtt: *„Azt hiszem, az online nyelvtanulás nem befolyásolta nagymértékben a nyelvtanulásomat, mivel az órákon kívül is fejleszttem magam (appok, sorozatok, könyvek segítségével)”*. A résztvevők egy része azonban akár több időt szán a nyelvtanulásra: *„Hát többet. Nekifogtam angol nyelven nézni filmeket”*. Van, aki kevesebbet tanul az online menetrendben: *„Kevesebbet, mivel nem tartom hatékonynak és szerintem megszűnik az interakció”*. A válaszokból azonban egyértelműen kitűnik, hogy az appok használata – újonnan felfedezett lehetőségként vagy már bejáratott és rendszeresen használt opcióként – kiegészíti a hagyományos nyelvoktatás által nyújtott lehetőségeket, jelentősen bővítve ezáltal a tanulásra felhasználható eszközök, alternatívák, módszerek tárházát. A résztvevők ugyanakkor megemlítik a kreativitás szerepét is, ugyanúgy, mint offline helyzetben, ezek mozgatják meg az önálló nyelvtanulási képességeiket.

A hatodik kategória elemzése, amely a nyelvoktató programokra, appokra vonatkozó kérdésre adott válaszokat tartalmazza, megerősíti azt a feltevést, hogy a jövőben a kontaktórák által fémjelzett frontális, osztálytermi tevékenység megkerülhetetlen marad, de azt kiegészítik majd a nyelvtanulásra kifejlesztett applikációk: *„Használok és használtam appokat, szerintem teljesen nem helyettesítheti az osztálytermi tanulást egyetlen app sem.”* A hallgatók hajlamosak egy idő után megunni az appokat, és nem bizonyul mindegyik hasznosnak. Válaszaikból arra következtethetünk, hogy csak azok a nyelvtanító programok lesznek életképesek, amelyek nem mechanikusan, hanem kommunikatív nyelvi funkciókat fejlesztve igyekeznek ellátni feladatukat. Ugyanolyan hasznosnak bizonyulnak az internet keresői által feldobott lehetőségek, erre számtalan példát tudnak sorolni. A jövőre vonatkoztatva azt a jóslatot is megfogalmazzák, hogy a nyelvtanár szerepe is átalakulóban van, egyrészt a programok, appok átvehetnek nagyon sok feladatot, másrészt az online oktatás valószínűsíti a személyre szabott nyelvoktatást, ahol sokkal finomabb hangolásokat és ráhangoló-dásokat várhatunk majd el.

Az oktatóknak szánt kérdések ugyanazokat a szempontokat követik, mint a hallgatóknak megfogalmazottak, azzal a különbséggel, hogy a nyelvtanulás mellett az oktatási folyamat aspektusait is figyelembe veszik. Az első négy kérdés, az első két kategória elemzése esetében a válaszadók rávilágítottak az osz-

tálytermi nyelvtanulási helyzet számos előnyére, de néhány gyenge pontjára is. Több válaszadónk kiemeli a személyes kapcsolat, kontaktus, a fizikai jelenlét, az érzelmi faktor intenzívebb működésének előnyét az osztályteremben: „*Látod a csillogó szemeket vagy a ködös tekintetet.*” Könnyebb a feladatok kiadása, megértetése, nincs szükség annyi magyarázatra, mint az online közegben: „*Változatos módon lehet beépíteni az órába a négy alapkészséget fejlesztő gyakorlatokat, különös tekintettel a beszédre – változatos formában lehet beszéltetni a diákokat.*” Az osztálytermi helyzet hátrányaiként az online helyzethez képest elsősorban a térhez kötöttséget említik. Ugyanakkor az osztályteremben a tanuló kevésbé önálló, vár a tanár utasításaira, társai válaszaira, kevesebb tér jut az egyéni, önálló munkának, „*ezért a jobb/gyorsabb diákoknak mindig várniuk kell a gyengék után, ez számukra holt idő*” – írja egyik válaszadónk.

Az online nyelvtanulási/nyelvoktatási helyzet előnyeiként említik, hogy több idő jutott az órák tervezésére, több internetes segédanyagot lehetett használni, új technikák alkalmazására adódott lehetőség, és az órákat látványosabbá, színesebbé lehetett tenni. Kényelmesebb is, hiszen „*bármikor, bárholonnan be lehet kapcsolódni. Annak, aki úgy tanul, hogy mellette dolgozik és gyereket nevel, valószínűleg jobb opció, mint adott helyszínre utazni órát hallgatni*”. A tanár több visszajelzést tud adni. Az online tér hátrányai között egyik válaszadónk kiemeli, hogy „*mivel jobban lehetett megszerezni az anyagot, több feladatot és házi feladatot kaptak a hallgatók. Ehhez hozzáadódott az, hogy jobban kifáradtak órán, mivel az agyunk nem volt hozzászokva ekkora mennyiségű video meetinghez, és a sok újdonságot kell processzálnia, pótolni akarja a rendelkezésére nem álló információkat, mert csak két csatornára korlátozódik, látás és hallás, és erre fordítja az energiáit*”. Ugyanakkor arra is figyelmeztet, hogy az online közeg mesterséges, „*amelyben másra mennek el az energiák, mint a nyelvtanulásra, a kommunikáció megváltozott csatornákon zajlik, és az agy erre fókuszál, mintsem a tartalomra magára, így hamar kifárad, és nem rögzül, nem mélyül el az ismeretanyag*”. Többben jelezték, hogy nem tudtak olyan változatos, mozgalmas órát tartani, mint az osztályteremben, a pármunka, csoportmunka, mozgás szinte lehetetlenné vált, átadva a helyet a tanárközpontú, frontális oktatásnak. Zavaró továbbá, hogy a tanár nem látja a tanuló reakcióját, vizsgákon pedig nehéz kiszűrni a csalás lehetőségét. Kiemelik a személyes kapcsolat hiányát, a képernyővel történő beszélgetés természetellenességét, a frontális munkára korlátozódást.

A nyelvtanulói autonómia változását tekintve megoszlottak a vélemények, derült ki a harmadik kategória elemzése során. A válaszadó tanárok fele szerint az online közeg önállóságra készítette a hallgatókat, de ez nem feltétlenül a nyelvtanulásra vonatkozott, hanem sok esetben a technikai problémák kezelésére: „*Segített a hallgatóknak elsajátítani egyes készségeket, mint pl. anyagok feltöltése, letöltése, megosztása, a track changes javíthatása*”. Rámutattak arra is, hogy az önállóság mértéke a tanuló korától, nyelvi

szintjétől is függ. Ezzel ellentétben voltak, akik a nyelvtanulói autonómia csökkenését észlelték, egyes tanulók nehezen alkalmazkodtak az online munkaformákhoz, több segítségre, magyarázatra volt szükségük az online felületeken való eligazodáshoz és a feladatok megértéséhez, elvégzéséhez. Egyik válaszadónk szerint „*mítosz, hogy önállóan jobban tanulnak*”. Szerinte „*jobban kollaborálnak online*”.

A negyedik kategóriát, a nyelvoktatás jövőjét tekintve a válaszadók többnyire kihangsúlyozzák, hogy a digitális eszközök egyre nagyobb szerepet kapnak. A tanárok törekedni fognak az offline osztálytermi környezet megteremtésére online térben is: „*abba az irányba fog alakulni, hogy hogyan lehet online módon minél inkább utánozni az offline osztálytermi környezetet és alkalmazni az offline osztálytermi módszereket*”. Habár a digitális eszközök hasznosak és egyre népszerűbbek, ezek nem pótolják a tanárt: „*A mindenféle elektronikai kütyü segít a nyelvtanulásban, mert a mostani generáció ehhez van hozzászokva, de szükséges a tanári útbaigazítás, guiding, mentoring*”. Egyesek szerint az online és offline elemek ötvöződése elkerülhetetlen, és a kényszerű online munka növelni fogja a fizikai jelenlét presztízsét. Vanak, akik az online közegben új, hatékonyságot növelő lehetőségeket látnak kibontakozni: „*ha a nyelvtanulás felszabadul a helyhez való kötöttségtől, és a virtuális térben zajlik, akkor megszervezhetőek lennének akár virtuális anyanyelvi beszélőkkel együtt tartott meetingek is, amelybe a hallgató bekapcsolódhatna és élőben gyakorolhatná a nyelvet*”. A hetedik kérdés arra vonatkozott, hogy mi fog megmaradni a megszokott nyelvoktatási helyzetből a jövőben. Válaszadóink itt „*a hagyományos oktatási formákat, az élő kommunikációt, a személyre szabott magyarázatokat*” hangsúlyozzák. Az utolsó kérdésre adott válaszokból kiderült, mi az, ami alkalmazható lesz akkor is, ha visszatérhetünk az offline világba. A tanárok online applikációkat ismerhettek meg, azonban ismételten hangsúlyozzák, hogy az online közeg nem helyettesítheti a személyes jelenléten alapuló osztálytermi munkát.

A kategóriák részletes elemzése után néhány fontos következtetést vonhatunk le. Értelemszerűen léteznek hasonlóságok a két oktatási szintér jellemzői között. Tapasztalható, hogy a hallgatók, eltérő okokból kifolyólag, de folyamatosan beleütköznek a koncentráció hiányába. A szorongás csökkenése mindenképpen az online oktatás javára írható, ugyanakkor a személyes motiváció hiányát a tanár nem tudja ellensúlyozni. A tanulói autonómiának azonban kedvez az online tér, és az appok segítségével a jövő oktatása is átrajzolható. Az oktatók véleménye alapján körvonalazódik, hogy az online segédanyagok és appok elérhetősége új arculatot biztosított a nyelvoktatásnak, azonban a személyes kapcsolat hiánya rányomta a bélyegét a tanulói egyéni munka sikerességére, természetellenes közeget hozott létre, ahol az ismeretátadás nehézségei mellett akár a csalás ténye is mindennaposá válhat.

Út a jövőbe. Előrejelzések

A jelen kihívása, az online oktatásra való átállás előnnyel is járt, közelebb vitt bennünket a változás megértéséhez, és több-kevesebb sikerrel alkalmazkodtunk az új helyzethez. Valahogy úgy tűnik, megnyílt számunkra egy „jövőablak”, és rápillantottunk arra, ami megjósolhatóan vár minket a távoli időben. Mivel nem tudjuk, mivel állunk szemben, mi várható, egyetlen dolgot tehetünk: felkészülhetünk a változásokra. Az online oktatási helyzet segített abban, hogy előre jelezzük a lehetséges változásokat, fejlődési irányokat. A jövőkutatás angol terminusa éppen ezért talán kifejezőbb is, a *future studies* koncepciója kizárólag többes számban értelmezhető, mert nem egyetlen jövőt lehet és kell vázolni, hanem alternatív forgatókönyveket.

A lehetséges változások, trendek múltból és jelenből történő extrapolálása abból indul ki, hogy a dolgok változni fognak a jövőben is, ahogyan a múltban is változtak. Éppen ezért szükséges a múlt nyelvoktatási/nyelvtanulási trendjeit ismerni, a jelen gyakorlataival együtt, hogy „foresight”-ot, jövőképet tudjunk vázolni az idő nyelvoktatási görbéjére vetítve. Ehhez szükség volt az érintetteket bevonó participatív szemléletre. A jövőalternatívák kimunkálásában nem csupán a szakemberek (jelen esetben a nyelvoktatók) vehetnek részt, hanem a laikusok is (itt a hallgatókra, nyelvtanulókra gondolunk). A nem szakértők csoportja is képes arra, hogy kritikusan lássa a jelent, és kreatívan viszonyuljon a jövő lehetőségeihez.

A múlt nyelvpedagógiai jelenségeinek ismeretében és a digitális oktatás tapasztalataira alapozva a jövő nyelvoktatására vonatkozóan néhány scenárió körvonalazódik:

1. A nyelvoktatás hosszú története során mindig kétszereplős folyamat volt: a nyelvtanuló, valamint a tanár szerepe sosem volt elhanyagolható. Ez valószínűleg a jövőben is így marad, azonban a nyelvtanár szerepe sokkal inkább átalakul, mentorszerű vagy dizájnerek tulajdonságokkal gazdagodik, aki a most színre lépő mesterséges intelligenciával karöltve a nyelvtanulás útját egyengeti. Sok pedagógiai feladatot meg lehet oldani az online oktatás által, de a digitális tanmenet – számos előnye vagy tanulsága ellenére (amelyeknek valamilyen formában való adaptációja egyébként megfontolandó) – nem tudja helyettesíteni a didaktikai folyamatok komplex, interakcióra és interperszonális kapcsolatrendszerre alapuló és abból merítkező, abból épülő mechanizmusát. Az online oktatási forma információk átadására megfelel, de egyéb, a személyes emberi kapcsolatok kultúrájára támaszkodó tevékenységekre, valós, szemtől szembeni interakciókra, formatív elemekre, nevelő tevékenységekre, azonnali reakciókra, paraverbális aspektusokra és egyéb, az oktatásban implicit megtapasztalható kihívásokra nem biztos, hogy képes megfelelő válaszokat, megoldásokat nyújtani.

2. A nyelvtanulás előreláthatóan diverzifikálódni fog, alapvető kommunikációs igényeket a mesterséges intelligencia kiválóan fog teljesíteni, a komple-

xebb elvárásokat azonban emberi tényezők nélkül nem lehetséges, a nyelvtanári/mentori szerep szükséges lesz. Ehhez azonban nem lesz szükség az osztálytermi közegre, a jövő nyelvtanára fluid, digitális térben fogja irányítani a nyelvtanulók mesterséges intelligenciával is támogatott idegen nyelvi fejlődését.

3. A kreativitás szerepe egyre inkább megnő, részben a tanulói autonómiának köszönhetően, másrészt a nyelvtanár felé is állandó igényként fog jelentkezni. Ez azt jelenti, hogy a kreativitás nem csupán a nyelvórai környezetre és feladatokra vonatkozik, hanem az interperszonális kapcsolatok ápolására is.

Úgy tűnik, a jövő nyelvoktatásának és nyelvtanulásának négy alapvető pillére van kialakulóban. Az egyik pillér a kooperáció, az együttműködés a mesterséges intelligenciával. A másik pillér a diverzifikálódás, tartalom és módszertan, tér és idő szempontjából egyaránt, amihez a harmadik pillér, a kreativitás társul. A kreativitás igénye a nyelvtanulás folyamatának összes résztvevőjét érinti, és tartalmi vonatkozásán túl a személyes interakció új kihívásait is jelenti. Végül az individualizmus, az egyénre szabott módszer és tartalom alkothatja a negyedik pillért a jövőben. Meggyőződésünk, hogy a végtelen lehetőségek mellett valóban eljöhét az egyénre szabott nyelvtanulás ideje, és ez az individuum szempontjából mindenképpen biztató.

Irodalom

AFFOUNEH, S.–SALHA, S. N.–KHLAIF, Z.

2020 Designing quality e-learning environments for emergency remote teaching in coronavirus crisis. *Interdisciplinary Journal of Virtual Learning in Medical Sciences* 11. 2. 1–3.

BÁRDOS Jenő

2000 *Az idegen nyelvek tanításának elméleti alapjai és gyakorlata*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

2001 *Élő nyelvtanítás-történet*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

CSOMA Katalin

2007 *Információs és kommunikációs technológiák a nyelvtanárképzésben*. Doktori disszertáció. URL: http://csoma.eu/phd/Csoma_Katalin_PhD-disszertacio_IKT_a_nyelvtanarkepzesben.pdf

DÖRNYEI Zoltán

2014 Researching complex dynamic systems: 'Retrospective qualitative modeling' in the language classroom. *Language Teaching* 47. 1. 80–91.

ERDEI Gyula

2019 A posztkommunikatív idegennyelv-oktatáshoz. Régebbi és újabb nyelvoktatási módszerek. Nádor Orsolya (szerk.). Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, 195–202.

GÁSPÁR Judit

2006 Jövő a jelenben. Bevezetés az előretekintés – foresight – módszertanába. In „*Globális és hazai problémák tegnaptól holnapig*”. VI. Magyar Jövő-kutatási Konferencia. 30 éves az MTA IX. Osztály Jövő-kutatási Bizottsága, Budapest, Arisztotelész Stúdió Bt., 257–264.

HARGITAI Dávid Máté–SASNÉ Grósz, Annamária–VERES Zoltán

2020 Hagyományos és online tanulási preferenciák a felsőoktatásban – A COVID-járvány kihívásai. *Statisztikai Szemle* 98. 7. 839–857.

HIDEG Éva

1998 Versenygő irányzatok a jövő-kutatásban. In: Hideg É. (szerk.): *Poszt-modern és evolúció a jövő-kutatásban*. Budapest, BKE Jövő-kutatás Tanszék, 150–177.

MAREK, W. Michael

2014 *The integration of technology and language instruction to enhance EFL learning*. Paper based on keynote address presented at the Spring 2014 Technology Enhanced Language Learning-Special Interest Group (TELL-SIG) conference, Taichung, Taiwan, June 5, 2014.

NOVÁKY Erzsébet

2006 A jövő-kutató módszertani felelőssége In „*Globális és hazai problémák tegnaptól holnapig*” VI. Magyar Jövő-kutatási Konferencia. 30 éves az MTA IX. Osztály Jövő-kutatási Bizottsága, Budapest, Arisztotelész Stúdió Bt., 292–296.

SCHULTZ, L. Wendy

2002 *Futures Studies: An Overview of Basic Concepts*. PowerPoint presentation, Finland Futures Research Centre.

TYUKODY Gergely

2006 Jövő-kutatás a mindennapi életben. In „*Globális és hazai problémák tegnaptól holnapig*”. VI. Magyar Jövő-kutatási Konferencia. 30 éves az MTA IX. Osztály Jövő-kutatási Bizottsága, Budapest, Arisztotelész Stúdió Bt., 322–325.

III. RENDEK ÉS TRENDEK

Carl Schmitt, a 20. századi politikai filozófia egyik nagy alakja – egyesek szerint „sötét géniusza” (mivel az abszolút hatalom természetét a szuverenitással kapcsolta össze) – a „kivételes állapotot” jelölte meg azon mozzanatként, ahol a jog és a politika világosan szétválik. Miközben rendezett körülmények között a politikai döntés autonóm mozzanata a szabályok zárt terében a minimumra szorul vissza, a kivételes állapot idején a szuverén döntéshozók jóval parttalanabb cselekvési szabadsága lesz a meghatározó.

A döntési jogkörök szabályozhatósága, az egyes politikai szereplők szuverenitása a demokrácia intézményesülésének egyik alapkérdése. A demokraci elmélet újabb kérdései – és elsősorban az úgynevezett hibrid rezsimekkel kapcsolatos teoretizáló kísérletek – jórészt erre az alapproblémára keresik a választ. Bakk Miklós rövid tanulmánya ebbe a kérdéskörbe igyekszik betekintést nyújtani.

A kivételes állapot kérdése mindazonáltal sokkal régebbi, már jóval a modern demokráciák születése előtti korban megfogalmazódott. Nótári Tamás tanulmánya a római köztársaság korába visz vissza, megmutatva, hogy e kérdés hogyan jelentkezett a kor nagy politikusa és szónoka, Cicero életművében.

A kivételes állapot természetéhez tartozik az is, hogy új köz- és szakpolitikai irányokat szab. A kivételes állapot lezárulása után a politikai cselekvési helyzetek és döntéshozatali jogkörök visszakerülnek a „régiképvágásba”. Azonban semmi sem folytatódik pont „ugyanúgy”, egy picit minden „másképp” lesz. A munkajog területén ezt a „másképp”-et Vallasek Magdolna tanulmánya vizsgálja.

Végül magától értetődőnek kell tekintenünk azt is, hogy a pandémia átalakítja a nemzetközi kapcsolatokat, újrarajzolja a világ egyes térségeinek a belső erővonalait. A közel-keleti régióra nézve a világjárvány hatásait Rostoványi Zsolt tanulmánya vizsgálja. Arra a következtetésre jut, hogy a koronavírus-járvány elmúltával a térségben létező szociális feszültségek tovább fokozódnak, nem kizárt, hogy a járvány elhúzódó hatásaként növekszik a régió instabilitása.

DEMOKRÁCIAELMÉLETI TÁJKÉP A PANDÉMIA NYOMÁN

A világvjárvány kezdetén Fukuyama közzétett egy esszét (Fukuyama 2020), amelyben amellet érvel, hogy nem lehet eldönteni, a diktatúrák, avagy a demokráciák sikeresebbek-e a járvány kezelésében. A 2020. évet markánsan meghatározó világvjárvány nyomán ez számos ország esetében bizonyítottnak is látszik: a diktatórikusnak tekintett Kína sikeresebben védekezett, mint a nagy nyugati demokráciák, mint Olaszország, az Egyesült Államok, Spanyolország vagy Franciaország. Ugyanakkor a járvány első szakaszában a demokratikusnak tekintett államok egy másik csoportja – a közép-európai államok – sikeresebbnek tűnt a védekezésben (legalábbis az első hullám idején), mint dél-európai társaik. Viszont mindeközben e demokráciákat (elsősorban Magyarországot és Lengyelországot) számos vád is érte, hogy autoriter vonásokkal rendelkeznek, illetve hogy demokráciájuk visszafejlődött egy autokratikus irányba. Mindez új szempontokat emelt be abba a fontos – immár paradigmákat is teremtő – átalakulásba, amely a demokráciaelméleteket az elmúlt 20-25 év során jellemezte.

Egy dichotómia bukása

A demokráciák történetét vizsgálva kétségtelenül megállapítható, hogy demokráciaeszmény nélkül nincs demokrácia. A demokrácia egyszerre „van” és „kell”, eszmény és valóság, vagy – ahogyan Sartori (1999. 13–14.) megfogalmazta – „leírás és előírás”.

E kettősség, mely rendkívül perzisztensnek bizonyult, részben a demokratizálódásból mint világtörténeti folyamatból következik.

Huntington (1991) a demokratizálódás eddigi történetét három nagy „hullámként” értelmezi. Az első hullám az 1820-as évekkel kezdődött, és körülbelül száz évig tartott (az 1920-as években torpant meg Mussolini fasizmusának hatására). A második hullám a második világháború után kezdődött, és a hatvanas évek elején érte el a csúcst, 36 demokráciát eredményezve (némi visszaeséssel az 1970-es évek elejére). A harmadik hullám az 1970–80-as években kezdődött Európa déli részén, elsősorban a katolikus államokat érintette (a diktatúrából demokráciává alakuló Spanyolországot, Portugáliát), majd kiterjedt további

déli és kelet-európai államokra is (Huntington 1991. 12–14.). Az 1989-es kelet-európai átmenetet Huntington ez utóbbi hullám részeként értelmezi.

Habár Huntington 1991-es műve mindegyik hullám esetében utal a visszarendeződésre, a kelet-európai szocialista rendszerek bukása a kilencvenes évek elején olyan „közéleti és közérzeti demokraciooptimizmust” (Böcskei–Szabó 2019. 8.) teremtett, amely a demokrácia felé vezető utat lineáris, egyirányú útként láttatja. Ezt a fejlődéspercepciót erősítette teoretikus szinten Fukuyama sokat idézett – a „történelem végéről” szóló – műve is (Fukuyama 1992), amelyben kifejtette, hogy a hidegháború befejeztével az egész világban a liberális demokráciák uralmának feltartóztatathatlan kiteljesedése következik. E narratívában a történelem fejlődése egyirányú, és mivel az emberi természet alapjellemezője a spontán együttműködésre való készség, valamint a racionális gondolkodás, ez végérvényesen a liberális demokráciák kiteljesedésének és általánossá válásának kedvez.

Ez a közérzeti beállítottság és a neki megfelelő vízió a kilencvenes évek első felében – mondhatni – „alternatíva nélkülivé tette” a demokratikus berendezkedés fejlődésének a kérdését a politikai és politikatudományi diskurzusban. Azt a „lineáris felfogást” tette uralkodóvá, amely a progresszió eszméjének is megfelelt, és amely a rezsimváltozásokat a demokrácia felé tartó „szükségyszerű mozgásként” ábrázolta (Gyulai–Stein-Zalai 2016. 44–45.).

Egyfajta teleologikus felfogás volt tehát ez, amely a politikai rendszerek, rezsimok változását két szélső pólus közötti törvényszerű és egyirányú változásként írta le: az autoriter rendszerektől a demokráciák felé. A „linearitás” ugyanakkor nem csupán a történelmi mozgást egyszerűsítette le, hanem annak két végpontját is. Az autoriter rendszerek közötti történelmi különbség elhalványult, a demokrácia pedig csak szimplifikálható eszményként jelent meg.

Mindazonáltal a rezsimok átalakulásának ez a „kötött pályás” felfogása az elmúlt harminc esztendő során számos kihívással szembesült. A nemzetközi politikai kazuisztika az elmúlt harminc év során számos olyan átalakulási példával gazdagodott, amely megkérdőjelezi az egyirányú fejlődést. Két dolog tűnik igazoltnak: a) az autoriter rendszerek lebomlása nem bontja le azok „örökségét”, az adottságok beépülnek az átalakulás nyomán létrejövő új rezsimbe; b) az átalakulás nem föltétlenül a demokrácia Nyugaton kialakult modelljét eredményezi, még akkor sem, ha a meghatározó szereplők törekvései annak célját jelölik is ki. Sokkal inkább úgy tűnik, hogy a kilencvenes évek tranzitológiai elméleteiben leírt lineáris és gyors átalakulás helyett egy „szürke zóna” jött létre, amelyben az autoriter és demokratikus jegyeket ötvöző rendszerek nagy változatossága alakult ki.

A „szürke zóna” politikai rezsimjeinek megnevezésére számtalan javaslat született. Közöttük találjuk a *hibrid rezsim* („hybrid regime”), a *fél-demokrácia* („semidemocracy”), a *virtuális demokrácia* („virtual democracy”), a *tökéletlen demokrácia* („defective democracy”), a *választási demokrácia* („electoral

democracy”), a *pszeudodemokrácia* („pseudodemocracy”), az *illiberális demokrácia* („illiberal democracy”), a *delegatív demokrácia*, a *fél-autoritarianizmus* („semi-authoritarianism”), a *kompetitív autoriter rendszer* („comparative authoritarianism”) vagy a *választási autokrácia* („electoral authoritarianism”) fogalmait (Levitsky–Way 2002. 51.; Gyulai–Stein-Zalai 2016; Böcskei–Hajdú 2019. 22.). A „szürke zónába” helyezett jelzős demokráciák, illetve jelzős autokráciák, bár árnyaltabb, történeti elemzést tesznek lehetővé, mindazonáltal nem szakítanak teljesen a dichotóm (demokrácia–diktatúra) felfogással, illetve azzal a teleologikus szemlélettel, amely a „fejlődés” egyirányúságát sugallja.

A hibrid rezsimek elmélete

A demokráciaelméleti vitákban egy adott pillanatban a *hibrid rezsimek* tűnt a legmegfelelőbb kifejezésnek a vitatott témakör fogalmainak egyesítésére. A fogalom meghonosodása azt az értelmezést erősítette, hogy nem a demokrácia vagy autokrácia valamilyen származékos formájáról, alfajáról van szó, ahogyan erre a jelzős demokráciák vagy jelzős autokráciák kifejezései utalnak, hanem önálló kategóriáról. Morlino (2009. 276–277.) szerint a hibrid rezsimek a „genus”, amely azokat a „species”-eket foglalja magába, amelyeket a különböző, fentebb felsorolt jelzős fogalmak jelölnek. A „rezsimek” szó a hangsúlyt a kormányzat intézményeire, valamint azon formális és informális normákra helyezi, amelyek egy adott terület adott népességére vonatkoznak, és minimális stabilitással rendelkeznek, ezért egy adott időszakra nézve vizsgálhatóak. A hibrid jelző pedig egy széles skálát egyesít, amelyen nem demokratikus (autoritárius, tradicionalista és poszttotalitárius), valamint demokratikus karakterjegyek egyaránt fellelhetőek.

Mindazonáltal érdemes megvizsgálni, hogyan bontakozott ki a hibrid rezsimek vizsgálata a „szürke zónával” foglalkozó konceptualizáló kísérletek tömkelegéből. Gyulai és Stein-Zalai szerint három irányzat különböztethető meg (lásd Gyulai–Stein-Zalai 2016. 47–51.).

Az első megközelítés implicit előfeltevése, hogy a hibrid rezsimek „alapvetően hiányos, sérült demokráciák” (Gyulai–Stein-Zalai 2016. 47.), olyan jelzős demokráciák – mint például az *illiberális demokrácia*, a *delegatív demokrácia* vagy a *féldemokrácia* –, amelyekben a jelző a „teljes demokrácia” valamely lényegi meghatározójának hiányára, illetve torzultságára utal.

A második megközelítés az autokráciák felbomlásának folyamatából indul ki, és alapvetően a kilencvenes évek tranzitológiai paradigmáját követi. Eszerint az autokráciák felbomlása a rendszerek olyan nyitását indította el, amely – a demokratizálódás ellenére – megőrzött bizonyos autoriter vonásokat is a rendszerek meghatározó jegyei között: így *jelzős autokráciák* alakultak ki (Gyulai–Stein-Zalai 2016. 48.).

A harmadik megközelítés a hibrid rezsimeket autonóm politikai rendszerként tételezi: nem az autoriter rendszerek liberalizálódó vagy a demokratikus rendszerek torzuló („hiányosodó”) változatai, hanem különálló – sui generis típusként felfogott – rezsimek. Ez már egy „trichotóm megközelítés” – írja Gyulai és Stein-Zalai –, mivel a korábbi demokrácia–autokrácia dichotómiát bővíti tipológiai hármassá, aminek azonban megvannak a maga kockázatai, ugyanis az így kialakított *hibrid rezsím* fogalom reziduális kategóriaként a legkülönbélebb, közös jegyeket alig felmutató rendszereket is magába foglalhatja (Gyulai–Stein-Zalai 2016. 50.).

Mindazonáltal, bármennyire önálló kategóriaként kezdték vizsgálni is a hibrid rendszereket, azokon belül mégis a demokráciaváltozatok „minőségi skálája” maradt a legmeghatározóbb szemléleti kiindulópont. Dahl (1971) a valóságos létező pluralista demokráciák megjelölésére vezette be a *poliarchia* fogalmát, megkülönböztetve ekként ezeket a demokráciától mint eszménytől; koncepciója azonban még nem tartalmazott hangsúlyosan értékelési szempontokat. Ezzel Dahl a hibrid rendszerek gyűjtőkategóriájának a bevezetését is előkészítette. A később kialakuló tranzitológiai kontextus azonban felerősítette a mérési és „értékelési” ismérvek iránti igényt, ezért a hibrid rezsimek gyűjtőfogalmán belül is fennmaradtak a „demokrácia-rangsoroló” nézőpontok. Bár a hibrid rezsím definíciója azokat a politikai rendszereket igyekszik átfogni, amelyek nem ideáltípusok, hanem történeti példatárak alapján értelmezhetőek, a demokráciaeszmény által meghatározott polarizáció áttevődött a hibrid rendszerek klasszifikációs terepére is.

Ennek egyik jele, hogy az „ideális demokrácia” mint kiindulópont fogalmi képzete továbbra is fennmaradt, jóllehet a liberális demokráciára mint tiszta modellre sehol a világban nem találunk empirikus példát (Gyulai–Stein-Zalai 2016. 56.).

Az egyik érdekes – az ideáltípus-demokrácia képzetét fenntartó – modell a Wolfgang Merkelé (2004). Szerinte a kifejlett, liberális, stabil nyugati demokráciák – az ideáltípus megjelenítői – úgynevezett „beágyazott demokráciák” (embedded democracies), amelyek öt részrendszer egybehangolt és kölcsönösen integrált működése révén maradnak fenn. E részrendszerek: a) demokratikus választási rendszer; b) politikai (részvételi) jogok; c) polgári jogok; d) az ún. vízszintes elszámoltathatóság; e) annak garanciái, hogy a hatékony kormányzás demokratikusan választott képviselők ellenőrzése alatt történik. Az integráltságot a vertikális legitimitáció, a horizontális elszámoltathatóság és a kormányzási hatékonyság együttes fenntarthatósága adja. Vertikális legitimitáción itt az állampolgárok és a politikai hatalom kapcsolata értendő, melyet a választási rendszer (választott képviselők, általános választójog, a jelöltséghez való jog és a korrekt, valamint szabad választások) és a politikai szabadságok (sajtószabadság, egyesülési jog) együttesen biztosítanak. A vízszintes elszámoltathatóság elsősorban a liberális alkotmányosságra (a hatalmi ágak szétválasztására) vonatkozik (Merkel 2004. 36–42.).

Merkel a *beágyazott demokrácia* ideáltípusából több „tökéletlen” (defektusos) demokráciatípust vezet le annak függvényében, hogy a fentebb felsorolt öt részrendszerből melyek hiányzanak, illetve hiányosak. E hiányosságok nyomán születő „jelzős demokráciáknak” Merkel négy típusát definiálja: 1. *exkluzív* demokráciák (amelyek a polgárok egyes csoportjait kizárják a polgári jogok gyakorlásából és a választásokból); 2. „*szűkített*” (domain-) demokráciák (gyámság alatt levő demokráciák, amelyekben bizonyos politikai területek kikerülnek a választott testületek ellenőrzési hatásköréből, és – például – katonai felügyelet alá kerülnek); 3. *illiberális* demokráciák (melyekben nem érvényesülnek, illetve sérülnek a polgári jogok); és 4. *delegatív* demokráciák (amelyekben a törvényhozói és bírói ellenőrzés nem érvényesül a végrehajtó hatalom, a kormány fölött) (Merkel 2004. 49–50.).

Hasonló gondolatmenetet követ Bogaards (2009): ő is elkülöníti a demokráciák klasszikus (működő) és hiányos (tökéletlen) típusait. Azonban ezt kiegészíti azzal a – hibrid rezsimek elméletét megalapozó – konceptuális javaslattal, hogy a demokráciaosztályozások mellé ki kell dolgozni az autoriter rendszerek hasonló – fokozatokat megállapító – klasszifikációját is, megalapozva így a hibrid rendszerek tanulmányozásának „kettős gyökerű stratégiáját” (Bogaards 2009. 410.). Ez tulajdonképpen a felé a lineáris skála felé mutat, amelynek két végpontja van: a klasszikus (ideális) demokrácia (a nyugati liberális demokrácia) és az autokrácia.

Több szerző viszont az autokráciát tekinti kiinduló fogalomnak (Diamond 1999; Levitsky–Way 2002; Levitsky–Way 2010). Levitsky és Way a kilencvenes évek felbomló autokráciáit vizsgálva 33 olyan átmeneti rendszert azonosított, amelyek „kombinálták” az autokratikus vonásokat a választási versennyel (Levitsky–Way 2010. 3.). E rendszereket *kompetitív autokráciáknak* nevezik, amelyekben formális demokratikus intézmények ugyan léteznek, de a hatalom megszerzésének, valamint megtartásának az eszközeként. Létezik választási verseny a hatalom birtokosai és kihívóik között, azonban a versenyfeltételek nem felelnek meg a demokratikus követelményeknek, mivel a hatalmon levők a szabályrendszert önkényesen tudják alkalmazni saját érdekükben (Levitsky–Way 2010. 5.).

Ugyanakkor a kompetitív autokráciákat a demokráciáktól is meg kell különböztetni. A modern demokráciák „minimáldefiníciója” Dahl (1971) nyomán négy meghatározó attribútummal adható meg. Ezek: 1. szabad és korrekt versenyen alapuló választások; 2. az általános választójog; 3. a politikai és polgári szabadságjogok védelme, melyek magukban foglalják a szólás-, a sajtó- és a gyülekezési szabadságot; 4. a hatalom választott vezetői általi gyakorlása, „gyámkodó autoritások” (pl. katonai vagy vallási testületek) nélkül. Ha ehhez hozzáteszünk egy ötödik feltételt is, amely az „egyenlő játéktér” (*level playing field*) jelenti – vagyis azt a méltányos esélyt, amellyel a kihívó ellenzéknek kell rendelkeznie egy demokráciában az inkumbens (hivatalban levő) hatalom-

mal szemben –, akkor definiálhatóvá válik a kompetitív autokrácia fogalma is. Ugyanis e méltányos esély, azaz ezen ötödik feltétel nélkül sérül a választás szabadsága és a polgári szabadságjogok védelme is, márpedig a kompetitív autokráciákban tulajdonképpen ez történik (Levitsky–Way 2010. 5–12.).

A kompetitív autokráciák – vagy másképpen, Diamond (1999. 9–10.) fogalmával, a *választási demokráciák* – 1990 és 2008 között három módon alakultak ki, illetve változtak (Levitsky–Way 2010. 21–23.).

Az első: a tiszta (zárt) autokráciák *demokratizálódásának* az útja. Ez a rezsim belső eróziójának vagy a külpolitikai környezet megváltozásának az eredménye (esetleg mindkettőé). A változás a demokratikus intézmények bevezetését eredményezi, mindazonáltal az autoriter inkumbensek elmozdítása nem föltétlenül eredményez demokratizálódást. Levitsky és Way az általuk vizsgált 35 esetből (1990 és 2008 között) 15-öt soroltak ide, köztük Romániát, Szlovákiát vagy Ukrajnát.

A második az *instabil (választási) autokráciák változásának* a módja: ezekben az esetekben a korábbi hivatalviselők elmozdítása nem eredményezett egy demokratikus váltást, az újabb kormányzatok a régebbi „gyakorlatok” szerint kerülnek hatalomra. Mindazonáltal a váltás az instabilitás fennmaradását is eredményezte, és ez fenntartotta a későbbi változások lehetőségét; ebbe a kategóriába a szerzők olyan országokat sorolnak, mint például Albánia, Belarusz, Moldova vagy Grúzia.

A harmadik a *stabil autokráciák útja*: ezekben az esetekben az inkumbensek vagy kijelölt utódaik több választási cikluson át is megőrzik hivatalukat (parlamentari és/vagy államfői pozícióikat). A vizsgált 1990–2008-as periódus 35 országából Levitsky és Way 10-et sorol ide (2010. 22.), köztük olyanokat, mint például Oroszország, Örményország, Kambodzsa.

Összegezve az állapítható meg, hogy a kompetitív autokráciák hosszabb távon is fenn tudnak maradni, valamint az is, hogy a „demokratizálódás útján” vannak sikertelen, illetve stagnáló „átmenetek”: a vizsgált periódusban és vizsgált országok esetében 35 ország közül 20-ban volt a demokratizálódás ilyen „kudarcos” folyamat.

A Levitsky–Way szerzőpáros tanulmányaiból (2002; 2010) kiolvasható, hogy az autokráciák lebomlásának, átalakulásának a vizsgálata sokkal történetibb jellegű, finomabb elemzést igényel, mint a demokráciák sérülésének formalistább vizsgálata. Mindazonáltal létezik az erőteljes teoretizáló törekvés, hogy minden konkrét rezsim formálisan is elhelyezhető legyen az autokrácia–demokrácia tengelyen.

Ennek egyik viszonylag korai példája Schedler (2002) négy elemből álló lineáris modellje: *zárt autokráciák – választásos autokráciák – választásos demokráciák – liberális (teljes értékű) demokráciák*. A zárt autokráciákat a választási altípustól a szavazás intézményének bevezetése különbözteti meg, de ez utóbbi abban különbözik a választásos demokráciától, hogy a szavazás egy

vagy több kritériumát nem teljesíti. Végül a választásos demokrácia még nem tekinthető teljes értékű liberális demokráciának, mert ehhez a választáson túl további – az alkotmányosság körébe tartozó – feltételek érvényesülése is szükséges (vö. Gyulai–Stein–Zalai 2016. 48.).

Az eltelt két évtized során az első modellalkotó kísérletek sokat finomodtak, részleteződtek, azonban továbbra is fennmaradt a „lineáris modellek” iránti igény. Ennek oka, hogy a normatív megközelítésnek mind a demokráciaelméleten kívül, mind azon belül komoly készletű körülményei vannak.

A külső körülmények közé mindenekelőtt a demokráciaindexek alkalmazása iránti igény sorolható. Az egyik bevett, globálisan elfogadott mérőszámot a Freedom House szolgáltatja az 1970-es évek óta, majd megjelentek a Világbank, az OECD és az ENSZ demokráciaosztályozásai is, amelyeket néhány magánszervezet (IDEA, Bertelsman Alapítvány és mások) rangsorai egészítettek ki (Morlino 2009. 275.). Ezek saját osztályozási kritériumokat vezettek be, amelyek – gyakran – inkább az adatgyűjtés lehetőségeihez, és nem valamilyen demokráciaelméleti elképzelés operacionalizálásához igazodtak.

Természetesen vannak demokráciaindexek, amelyeknek az osztályozási szempontjai közel állnak a kutatások során megfogalmazott modellek kritériumaihoz. Az EIU (Economist Intelligence Unit) például öt fő kategóriában vizsgálja az országokat: a) választási rendszer, pluralizmus; b) a civil szabadságjogok; c) a kormányfunkciók és demokratikus ellenőrizhetőségük; d) politikai részvétel és e) politikai kultúra. Ezekre nézve összesen 60 mutatót dolgoztak ki, és azok összesítése nyomán egy 0–10 pontos skálán helyezik el az országokat. Ez az osztályozás négy osztályba sorolja a politikai rezsimeket: a) teljes demokráciák (full democracies); b) sérült demokráciák (flawed democracies); c) hibrid rezsimek (hybrid regimes); d) autokráciák (authoritarian regimes).

Az EIU klasszifikációs modellje azonban nem csupán a lineáris modell globális érvényesülését példázza. Az általa bevezetett értékelés a normativitás belső korlátaira is rávilágít. Ugyanis még a kidolgozott demokráciaindexek sem tudnak szabadulni egyfajta értékelő önkénnytől. E mérésekkel maguk a „kutatók is szürke zónába érkeznek” (Benedek 2019. 104.). Hiába tűnik a 60 kritérium megállapítása – például – jól racionalizált módszertannak, ha az, „hogyan az egyes elemek terén mi számít egy megközelítés (mind a kutatók, mind egy-egy intézet esetén) »elégletes mértékű teljesülésének« (vagy »érdemi sérülésnek«), egy bizonyos mértékű, a műfaj jellegéből adódó önkényességhez vezet” (Benedek 2019. 104.). Vagyis egy elem/részkritérium értékelésekor, a két szélsőérték közötti választás során az értékelést végző intézetek és kutatók előtt lehetőség nyílik bizonyos fokú önkényességre (szubjektív elbírálásra), ami az indexek bizonyos mértékű relativitását eredményezi.

Ugyanakkor a globális demokrácia-rangsorolásoknak kétségtelenül tétje is van; ez a tét globális gazdasági, ideológiai és politikai természetű. Ezért kerültek a demokráciák (és általában: a politikai rezsimek) mérhetősége, a definíciók

normatív szempontjai mértéktelenül előtérbe, és ez a demokráciaelméleteken belül is a normatív-komparatív – lineáris – vizsgálódásokat motiválja. Az így létrejövő skálák azonban nem tudják kiiktatni a részletekben megbúvó értékválasztásokat. Vagyis: a tudományos rezsimiták sem tudnak „semlegessé” válni, a rezsimeknek nincsenek tiszta leíró elméletei, azok értékválasztások eredményei is. A hibrid rezsimek fogalmának a bevezetése pedig különösen élessé tette ezt a kérdést, mert a rezsimek osztályozása – megnevezésükön keresztül – politikai súlyú kérdéssé vált, a politikai cselekvők számára elengedhetetlen lett az, hogy megnevezzék azt a rezsimit, amelyben (vagy amely ellen) cselekszenek (Böcskei–Hajdú 2019. 18.).

Joggal merül fel tehát a kérdés: van-e olyan alternatívája a hibrid rezsimek meghatározásának, amely kilép a „lineáris modell” normatív definíciós keretéből?

A demokráciák válságtesztje: a hibrid rezsimek újragondolása

A hibrid rezsimek fogalma jelentős előrelépés a korábbi, demokráciák változását vizsgáló felfogásokhoz képest. A fogalom bevezetése két eredményt hozott: egyrészt realiztikusabbá (a történeti dimenzió iránt érzékenyebbé) tette a politikai rendszerek vizsgálatát, másrészt – a komparatív rendszerkutatások eredményeképpen – rávilágított arra, hogy a politikai rezsimek változása nem egyirányú folyamat, vagyis nem igazolható a korábbi „tranzitológiai paradigma”, miszerint az átmenet mint fejlődés önmagában determinálja a liberális demokráciák kialakulását.

Az „egyirányúság” teleológiai elfogultságaival, a „lineáris demokráciaskála” egyoldalúságaival szemben Körösényi és Gyulai (2019) egy új megközelítést javasol, amelynek a kiindulópontja egy hangsúlyáthelyezés. A hibrid rezsimekről szóló irodalom ugyanis a politikai rendszerek felépítésére, az intézményekre és azok átalakulására összpontosít; ezzel szemben a politikai cselekvést, a vezetők szerepét a háttérbe szorítja, holott az számos politikai folyamatban meghatározó (Körösényi–Gyulai 2019. 163.).

Mivel a hibrid rezsimek fogalmát valamilyen „hiányból” vezetik le – olyanból, amely liberális demokráciához képest áll fenn –, e rezsimek a legitimitáció klasszikus fogalma tekintetében is „hiányosak”.

A „hiányok” ellenére a hibrid rezsimek formálisan biztosítják működésük legális – választási – kereteit, azonban ez nem teljes értékű legitimitás. Így, míg a liberális demokráciákban a legitimitás két pilléren – azok egyensúlyán – nyugszik, és pedig a többségi demokratikus akarat és a liberális (univerzális) szabadságok bizonytalan, folyamatos kiegyensúlyozást igénylő viszonyán, a hibrid rezsimekben mindez „elcsúszik” a többségi elv irányába. A hibrid rezsimek

mek meghatározásának a bizonytalanságai viszont épp ezzel az „elcsúszással” függenek össze, ugyanis a liberális democráciákban végbemenő folyamatos ingadozás – dinamikus kiegyenlítődé – a két pólus (pillér) között nem ragadható meg egzakt és normatív módon, ezért az „elcsúszás” mértéke sem állapítható meg egyértelműen.

Körösényi és Gyulai alternatív perspektívaként a *plebiszciter vezérdemokrácia* koncepcióját javasolja, mint az eddigi hibridrezsím-fogalmat radikálisan megújító perspektívát. A plebiszciter vezérdemokrácia mint rezsímtípus meghatározó elemei: a karizmatikus vezetés és legitimáció, a plebiszciter képviselő, a rendkívüli helyzet- vagy válságdiskurzus, a (közpolitikai) radikalizmus és a populista stílus (Körösényi–Gyulai 2019. 168.).

Max Weber a legitim uralomnak három típusát határozza meg: a *tradicionális*, a *legális-rationális* és a *karizmatikus* autoritást (Weber 1987. 224.). A plebiszciter vezérdemokrácia e három autoritástípusból kettőnek – a karizmatikusnak és a legális-rationálisnak – a kombinációja, pontosabban: „a karizmatikus uralom – a periodikusan ismétlődő választások bevezetése révén történő – rutinizált, intézményesített variánsa” (Körösényi–Gyulai 2019. 169.).

A hibrid rezsímek ez utóbbi értelmezése segít annak a megértésében is, hogy az uralomnak ez a formája nem feltétlenül az autokráciák lebomlásából származó és ekként stabilizálódó maradványrendszer, hanem azoknak a 21. századi politikai folyamatoknak a kifejeződése is, amely a politika perszonalizációja, a karizmatikus egyéniségek újbóli megjelenése és a „populista” stílus terjedése mentén írható le.

A plebiszciter vezérdemokrácia „ágencia-központú” (Körösényi–Gyulai), vagyis a vezetőt középpontba állító szemléletének előnyeit épp a válságok ideje mutatja meg. A válság olykor a karizma egyik kiváltója, a karizmatikus vezetők felbukkanását legtöbbször a válságnarratívák felerősödése kíséri.

A 2020–21-es pandémia tulajdonképpen ilyen válsághelyzet, amely az európai democráciák tekintetében a rutinizált eljárások és az intézményesült adottságok megszokott – democráciák közötti különbségtevő – szerepét egy újabb differenciáló tényezővel egészíti ki: a politikai vezetők rátermettségével és innovativitásával. A pandémia válságként a legtöbb európai vezető szempontjából exogénnek tekinthető, olyan válságnak, amelyre a vezetőnek reagálnia kell, amelyre magyarázatot kell adnia a demokrácia rutinizált eljárásai szerint.

Azonban a válság lehetőség is a vezető számára, hogy benne – a helyzet jellege és a vezető céljai vagy képességei szerint – teret kaphat az innovatív cselekvés, a vezető szituációt befolyásoló képessége. Ez el is tünteti azt az éles határt, amely az exogén (külső tényezők által kiváltott) és az endogén (vezető által generált) válság között fennáll, és a határ megszüntetését a válságnarratívák mutatják (vö. Körösényi–Illés–Metz 2017).

A válságnarratíva a vezetőt legitimálja a radikális lépések megtételében, a közpolitikák és intézmények gyökeres átalakításában. Ez a legitimitás meg-

szerzésének és megtartásának a módját is megváltoztatja, abban a versengő valóságértelmezések szerepét állítja előtérbe. Világossá válik, hogy az „igazság”, a „tényszerűség” is csak ezeknek az értelmezéseknek a terméke, és nem tárgyasítható, nyelven kívül megtapasztalható valóság. Csupán olyan „valóság”, amelynek célja a „lehetőségstruktúra megváltoztatása” (Körösényi–Illés–Metz 2017. 27.) a vezető számára, de amelynek nem csupán alakítania kell a választói preferenciákat, hanem egyben el is kell „találnia” azokat (eltalálva alakítania).

Mazepus (2017) több más szerzőre támaszkodva a legitimitás három dimenzióját különbözteti meg. Ezek: a) az *input legitimitás* (ahogy a kormányzók „átveszik” az állampolgárok preferenciáit, és amiképpen a kormányzók felhatalmazása a választások során végbemegy); b) a *folyamat-legitimitás* (a kormányzási folyamat minősége és elfogadottsága); c) az *output legitimitás* (közös célok elérése, közös problémák megoldása) (2017. 309–310.).

A liberális demokráciák hagyományosan az input és az output legitimitás megszerzésére és fenntartására összpontosítanak. A plebiszciter vezérdemokráciák esetében viszont előtérbe kerül a folyamat-legitimitás is, amely a kormányzás minőségére összpontosít. Ez viszont nem annyira a részeredmények sikerességén, az egyes kormányzati lépések indokoltságán múlik, hanem azon, hogy a vezető hogyan tudja e lépéseket igazolni a távlati cél összefüggésében. Ez pedig a vezetői narratívák fontosságát, a „populizmus” hatásosságát és a politikai napirend karbantartásának kitüntetett jelentőségét állítja előtérbe.

Míndezen nyomán épp a különböző rezsimek válságkezelési teljesítményének vizsgálata lehet az, ami újabb lehetőséget nyújt a liberális demokráciák és a plebiszciter vezérdemokrácia értelmezési keretébe helyezett hibrid rezsimek különbségének jobb megértéséhez. Fukuyama a 2020-as koronavírus-világjárvány kirobbanásakor azt írta, hogy a válságkezelés hatékonyságát nem lehet egyszerűen a rezsim természetéből levezetni, a válság idején nincs túl nagy jelentősége a kormányzati rendszer jellegének, annál inkább a kormány iránti bizalomnak és az állam cselekvőképességének. Vészhelyzettel ugyanis csak erős kormány birkózhat meg eredményesen, ezért ilyenkor a demokráciákban is felfüggesztik a fékek és ellensúlyok szokásos rendszerét (Fukuyama 2020).

Az, hogy vészhelyzet esetén a gyors és hatékony cselekvés érdekében fel kell függeszteni a fékek és ellensúlyok rendszerét, folyamatosan jelen levő kérdés az amerikai politikai gondolkodásban (Hamiltontól Fukuyamáig), azonban a rezsimek átalakulása tekintetében a lényeges kérdések a következők: a) rendelkeznek-e a vezetők azzal a legitimitással, hogy gyorsan, civil és politikai vétó nélkül felfüggesztesse a fékek és ellensúlyok rendszerét; b) a válságkezelésnek milyen szerepe van a folyamat-legitimálásban; c) a karizmatikus válságkezelés eredményez-e intézményi változásokat, és d) mi történik a válság elmúltával?

Az utóbbi kérdés döntő voltát Fukuyama (2020) is aláhúzta. A demokráciák természetének – és hibridizációjának – megismerésében a válságkezelési dimenzió feltárása meghatározó jelentőségű.

Irodalom

BENEDEK István

2019 De-demokratizáció Magyarországon a demokráciaindexek fényében. *Politikatudományi Szemle* 28. 2. 101–129.

BOGAARDS, Matthijs

2009. How to classify hybrid regimes? Defective democracy and electoral authoritarianism. *Democratization* 16. 2. 399–423.

BÖCSKEI Balázs–SZABÓ Andrea

2019 Előszó. In: Böcskei Balázs – Szabó Andrea (szerk.): *Hibrid rezsimek. A politikatudomány X-aktái*. Budapest, Napvilág Kiadó, 7–16.

BÖCSKEI Balázs–HAJDÚ Nóra

2019 Demokráciák, szürke zónák, hibrid rezsimek – egy terminológiai Bábel megmászása. In: Böcskei Balázs – Szabó Andrea (szerk.): *Hibrid rezsimek. A politikatudomány X-aktái*. Budapest, Napvilág Kiadó, 17–34.

DAHL, Robert

1971 *Polyarchy. Participation and Opposition*. New Haven (CT) – London, Yale University Press.

DIAMOND, Larry J.

1999 *Developing Democracy. Toward Consolidation*. Baltimore, John Hopkins University Press.

FUKUYAMA, Francis

1992 *The End of History and the Last Man*. New York, The Free Press – A Division of Macmillan, Inc.

2020 The Things That Determines a Country's Resistance to Coronavirus. *The Atlantic*, March 30. URL: <https://www.theatlantic.com/ideas/archive/2020/03/thing-determines-how-well-countries-respond-coronavirus/609025/>.

GYULAI Attila–STEIN-ZALAI, Juliane

2016 Hibrid rezsimek és a szürke zóna: új válaszok a politikai rezsimek rendszertanának örök kérdéseire. *Metszetek* 5. 2. 42–59.

HUNTINGTON, Samuel P.

1991 Democracy's Third Wave. *Journal of Democracy* 2. 2., Spring, 12–34.

KÖRÖSÉNYI András–GYULAI Attila

2019 A hibridrezsim-fogalom korlátai és egy alternatív megközelítés: a plebiszciter vezérdemokrácia. In: Böcskei Balázs – Szabó Andrea (szerk.): *Hibrid rezsimek. A politikatudomány X-aktái*. Budapest, Napvilág Kiadó, 159–177.

KÖRÖSÉNYI András–ILLÉS Gábor–METZ Rudolf

2017 A politikai vezetők szerepe válsághelyzetekben: fogalmi-elméleti keret és kutatási kérdések. In: Köröseny András (szerk.): *Viharban kormányozni. Politikai vezetők válsághelyzetben*. Budapest, MTA TK PTI, 9–46.

- LEVITSKY, Steven–WAY, Lucan A.
2002 The Rise of Competitive Authoritarianism. *Journal of Democracy* 13. 2., April, 51–65.
2010 *Competitive Authoritarianism. Hybrid Regimes after the Cold War*. Cambridge, Cambridge University Press.
- MAZEPUS, Honorata
2017 What makes political authorities legitimate? Students' ideas about legitimacy in five European democracies and hybrid regimes. *Contemporary Politics* 23. 3. 306–327.
- MERKEL, Wolfgang
2004 Embedded and Defective Democracies. *Democratization* 11. 5. December, 33–58.
- MORLINO, Leonardo
2009 Are there hybrid regimes? Or are they just an optical illusion? *European Political Science Review* 1. 2. 273–296.
- SARTORI, Giovanni
1999 *Demokrácia*. Budapest, Osiris Kiadó. (Fordítás, az alapjául szolgáló mű: *Democrazia. Cosa è*. RCS Rizzoli Libri S.p.A., Milano, 1993.)
- SCHEDLER, Andreas
2002 Elections Without Democracy: The Menu of Manipulation. *Journal of Democracy* 13. 2. 36–50.
- WEBER, Max
1987 *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. I. kötet. Szociológiai kategóriatan*. (Ford.: Erdélyi Ágnes). Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

A SENATUS CONSULTUM ULTIMUM MINT SZÜKSÉGHELYZETI FELHATALMAZÁS CICERO BESZÉDEIBEN

A cicerói életmű számos ponton említi, két alkalommal pedig – méghozzá ugyanazon évben, Kr. e. 63-ban – behatóbban is taglalja a *senatus consultum ultimum* jelentőségét, amellyel a szenátus szükségállapotot hirdetve felhatalmazta a magisztrátust, hogy bizonyos jogi korlátokon átlépve, kizárólag az állam érdekét legfőbb törvénynek tekintve járjon el. E két hosszabb elemzés a *Pro Rabirio perduellionis*ban, vagyis a Saturninus néptribunus megölése miatt államellenes bűntettel, *perduellió*val vádolt Rabirius védelmében tartott beszédében, valamint a *Catilinariák*ban, vagyis a *consul*ként az összeesküvést (*coniuratio*) szító Catilina elleni beszédekben olvasható.¹

A *senatus consultum ultimum* jelentőségét a cicerói életműben megvilágítandó, először a magisztrátusok és a szenátus szerepét vázoljuk a kései köztársaság államrendjében (I.), ezt követően a válsághelyzetek kezelésének módjait, a *dictator*i tisztséget és a *senatus consultum ultimum*ot vetjük össze (II.), majd – a *Catilinariák* és a *Pro Rabirio perduellionis* mint forrás áttekintése (III.) után – a *senatus consultum ultimum* közjogi jelentőségét tárgyaljuk Cicero *oratió*iban (IV.).

1. A magisztrátusok és a szenátus szerepe a kései köztársaság államrendjében

A római állam (*res publica*, hivatalos nevén *senatus populusque Romanus*, ahogy az SPQR rövidítés is jelzi) Cicero szerint ún. hármas, azaz kevert államforma (*triplex rei publicae genus, mikté politeia*), a *res publica* elsősorban ugyanis nem „köztársaságot”, hanem „államot” jelentett, hiszen létezett a *res publica regalis* (vagyis a királyság) és a *res publica popularis* (köztársaság) is. A kevert államformának megfelelően a hatalmat három szerv gyakorolta: a királyi princípiumot megtestesítő (fő)magisztrátus(ok), az arisztokratikus princípiumot megtestesítő szenátus, valamint a köztársasági princípiumot megtestesítő népgyűlés (*comitia*). E három egység kölcsönösen egymás kontrolljaként, hatalmi fékeként is működött, illetve bizonyos aktusokhoz (pl. törvényhozás) hármójuk

1 A hivatkozott Cicero-beszédek magyar fordításához lásd Nótári 2010; Nótári 2016.

együtműködése volt szükséges. A cicerói gondolat szerint – amit *De re publica* (*Az állam*) című művében kifejtett – e kevert „alkotmány” kiküszöbölte az egyes „tisztá” államformák hátrányait, hiszen míg a királyság stabilitást, ám csekély szabadságot jelentett a polgároknak, addig a köztársaság, vagyis a nép uralma szinte maximális szabadságot garantált, ám épp az egységes vezetői akarat hiánya miatt ingatagnak számított. Róma kevert államformája tehát e szempontból – a szónok-államférfi szemében – ideálisnak mondható (*optimus status civitatis*). E gondolat fényében érdemes szemlélnünk a római állam, ill. a(z utólagos minősítést tartalmazó szóhasználattal) köztársaság államberendezkedését.

A magisztrátus viselésének fő elvei a következők voltak. Az annualitás azt jelenti, hogy a magisztrátusok túlnyomó többségét egy évre választják, illetve a következő évben nem választhatók újra. A kollegialitás elve alapján (főszabály szerint) ugyanazon tisztséget egyszerre több, egyenlő jogkörű főhivatalnok töltött be. A magisztrátusokat megillető *intercessiós* jog azt jelentette, hogy *collegájuk*, vagyis azonos posztot betöltő hivataltársuk bármely intézkedése ellen felléphetek, s azt megakadályozhatták. A 180-ban hozott *lex Villia annalis* megszabta a tisztségek betöltésének sorrendjét: először a *quaestori*, majd az *aedilisi* vagy a néptribunusi tisztséget kellett betölteni, és csak ezt követően lehetett a *praeturára*, majd ez után *consulatusra* pályázni – *ensor* és *dictator* csak *consul*viselt személy lehetett. A magisztrátusok nem kaptak díjazást, illetve számos, hivatalukkal járó költségüket maguknak kellett fedezniük.

Itt kell néhány megjegyzést tenni az *intercessio*, az annualitás és a kollegialitás elve kapcsán. Rómában a szó mai értelmében nem ismerték a hatalom megosztásának elvét, vagyis a jogalkotói, bírói és végrehajtói hatalom nem különült el élesen egymástól. A funkciók persze megoszthatók voltak, de az *imperium* és a *potestas* teljessége alapelvnek számított, tehát a *consul* jogszolgáltatató jogkörét általánosságban átvette ugyan a *praetor*, ám ezt olykor a *consul* változatlanul ellátta, hiszen *imperium*ának részét képezte. Ugyanakkor e teljes hatalom csak egy évre szólt. A *consul* tehát rendelkezett a teljes katonai hatalommal, a polgári végrehajtó hatalommal, a jogszolgáltatatóival, és törvényt kezdeményezhetett (de nem alkothattott, hiszen ahhoz a népgyűlés és a szenátus közreműködése is kellett). Viszont éppen az annualitás, az *intercessiós* jog és a kollegialitás elve adott védelmet egy-egy magisztrátus túlkapásai ellen, vagyis az egyik magisztrátus hatalmának osztatlansága jelentette a korlátot a másik magisztrátus hatalma számára, és teremtette meg a – nem demokratikus, azonban – jogállami működés kereteit.

A köztársaság idején, akárcsak a királykorban a szenátus biztosította a római állam folyamatos működését, ám ekkor már a hivatalviselt magisztrátusok tanácsává lett. Idővel már nemcsak patríciusok, hanem a gazdagabb plebejusok is szenátorok lehettek, ám egy különbség megmaradt: a patríciusokat illetve meg a *patres (atyák)* titulus, a plebejusokat csak a *conscripti (összeírtak)* néven címezték. A *senatus consultum*, vagyis a szenátusi határozat eredetileg (forma-

ilag) nem egyéb, mint a szenátus tanácsa (hiszen a *consulere* nem jelent mást, mint *tanácsot adni*), vagyis szigorúan véve nem tekinthető jogforrásnak, hiszen a szenátus nem jogalkotó szerv. Megfogalmazásában is ez jut kifejezésre, ugyanis nem parancs, hanem tanács, vélemény (*censere, placere*) formájában jelenik meg. A magisztrátusok természetesen követték a szenátus óhajait, hiszen politikailag a szenátusnak feleltek, illetve további közéleti pályafutásuk is nagyban a szenátus jóindulatán múlott (Nótári 2014. 50.).

2. A válsághelyzetek kezelésének módjai: dictatori tisztség és a senatus consultum ultimum

A Kr. e. 3. század végéig a kül- vagy belpolitikai okokból előállott szükséghelyzet kezelésére rendkívüli magisztrátusként *dictator* neveztek ki; a *dictator* kinevezésére az egyik *consul* tett javaslatot, és ha előterjesztését a szenátus támogatta (vagyis kellően súlyosnak ítélte a válsághelyzetet ahhoz, hogy azt az állami működés szokásos eszközeivel ne lehessen kézben tartani), akkor ez ellen sem hivataltársa, a másik *consul*, sem a néptribunus nem emelhetett vétót (*intercessiót*), illetve a népgyűlés hozzájárulására sem volt szükség. A *dictator* megbízatása rendszerint hat hónapra szólt, nem rendeltek mellé hivataltársat, intézkedései ellen a néptribunus sem jelenthetett be *intercessiót*, nem korlátozta a *provocatio*² intézménye (vagyis az általa kiszabott főbenjáró büntetés ellen a római polgár nem fordulhatott a népgyűléshez), tisztségének megszűnte után pedig nem a működése idején megtett intézkedésekért nem volt jogilag felelősségre vonható. Mivel a *dictator* kinevezésére a szenátus rendelkezett ugyan ráhatással, kinevezése utáni működése során viszont sem utasítási, sem ellenőrzési jogkörrel nem bírt, a második pun háború után – amikor a szenátusi arisztokrácia hatalomkoncentrációja is esett – a szenátus mindinkább el akarta kerülni az időleges hatalomvesztés lehetőségét, s így a *dictatura* intézménye a maga tradicionális formájában már nem került alkalmazásra. (A Sulla-³ és Caesar-féle⁴ *dictatura* történelmi szerepe nyilvánvalóan teljesen

2 A római polgárra kiszabott halálos ítéletet a Kr. e. 300 táján keletkezett *Lex Valeria de provocatione* és a XII táblás törvény alapján csak a népgyűlés (*comitia centuriata*) hozzájárulásával lehetett végrehajtani, vagyis a római polgár a halálos ítélet ellen a népgyűléshez fordulhatott (*ius provocationis*). A *provocatio*t azonban nem lehet fellebbezési jognak, vagyis rendes jogorvoslatnak nevezni, hiszen ez lényegét tekintve nem az ítéletet helyezte hatályon kívül, hanem a magisztrátus *imperiumára* rakott egyfajta féket.

3 A néppárti Caius Marius és az optimata Lucius Cornelius Sulla között véres polgárháború kezdődött, amely 82-ben Sulla győzelmével ért véget. Sulla *dictatorrá* nevezette ki magát, Marius és Cinna híveit a *Lex Cornelia sive Valeria* alapján *proscriptióval* sújtotta. Sulla *dictaturája*, noha a köztársasági államrend helyreállítására irányult, Caesar, majd Augustus egyeduralmának útját egyengette.

4 A szenátus 46-ban Caesar számára a tízéves időtartamra *dictator*i hatalmat szavazott meg, az élethosszig tartó (*in perpetuum*) *dictator*i felhatalmazást 44-ben kapta meg, ugyanekkor

más megítélés alá esik, hiszen ezek már a köztársasági államrend haláltusájának idejére estek.)

A szenátus a Kr. e. 2. századtól a *consulokat* ruházta fel rendkívüli *imperiummal* a szükséghelyzetek idején – így például 186-ban, a Bacchanalia-ügy idején a *senatus consultum de Bacchanalibus* kiadásával, valamint 132-ben Tiberius Gracchus és hívei ellen fellépve⁵ –, akik lehetőséget kaptak rá, hogy római polgárokat a *provocatio*s jog gyakorlása nélkül (vagyis a halálbüntetés népgyűlés általi jóváhagyását mellőzve) főbenjáró büntetéssel sújtsanak. Ezen szenátusi rendelkezések és a *consulok* eljárása szűkebb értelemben nélkülözték a jogi alapot. A *senatus consultum ultimum* első alkalommal, vagyis 121-ben történt kibocsátásakor tehát a szenátus mintegy közigazgatási, nem pedig bírói hatáskört, illetve intézkedési jogot adott a *consuloknak* (Plaumann 1913. 321–386.; Gaughan 2010. 124.; Mendner 1966. 258–267.; von Ungern-Sternberg 1970. 9.; Burckhardt 1988. 86.; Ermann 2000. 7.; Riedl 2012. 113–133.).

A *senatus consultum ultimum*⁶ bizonyíthatóan első alkalommal Caius Gracchus⁷ és hívei ellen került kibocsátásra Kr. e. 121-ben, aki ekkor *magistraturát* nem viselő magánszemélyként már testőrséggel vette körül magát, s az egyik *consul* rabszolgáját Gracchus kíséretének egy tagja megölte;⁸ az ekkor kibocsátott szenátusi határozat szövege – legalábbis annak Cicero által hagyományozott változata – szerint a szenátus felhatalmazta L. Opimius *consul*t, hogy ügyeljen arra, nehogy az államot bármi kár érje.⁹ Opimius *consul* erre fegyverbe szólította a szenátorokat és a lovagokat, Gracchus és hívei megszállták az Aventinus dombját, és onnan próbáltak védekezni, ám ellenállásukat hamar megtörték – az összecsapás során Gracchus és számos híve lelte halálát, illetve felkelésüket leverve sokukat a *consul* parancsára kivégezték (a harcok és a kivégzések során összesen hozzávetőleg háromezer ember halt meg).¹⁰ A *consul* által elrendelt kivégzések egyértelműen sértették a *Lex Porcia* és a *Lex Valeria* azon rendelkezéseit, miszerint római polgárt csak szabályos büntetőeljárás

örökös *censori potestast* is nyert, ami az államkincstár feletti ellenőrzést és a szenátusi névjegyzék összeállításának jogát is magában foglalta.

5 Az elszegényedett parasztság és az ingyenes gabonával ellátandó városi proletariátus okozta társadalmi feszültségek megoldására Tiberius Sempronius Gracchus, a 133-as esztendő néptribunusa bejelentette a római nép igényét III. Attalus király örökségül hagyott kincstárára. Ebből akarta földreformterve alapján a nincsteleneket földhöz és gazdasági felszereléshez juttatni, vagyis a kisbirtokot újjáéleszteni.

6 A kifejezés maga ebben a formában először Caesarnál (Caes. *civ.* 1, 5, 3) fordul elő.

7 Caius Gracchus 122-es néptribunusi működése során biztosította az olcsó gabonaellátást oly módon, hogy Szicília mintájára Asia provinciára is tízszázalékos gabonaadót vetett ki (*Lex de provincia Asia*), s Itálián kívül is *coloniákat* alapított az elszegényedett parasztság számára.

8 Plut. *C. Gracch.* 13.

9 Cic. *Cat.* 1, 3. *Uti L. Opimius consul videret, ne quid res publica detrimenti capiat.* Hasonlóan: Sall. *Cat.* 19. *Senatus decrevit darent operam consules ne quid res publica detrimenti caperet.*

10 Plut. *C. Gracch.* 18, 1; App. *civ.* 1, 26; Sall. *Iug.* 31, 7.

alapján lehet kivégezni, miután a büntetést a népgyűlés jóváhagyta (*ius provocationis*). A *consul* ellen a kivégzések okán a népgyűlés előtt vádat emeltek, ám az eljárás felmentéssel végződött,¹¹ védekezésében Opimius nem tagadta tettének a fentebb említett törvényekbe ütköző voltát, ám a kivégzések jogszerű voltára hivatkozott, mondván, hogy a *senatus consultum ultimum* alapján az állam védelmében cselekedett.¹² Opimius *consul* felmentése példát szolgáltatott arra, hogy a magisztrátusnak jogában állt kifejezetten a tételes jog rendelkezéseivel szemben is eljárni, vagyis példának okáért bírósági ítélet nélkül római polgárokat kivégeztetni, amennyiben a szenátus ezt az állam megmaradása érdekében szükségesnek mondta ki,¹³ s e jogértelmezés szerves folyománya azon, szintén Cicero által idézett jogelvnek, miszerint a nép java a legfőbb törvény.¹⁴

Azon kérdésben, hogy a *senatus consultum ultimum* hány alkalommal került kibocsátásra, a szakirodalom nem egységes (Husband 1913. 18.), az első és az utolsó, forrásszerűen alátámasztható kibocsátás, vagyis Kr. e. 121-ben Caius Gracchus elleni (Rödl 1969) és Kr. e. 49-ben Iulius Caesar elleni (Appel 2012. 341–360.) kibocsátással együtt ez a szám hozzávetőleg tíz körül lehet, ám a forrásokból – a fenti két dátumot kivéve – csak a Kr. e. 63-as esztendőben, vagyis a Catilina-féle összeesküvés évében kiadott *senatus consultum ultimum* politikai körülményeiről nyerhetünk behatóbb információkat.

3. A Catilinariák és a Pro Rabirio perduellionis mint forrás

A 63-as évre – amelynek *consuljai* Marcus Tullius Cicero és Caius Antonius Hybrida (a Cicero által a *De oratore*-ben szerepeltetett szónok fia, és a későbbi triumvir, Marcus Antonius nagybátyja) voltak – esett Catilina második összeesküvése (Meier 1968. 61–116.). Ennek főbb eseményei vázlatosan a következőkben foglalhatók össze (lásd Drexler 1976. 124.; Fuhrmann 2000. 221–228.; Fuchs 1959. 463–469.).

Lucius Sergius Catilina, ezen elszegényedett nemesi családból származó, igen jó képességű, ám gátlástalan patrícius és önmagát reformernek álcázó oligarcha előéletét számos sötét folt szennyezte. 73-ban P. Clodius megvádolta Catilinát azzal, hogy Fabiával nemi kapcsolatot létesített: Fabia Vesta-papnő volt – és Cicero feleségének, Terentiának a féltestvére –, akire, ha a vádban bűnösnek találják, minősített kivégzés várt volna szüzességi fogadalmának megszegése miatt. Catilinát felmentették, ám az eset Fabia (s ezáltal Terentia és Cicero

11 Cic. *De orat.* 2, 106.

12 Cic. *De orat.* 2, 132.

13 Cic. *De orat.* 2, 134. *Qui civem ex senatus consulto patriae conservandae causa interimert, cum id per leges non liceret.*

14 Cic. *leg.* 3, 3, 8. *Salus populi suprema lex esto.*

családjának) hírnevét igencsak megtépázta. Az esetről néhány szöveghely áll rendelkezésünkre, így például Sallustius¹⁵ és Plutarkhosz¹⁶ tényként említette Catilina tettét, Cicero maga azonban – ha utalt is a tényre – sógornője nevét sohasem hozta azzal összefüggésbe. Mindezek – és korábban a sullai vérontásban vállalt részvétele – ellenére sikeres *cursus honorum*ot mondhatott magáénak: 68-ban Rómában *praetori*, 67/66-ban Africa provinciában *propraetori* tisztséget töltött be – utóbbit a tartomány kifosztására használta fel. 65-ben nem pályázhatott a *consuli* tisztségre, lévén, hogy *crimen repetundarum* miatt vádat emeltek ellene, ami alól azonban – mivel megvesztegette a törvényszéket – felmentették. Az általa szított, 66/65-ra datált első összeesküvésről kevés pontos ismerettel rendelkezünk. 64-es *consuli* jelöltsége idején Cicero az – Asconius közvetítésével, ám csupán töredékesen és kivonatokban ránk maradt – *In toga candida*ban invektívaszerűen felsorolta az Antoniuusszal szövetségre lépett Catilina viselt dolgait (Németh–Nótári 2006a; 2006b).

Miután a *consullá* választás lehetősége ismét semmivé vált számára, Catilina a legkülönbözőbb rendű és rangú embereket gyűjtötte maga köré, és nekik – hatalomra jutása esetére – adósságuk eltörlését ígérte: elsődlegesen e kétes elemek alkották társadalmi bázisát. Trencsényi-Waldapfel Imre joggal valószínűsíti, hogy a hatalom megragadásán kívül Catilinának nem volt határozott programja (Trencsényi-Waldapfel 1959. 38.). A sallustiusi jellemzésből¹⁷ kiolvasható „sokszínűségével” egynémely előkelő polgárt is a maga pártjára tudott állítani.¹⁸ Miután Catilina a 63 nyarán tartott *consuli* választáson – amelyet a *Pro Murena* is tárgyal – vereséget szenvedett,¹⁹ nem látott más lehetőséget a hatalom megszerzésére, mint a nyers erőszakot. Fegyveres megmozdulásokat készített elő tehát e célból, s ezzel egy időben C. Manlius hadsereget szervezett Etruriában, aki csak Catilina parancsára várt, hogy e csapatokkal a segítségére siessen (Giebel 1977. 41.). Catilina terveiről Cicero az összeesküvés egyik mellékszereplője, Quintus Curius²⁰ szeretője, Fulvia²¹ révén értesült.²² Minderről, valamint a szenátorok ellen október 28-ára tervezett merényletről Cicero október 20-án számolt be a szenátusban, mire az október 21-én elrendelte a szükségállapotot a *senatus consultum ultimum*mal, amivel teljhatalmat adott a *consul*oknak, hogy mindent megtehessenek, ami az állam biztonsága érdekében szükségesnek látszik.²³ Miután a szenátus hírt kapott arról, hogy Manlius

15 Sall. *Cat.* 15, 1.

16 Plut. *Cato min.* 19, 3.

17 Sall. *Cat.* 5, 1–5.

18 Catilinának majdnem sikerült Cicerót is megtevesztenie valódi politikai céljai tekintetében. Vö. Cic. *Cael.* 14.

19 Ezen években mintegy állandó törekvésként jelentkezett, hogy Catilinát távol tartsák a *consulatustól*, amit rendszerint sikerült is elérni.

20 Sall. *Cat.* 23, 1.

21 Sall. *Cat.* 23, 3–4.

22 Sall. *Cat.* 26, 3.

23 Cic. *Cat.* 1, 3.

október 24-én fegyveres megmozdulásokba kezdett, s hogy a capuai és apuliai rabszolgák között felbolydulást észleltek, L. Aemilius Paullus Lepidus *de vi* vádat emelt Catilina ellen,²⁴ aki erre felajánlotta, hogy valamelyik vezető politikai szabad őrizete alá helyezi magát, ám jóformán senki sem volt hajlandó befogadni.²⁵ A november 5-éről 6-ára virradó éjszakán Catilina M. Porcius Laeca házába hívta össze cinkosait, s ott bejelentette, hogy csatlakozik Manliushoz, és kiosztotta a szerepeket a fegyveres összeesküvés kirobbantásában. Egyetlen gondja csupán az volt, hogy Cicerót előbb meg kellett öletnie.²⁶ Catilinát ezen gondjától megszabadítandó két férfi, a szenátori rendű L. Vargunteius és a lo-vagrendi C. Cornelius elvállalta, hogy Cicerót a reggeli *salutatio* alkalmával meggyilkolják.²⁷ Cicero e tervről is értesült, és a november 7-én reggel megjelenő két bérgyilkost nem engedte be immáron fegyveres védelemmel ellátott házába, ezután pedig rögvest összehívta a szenátust a Palatinus lábánál fekvő Iuppiter Stator-templomba,²⁸ ahol mindenki legnagyobb megdöbbenésére Catilina is megjelent.

Cicero nagy valószínűséggel november 7-én mondta el az első *Catilinariát*, amelyben leleplezte Catilina mesterkedéseit,²⁹ és felszólította, hogy hagyja el Rómát.³⁰ Catilina rádöbbsent, hogy teljességgel magára maradt, kirohant a szenátusból, s még aznap éjjel elhagyta a várost. Színleg száműzetésbe ment, ténylegesen azonban Manliushoz csatlakozott. Másnap, november 8-án a Catilina elleni második beszédben Cicero közölte a néppel az eddig történeteket. November közepén Rómában ismertté vált, hogy Catilina átvette a parancsnokságot – az *imperium* külső jelvényeivel együtt – Manlius serege felett, erre *hostis populi Romanivá* nyilvánították. Catilina azonban jó néhány cinkosát hátrahagyta Rómában, akiknek jelenlétéről és feladatairól Cicero Fulvia révén tudott, ám bizonyítékok híján nem léphetett fel ellenük. Itt Cicerónak a véletlen sietett a segítségére, ugyanis az összeesküvők a Rómában tartózkodó allobrox³¹ követekkel léptek kapcsolatba, s azokat az összeesküvéshez való csatlakozásra igyekeztek rábírni.³² Erről tudomást szerezvén Cicero azon javaslatot tette, hogy szerezzenek az összeesküvőkről írásos bizonyítékokat, ami meg is történt.³³ Cicero e bizonyítékhoz egy, a Pons Mulviusnál³⁴ lezajlott támadás révén jutott hozzá.³⁵

24 A vád a *lex Plautia de vi* alapján emeltetett. Vö. Sall. *Cat.* 31, 4.

25 Cic. *Cat.* 1, 19.

26 Cic. *Cat.* 1, 9.

27 Cic. *Cat.* 1, 9.

28 Vö. a Catilina elleni első beszéd *peroratióját*, amelynek elmondásakor Cicero Iuppiter szobra felé fordult. Cic. *Cat.* 1, 33.

29 Cic. *Cat.* 1, 1.

30 Cic. *Cat.* 1, 10.

31 Kelta törzs, területüket Cn. Domitius és Q. Fabius Maximus Allobrogicus hódította meg 121-ben.

32 Cic. *Cat.* 3, 4.

33 Cic. *Cat.* 3, 6.

34 E hídon vezetett át Etruria felé a Via Flaminia.

35 Sall. *Cat.* 45, 1.

A Concordia-templomban tartott szenátusi ülésen e dokumentumok súlya alatt az összeesküvés Rómában maradt vezetőit vallomásra kényszerítették; ezen cselekményekről Cicero még aznap (december 3-án) este beszámolt a Forumon egybegyűlt népnek, ekkor hangzott el a harmadik *Catilinaria*. A negyedik *Catilinariára* december 5-én került sor a Concordia-templomban,³⁶ ahol arról kellett határozni, hogy mi történjék az őrizetbe vett összeesküvőkkel. Iunius Silanus a legsúlyosabb, főbenjáró büntetést javasolta, akihez a legtöbben csatlakoztak is, azonban Caesar³⁷ az életfogytig tartó fogva tartásra szavazott, akit szintén követtek néhányan. Cicero itt közbeavatkozott, s a negyedik *Catilinariában* összefoglalván az eddigi véleményeket, megkérdezte a szenátorokat, hogy Silanus vagy Caesar javaslatát fogadják-e el, mire a mérleg Caesar javára látszott billenni. Ekkor azonban Marcus Porcius Cato emelkedett szólásra, aki a hazaárulók számára a halálbüntetést követelte,³⁸ amit a szenátus meg is szavazott, s az ítéletet még aznap este a Tullianumban végrehajtották. Cicerót a nép és a szenátus egy emberként mint Róma megmentőjét ünnepelte (Giebel 1977. 45.; Trencsényi-Waldapfel 1959. 40.), Q. Lutatius Catulus pedig *pater patriae*ként köszöntette, amely címre Cicero élete végéig igen büszke volt. Catilinát seregével együtt 62-ben Pistoriánál csatában győzték le, és a sereg vezére is ott lelte halálát.³⁹

Az események ismeretében felmerül a kérdés, hogy – miután Cicero bizonyítékokat szerzett az összeesküvők pontos terveire vonatkozóan, a rájuk kiszabandó büntetés kérdésében ismét a szenátushoz fordult, és a szavazás eredményétől tette függővé a halálbüntetés végrehajtását – a *senatus consultum ultimum* adta felhatalmazás birtokában Cicero mint consul miért ítélte szükségesnek eljárását a szenátussal jóváhagyatni, illetve a döntést a szenátusi szavazástól függővé tenni.

Cicero eljárásának megokolását magában az életműben, csak éppen nem a Catilina elleni beszédekben, hanem az összeesküvés előtt néhány hónappal (Kr. e. 63 első felében) elmondott *Pro Rabirio perdullionis*ban találhatjuk meg.

A Caius Rabirius védelmében mondott beszéd egy politikai indíttatású büntetőügy kapcsán született 63, vagyis Cicero *consuls*ága évének első felében.⁴⁰ A vád első hallásra meglehetősen különös, hiszen egy idős szenátor ellen emeltek vádat amiatt, mert harminchét (!) évvel korábban részt vett a hírhedt néptribunus, Saturninus meggyilkolásában. Hogy az idős Caius Rabirius valóban bűnös volt-e, vagy sem, aligha tudhatta valaki, és talán még ennél is kevesebbet érdekelt a tényszerű válasz. Az ügyet az tette jelentőssé, hogy Cicero a népgyűlés előtt folyó perben nemcsak a vádlottat védte, hanem a Cae-

36 Ezen ülésről a legpontosabb tudósítást lásd Plut. *Cic.* 21.

37 Caesar beszédét lásd Sall. *Cat.* 51, 1–43.

38 Cato beszédét lásd Sall. *Cat.* 52, 2–36.

39 Sall. *Cat.* 57, 5. skk.

40 Az *oratio* töredékesen maradt ránk, a bizonyítás lezáró része és az epilógus első fele hiányzik.

sar által megtámadott „alkotmányos rendet”, amely a szenátori rend uralmán alapult (Putsche 1881; von Schulthess 1891).

A Iugurtha elleni háború (111–105), valamint a kimberek és a teutonok elleni harcok jelentős mértékben megingatták a szenátus uralmát, s Kr. e. 100-ban három néppárti vezető, a hatszoros *consul* C. Marius, L. Apuleius Saturninus néptribunus és C. Servilius Glaucia *praetor* fokozott, ám kudarccal végződő támadást indított az *optimata* vezetés ellen, s egyetlen eredményként egy, Marius katonáit földhöz juttató törvényt sikerült kicsikarni. Miután a 99-es esztendő *consuljainak* megválasztása utcai harcokba torkollott, a szenátus kihirdette a *senatus consultum ultimumot*, vagyis a szükségállapotot, Marius pedig arra kapott parancsot, hogy fegyveresen lépjen fel politikai szövetségesei ellen. Glaucia az utcai harcokban lelte halálát, Saturninus pedig – miután elbarikádozta magát a Capitoliumon – Marius azon ígéretére, hogy megkímélik az életét, megadta magát, utóbb azonban egy *optimata* szabadcsapat leszedte a Curia épületének tetejét, és agyonkövezte a néptribunust.

Harminchét évvel később e tettet vetették Rabirius szenátor szemére, ám a vád nem emberölés, hanem – a tribunus sérthetlenségének semmibevétele miatt – államellenes cselekmény, *perduellio* volt. Caesar embere, T. Labienus néptribunus képviselte a vádat, a védelmet pedig – a felszólalások sorrendjét követve – Hortensius és Caesar látta el, az eljárás nem a *quaestio maiestatis*, hanem a népgyűlés előtt folyt. A per a Caesar által folytatott megfélemlítési politika részét képezte, s Rabirius perének azt kellett volna „tudatosítania” a szenátusban, hogy nem jogosult a *senatus consultum ultimum* kihirdetésére. Ennek keretében a *consulok* megtehették mindazt, amit az állam biztonsága érdekében szükségesnek láttak – így többek között felfüggesztették a római polgárok alapvető jogosultságai közé tartozó *ius provocacionis* hatályát is, vagyis azon lehetőséget, hogy a halálos ítélet kapcsán az elítélt a népgyűléshez fellebbezhessen. A 100-ban kihirdetett *senatus consultum ultimum* jogszerűségét Cicero *consuli* működése idején, vagyis közel négy évtizeddel később Caesar és Labienus próbálta meg kétségbe vonni.⁴¹

Cicero rögtön a bevezetőben rátért az ügy lényegére: nem a vádlott sorsa, hanem a *senatus consultum ultimum* kihirdetésének joga forog elsősorban kockán.⁴² A bizonyítási rész két szakaszra tagolható: először lapidáris tömörséggel visszautasítja a Rabiriusért egyéb vádak, ⁴³ majd hozzákezd annak bizonyításához, hogy nem a magát *popularis*nak valló Labienus, hanem *consul*ként ő maga a nép valódi barátja, hiszen éppenséggel a néptribunus által kezdemé-

41 A per példát statuálni hivatott jellegét fokozta, hogy az ősi elbeszélésekből merített ötlettel életre hívták a *duoviri perduellionis* intézményét, s e két férfinak kellett Rabirius államellenes cselekménye felől ítéletet hozni. A per menete másként alakult, mint ahogy azt a vádlók szerették volna: a vádlottnak nem kellett immáron életéért aggódnia – amiben Cicerónak nagy érdeme volt –, vagyona és polgárjoga megtartásáért küzdött csupán, vagyis elítélése esetén száműzetésbe vonulhatott volna.

42 Cic. *Rab. perd.* 1–5.

43 Cic. *Rab. perd.* 6–9.

nyezett barbár és embertelen eljárás ellen emeli fel szavát.⁴⁴ Végezetül rátér a fő vádpontra, s megismétli, amit már Hortensius is bizonyított: nem Rabirius felelős Saturninus haláláért, tekintve, hogy a szükségállapot idején – mint minden felelősségteljes polgár – fegyvert ragadott, hogy a *consulok* rendelkezésére állhasson. Ha tehát Rabiriust elítélik, akkor egyúttal elítélik mindazokat, akik a hazát védelmezték.⁴⁵ Végezetül arra szólít fel mindenkit, hogy álljon ki bátran és elszántan az állam és a közösség védelmében.⁴⁶

A valódi vádpontok cáfolatát Hortensius vállalta magára,⁴⁷ Cicero sokkal inkább a per politikai jelentőségét igyekezett hangsúlyozni. Ezzel természetesen igyekszik az általa védett ügy gyenge pontjait is elfedni, hiszen ha Rabirius azon, ifjából álló csapathoz tartozott, akik az őrizetben lévő Saturninust agyonkövezték, úgy védence magatartására a *senatus consultum ultimum*, vagyis a szükségállapot nem biztosít kellő mentséget; annál is kevésbé, hiszen a lázadó néptribunusnak Marius *consul*ként ígéretet tett arra, hogy megkíméli az életét – ám e pont felett a szónok igyekszik minél gyorsabban és felületesebben átsiklani.⁴⁸ Rabiriust felmentették.

Ezek alapján leszögezhető, hogy a Rabirius elleni, évtizedekkel későbbi vád motivációja kétségkívül politikai okokra ment vissza: amennyiben Rabiriust elítélik, sikerült volna elvonni a *senatus consultum ultimum* alapján eljáró, rendkívüli *imperiumot* gyakorló *consul* tetteinek legitimitációját, amire a 63-as év utolsó negyedében nagy szükség volt Róma megmentése érdekében – a vád nyilván igen gyenge lábakon állt, hiszen még ha Rabirius ölte is meg Saturninust (ami a források alapján korántsem egyértelmű⁴⁹), akkor sem tett egyebet, mint a *consul* parancsát követte, aki pedig a szenátus utasítása és felhatalmazása alapján járt el (Mitchell 1970. 52.). Cicero – felmérve a perben rejlő politikai veszélyt – ezt ki is fejtette, s rávilágított, miszerint az eljárás célja nem más, mint jövőre nézve a közjogi természetű döntések, a felforgató és elvetemült elemekkel szembeni szenátusi határozatok hatályának megsemmisítése, hogy az államot a végveszély esetén megfoszták hathatós védelmétől.⁵⁰ Ebben a helyzetben tehát a Rabirius perében bírósági funkciót betöltő népgyűlés feladata nem más, mint a zendülésnek mindenképpen útját állni, az állam hathatós védelmét biztosítani, a *consulok* számára a hatalomgyakorlás teljességét, a szenátus számára pedig a javaslattétel legteljesebb jogát garantálni.⁵¹ Vagyis Cicero célja a *senatus consultum ultimum* mint az államot

44 Cic. *Rab. perd.* 9–17.

45 Cic. *Rab. perd.* 18–31.

46 Cic. *Rab. perd.* 32–38.

47 Cic. *Rab. perd.* 18.

48 Cic. *Rab. perd.* 28.

49 App. *civ.* 1, 32.

50 Cic. *Rab. perd.* 4. *Agitur enim nihil aliud in hac causa, Quirites, nisi ut nullum sit posthac in re publica publicum consilium, nulla bonorum consensus contra improborum furorem et audaciam, nullum extremis rei publicae temporibus perfugium et praesidium salutis.*

51 Cic. *Rab. perd.* 3. *Intercludere omnis seditionum vias, munire praesidia rei publicae, summum in consulibus imperium, summum in senatu consilium putare.*

fenyegető veszély-, illetve szükséghelyzettel való megküzdés leghatékonyabb eszközének biztosítása, amelynek keretében a szenátus határozhat a szokásos jogi garanciák felfüggesztése felől, és megküzdhet az állam létét fenyegető polgárokkal, vagyis a belső ellenséggel. (Érdemes megjegyezni, hogy a Rabirius védelmében elmondott beszéd legkorábban három évvel elhangzása után került publikálásra⁵² – tehát az abban foglalt érvelés nyilván Cicero véleményét tükrözi, ám nem zárható ki, hogy e vélemény világosabb megfogalmazását saját, a Catilina-összeesküvés idején játszott szerepe és a *senatus consultum ultimum* alapján végrehajtott intézkedései legitimációját is szolgálta.)

4. A *senatus consultum ultimum* közjogi jelentősége Cicerónál

A fentebbiekből nyilvánvalóan kitűnik, hogy bár e rendkívüli felhatalmazás a magisztrátus cselekvési lehetőségeit bővítette, ám mégis a szenátus politikai súlyát volt hivatott növelni, hiszen ezen testület rendelkezhetett azon kivételes állapotot, illetve állapíthatta meg az elrendelés feltételeinek fennálltát, amely a magisztrátust felmenthette a rendes jogrend szabályai alól. Kérdésként merül fel ugyanakkor, hogy a szenátusi felhatalmazás milyen mértékben adott lehetőséget a magisztrátusnak a jogrend eljárási és anyagi normái alól.

A szakirodalomban ugyanakkor – ehelyütt csak a két legmarkánsabban eltérő nézetet említve – számos álláspont fogalmazódott meg a *senatus consultum ultimum* jogi természete kapcsán: Theodor Mommsen szerint a *senatus consultum ultimum* kvázi-hadiállapotot jelentett, vagyis felhatalmazta a magisztrátust mindazon, háború esetén a külső ellenséggel szemben alkalmazható lépések megtételére a belső, általa vagy a szenátus által ellenségként meghatározott személyek, illetve csoportok ellen (Mommsen 1887. 1240.). Vagyis a mommseni álláspont szerint a *senatus consultum ultimum* felfüggesztette a magisztrátusi *imperium* valamennyi korlátját, és ezzel a magisztrátust egyfajta *quasi-dictator*rá tette a felhatalmazottság idejére. Ezzel szemben Hugh Last úgy vélte, hogy a szenátusi felhatalmazás csupán további megerősítést, támogatást nyújtott a magisztrátus számára már meglévő *imperiuma* gyakorlása terén, vagyis a magisztrátus jogellenes eljárásai számára nem jelentett jogellenességet, illetve büntethetőséget kizáró okot, hanem mindössze a cselekmények utóbbi elbírálása esetén érvet, az államot fenyegető veszélyre hivatkozás lehetőségével legitimációt szolgáltatott a magisztrátus számára (Last 1932. 84.). Megjegyzendő, hogy számos antik szerző, méghozzá éppen a szenátussal szemben álló politikai irányzat, a *populares* képviselői, így például Caesar és Sallustius sem vonják kétségbe a *senatus consultum ultimum* legitimitását,⁵³ és nem gyengítik annak jogi hatályát pusztán egy

52 Cic. *Att.* 2, 1, 3.

53 Caes. *civ.* 1, 7, 5; Sall. *Cat.* 29, 3.

perben érvényesíthető argumentummá (Mitchell 1971. 49.). Bármelyik álláspon-
tot vélelmezzük is helytállónak, azt illetően nem térnek el, hogy a *senatus con-*
sultum ultimum tartalma nem más, mint a szenátus által a magisztrátusnak adott
felhatalmazás, hogy az államot fenyegető veszély-, illetve szükséghelyzetben a
köz javát szem előtt tartva, illetve az államot fenyegető kárt elhárítva rendkívüli
intézkedéseket foganasíthasson (Hardy 1917. 87.).

Felmerül a kérdés, hogy ezen értelmezés mellett kit illet meg a legfőbb
rendelkezési jog a *senatus consultum ultimum* idején. Nyilvánvalóan a sze-
nátus hozza meg a határozatot, amely felhatalmazza a magisztrátusokat (rend-
szerint a *consulokat*) a polgárság felfegyverzésére és a szükséghelyzet okának
erővel, illetve erőszakkal történő felszámolására.⁵⁴ A cicerói értelmezés szerint,
amint ez a *Pro Rabirio perduellionis* idézett szöveghelyéből is kitűnik, a szük-
séghelyzet idején az államrend megóvásához – bár Cicero természetesen nem
a modern hatalommegosztás alábbi kifejezéseit használja – egyfelől *summum*
consilium szükségeltetik, vagyis egy teljes körű döntéshozatalra feljogosított
szerv (a szenátus), valamint *summum imperium*, egy hasonlóképpen teljes
körű végrehajtó hatalom (a magisztrátusok),⁵⁵ tehát Cicero világosan megkü-
lönbözteti a politikai irányvonal meghatározásának, eldöntésének jogát az ezen
politika gyakorlati eszközökkel történő végrehajtásának jogkörétől (Mitchell
1971. 54.). Cicero szerint tehát a szenátus hatásköre nem ért véget a *consultum*
ultimum kibocsátásával, hanem mint a *summum consilium* birtokosa egyfajta
felügyeletet gyakorolt a *summum imperiummal* felruházott magisztrátus felett,
aki – ellentétben a cselekedeteiért felelősségre nem vonható *dictatorral* – nem
korlátlan jogkört kapott, hanem csupán addig a pontig gyakorolta hatalmát legi-
tim módon, amíg a szenátus szándékait valósította meg; mindez értelemszerű-
en nem minden egyes magisztrátusi lépés egyeztetését jelentette, hiszen ezzel
a hatékony cselekvés lehetőségétől fosztották volna meg a *consult*, s ily módon
a *senatus consultum ultimum* értelmét veszítette volna, hanem a magisztrátusra
rótt azon kötelezettséget, miszerint tartania kellett magát a szenátus által meg-
határozott politikai irányvonalhoz (Mitchell 1971. 54.). Éppen ezen meggyő-
ződés indíthatta Cicerót arra, hogy az összeesküvés öt vezéralakjának bírósági
ítélet nélküli kivégzése felől ne egymaga határozzon, hanem a büntetés kérdé-
sét a szenátusban szavazásra bocsássa – *consulsága* után ezen eljárást számos
beszédében újra és újra felemlíti, és érveket sorakoztat fel legitimitása mellett.⁵⁶

A *senatus consultum ultimum* hatálya, vagyis az állam létét fenyegető ve-
szély idején – a cicerói értelmezésben – a szenátus mint az állami szuverenitás
hordozója felhatalmazta, illetve utasította a magisztrátust mint a végrehajtó hata-
lom birtokosát (az *imperiumát* korlátozó jogi garanciák felfüggesztésével), hogy
szerezzen érvényt a szenátus által megfelelőnek ítélt politikai irányvonalnak.

54 Vö. Cic. *Mil.* 70.

55 Cic. *Rab. perd.* 2. skk.

56 Cic. *Pis.* 14; *Phil.* 2, 18; *Sulla* 21.

Kérdésként merülhet fel, hogy a cicerói értelmezés mennyiben felelt meg a római közjogi gyakorlatnak, vagy pedig inkább saját államelméletének kifejeződéseként értelmezendő-e. Az a tény, hogy a kortársak, így például a politikailag Ciceróval nem rokonszenvező Sallustius, sőt, a Catilina-összeesküvés kapcsán a vezetők kivégzése ellen állást foglaló, ehelyett bebörtönzésükre és vagyonuk elkobzására javaslatot tevő Caesar sem minősítette Cicero eljárását jogsértőnek, vagyis ellenvéleményük nem jogi, hanem politikai természetűnek tekinthető (egyébiránt megjegyzendő, hogy a Caesar megfogalmazta javaslat, bár kíméletesebb elbánást biztosított volna az összeesküvőknek, minden törvényi alapot nélkülözött, hiszen a szabadságmegvonást és a vagyonelkobzást nem mondta ki bírói ítélet) (Mitchell 1971. 56.). Az összeesküvők kivégzése, amire a consul a *senatus consultum ultimum* alapján adott utasítást, nyilvánvalóan – éppen a szenátusi határozattal elrendelt szükséghelyzet okán – nem bírói ítéleten alapult; jogi természetét tekintve inkább közigazgatási intézkedésnek minősíthető, amit a *periculum publicum* indokolt, amit mind a cicerói,⁵⁷ mind a Cato által megfogalmazott, Sallustius által hagyományozott érvelés valószínűsíteni enged.⁵⁸ Vagyis a kortársak – még a Ciceróval ellenkező politikai meggyőződést vallók sem – ítélték úgy, hogy a consuli intézkedés sértené a *Lex Semponia de capite civis Romani* azon rendelkezését, amely száműzetés (*aquae et igni interdictio*)⁵⁹ terhe mellett megtiltotta a magisztrátusnak, hogy római polgárt bírói ítélet nélkül főbenjáró büntetéssel sújtsa (Mitchell 1971. 57.). Továbbá, miután a szenátusi ülésen szavazásra került sor az összeesküvők sorsa felől, nem valószínű, hogy a szenátus e tekintetben pusztán tanácsadói, konzultatív jellegűnek tekintette volna saját szerepét, sokkal inkább azon meggyőződés vezérelhette, hogy az ott született döntést a *consultum ultimum* alapján a magisztrátus (jelen esetben a consul) köteles végrehajtani – tehát a szükséghelyzet idején a szenátus kétségkívül az állami szuverenitás letéteményeseként járt el (Mitchell 1971. 58.).

Következtetések

A fentiekből megállapítható, hogy a *senatus consultum ultimum* keretében a szenátus nem *quasi-dictatori* felhatalmazást adott a *consul*oknak, hiszen a *dictator* eljárásában és intézkedéseiben nem tartozott elszámolással a szenátus felé, viszont – amint ez a cicerói példából és szöveghelyekből látható – a consul igen. Vagyis az önállóan eljáró *dictator* helyett a szenátus képviselte

57 Cic. *Cat.* 3, 7.

58 Sall. *Cat.* 52, 6. skk.

59 Az *aquae et igni interdictio*, azaz a tűztől és víztől való eltiltás, ami a közösségből való végleges kizsájtást jelentette. Számos esetben ezt mondták ki, ha az illető önkéntes száműzetésbe, *exilium*ba ment: ha esetleg visszatért valaha, feléledt a rá kiszabott halálbüntetés végrehajtásának joga, vagyis az *aquae et igni interdictio* egy felfüggesztett hatályú halálos ítéletnek is minősíthető (lásd Zlinszky 1997. 97.; Sály 1999. 358.).

az állami szuverenitást, és a *senatus consultum ultimum* alapján eljáró consul köteles volt a szenátus által meghatározott politikai irányvonal képviselésére, annak gyakorlati végrehajtására. A consul tételes jogalapot nélkülöző intézkedései – így példáulnak okáért Cicero esetében az összeesküvés öt vezetőjének a kivégeztetése – csak oly módon nyerhettek legitimitációt, hogy eljárását (egy esetleges felelősségre vonás esetén) a szenátus felhatalmazására, tekintélyére alapozta. Ezen utóbbi megállapításnak színleg ellentmond Cicero példája, aki éppen consuli intézkedései és a Catilina-összeesküvés idején tanúsított határozott fellépése miatt kényszerült önkéntes *exilium*ba, ám ennek oka nem a *senatus consultum ultimum* adta felhatalmazás fogyatékos voltában, hanem a Cicero és Clodius közötti személyes ellenséges viszonyban keresendő (Nótári 2017. 16–40.; Hofmann 2013. 115–127.). A Kr. e. 58-ban keletkezett *Lex Clodia de capite civium*, amely visszaható hatállyal és általános jelleggel büntette azt, aki római polgárt a népgyűlés jóváhagyása, vagyis a *provocatio*s jog igénybevételének lehetősége nélkül végeztetett ki – a hangsúly itt az általános jelleg volt, hiszen a *provocatio*s jogot a szükségállapotot kihirdető *senatus consultum ultimum* felfüggesztette. Vagyis Cicero *exilium*a egy későbbi jogsértő törvényalkotás eredményének, nem pedig eljárása jogellenes voltának tudható be, vagy annak, hogy *consul*ként túllépte a *senatus consultum ultimum* által számára biztosított cselekvési kereteket.

Irodalom

APPEL, Hanna

2012 Pompeius Magnus. His Third Consulship and the *senatus consultum ultimum*. *Bulletin der Polnischen Historischen Mission* 7. 341–360.

BURCKHARDT, Leonhard Alexander

1988 Politische Strategien der *Optimaten* in der *späten römischen Republik*. Stuttgart, Steiner.

DREXLER, Hans

1976 *Die Catilinarische Verschwörung*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

ERMANN, Joachim

2000 *Strafprozeß, öffentliches Interesse und private Strafverfolgung. Untersuchungen zum Strafrecht der römischen Republik*. Köln, Böhlau.

FUCHS, Harald

1959 *Ein Doppelfassung in Ciceros catilinarischen Reden*. *Hermes* 87.

- FUHRMANN, Manfred
2000 *Cicero, Sämtliche Reden, I–VII*. München, Artemis, II. 221–228.
- GAUGHAN, Judy E.
2010 *Murder was not a Crime. Homicide and Power in the Roman Republic*. Austin, University of Texas Press.
- GIEBEL Marion
1977 *Marcus Tullius Cicero*. Reinbek bei Hamburg, Rowohlt.
- HARDY, Earnest George
1917 The Catilinarian Conspiracy in Its Context. A Re-Study of the Evidence. *The Journal of Roman Studies* 7. 153–228.
- HOFMANN Zsuzsanna
2013 Adalékok Clodius politikájához. *Aetas* 28. 1. 115–127.
- HUSBAND, Richard Wellington
1913 Prosecution of Catiline’s Associates. *The Classical Journal* 9. 1.
- LAST, Hugh
1932 *The Last Century of the Roman Republic. The Cambridge Ancient History, IX*. Cambridge, University Press.
- MEIER, Christian
1968 *Ciceros Consulatus*. In: Gerhard Radke (Hrsg.): *Cicero, ein Mensch seiner Zeit*. Berlin. De Gruyter, 61–116.
- MENDNER, Siegfried
1966 Videant consules. *Philologus* 110. 3–4. 258–267.
- MITCHELL, Thomas N.
1970 Cicero and the Senatus „consultum ultimum”. *Historia* 20. 1. 47–61.
- MOMMSEN, Theodor
1887 *Römisches Staatsrecht, I–III*. Berlin, Duncker & Humblot (1887–1888). III.
- NÉMETH György–NÓTÁRI Tamás
2006a Választási kampánystratégia az ókori Rómában. *Jogtudományi Közlemény* 61. 7–8. 268–279.
2006b *Hogyan nyerjük meg a választásokat? Quintus Tullius Cicero – A hivatalra pályázók kézikönyve*. Szeged, Lectum.
- NÓTÁRI Tamás
2010 *Marcus Tullius összes perbeszédei*. Szeged, Lectum.
2014 *Római jog*. Szeged.
2016 *Marcus Tullius Cicero – Válogatott politikai beszédek, I–II*. Szeged, Lectum.
2017 Cicero és Clodius – a politikai és perbeszédük tükrében. *Állam- és Jogtudomány* 58. 2.
- PLAUMANN, Gerhard
1913 Das sogenannte Senatus consultum ultimum, die Quasidiktatur der späteren römischen Republik. *Klio* 13. 321–386.

PUTSCHE, Hugo

1881 *Über das genus judicii der Rede Ciceros pro C. Rabirio*. Jena, Univ.

RIEDL, Matthias

2012 The Containment of Dionysos. Religion and Politics in the Bacchanalia Affair of 186 BCE. *International Political Anthropology* 5. 2. 113–133.

RÖDL, Bernd

1969 *Das senatus consultum ultimum und der Tod der Gracchen*. Bonn, Habelt.

SÁRY Pál

1999 *Büntett és büntetés az ókori Rómában*. Jogtudományi Közlöny 54. 7–8. 358.

von SCHULTHESS, Otto

1891 *Der Prozess des C. Rabirius*. Frauenfeld, Huber.

TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre

1959 *Cicero*. Budapest, Gondolat.

von UNGERN-STERNBERG, Jürgen

1970 *Untersuchungen zum spätrepublikanischen Notstandsrecht. Senatusconsultum ultimum und hostis-Erklärung*. München, Beck.

ZLINSZKY János

1997 *Római büntetőjog*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

MUNKAJOG A VILÁGJÁRVÁNY IDEJÉN. RÉGI DILEMMÁK, ÚJ MEGOLDÁSOK?

1. Bevezető gondolatok

2020 végérvényesen a Covid-19 világjárvány éveként fog megmaradni a történelemben. Hatásai azonban, s ezt nem nagy merészség megjósolni, hosszú évekre fogják befolyásolni a világ társadalmi, szociális, politikai és gazdasági helyzetét, illetve fognak kutatási témát jelenteni a különböző tudományágak művelői számára. Vita tárgyát tehát leginkább az képezheti, hogy ezek a hatások mennyire lesznek hosszú távúak vagy visszafordíthatatlanok. Az idei év történéseit meghatározó világjárvány pusztán válságkezelést vagy végleges reformokat tesz szükségessé az egyes területeken? Kimondhatjuk-e azt valóban, hogy alapvetően változott meg a körülöttünk levő világ, és ezentúl már *minden másképp lesz?*

Tanulmányunkban a fenti kérdést a munkajog kontextusában vizsgáljuk. A munkaerőpiac a társadalom ütőere. Mindaz, ami egy állam munkaerőpiacát jellemzi, szoros összefüggésben áll a szociális, gazdasági és politikai helyzettel. A munkajogi szabályozás sosem vizsgálható önmagában, a társadalmi realitásoktól elszakítva, hanem csak azzal szerves egységben, és nincsen ez másképp a koronavírus-világjárvány esetében sem. Folyamatában nézve a munkajogi szabályozás fejlődését, nem csupán Romániában vagy az Európai Unió országaiban, hanem világviszonylatban is azt láthatjuk, hogy a járvány miatti válságkezelő intézkedések egy olyan pillanatban váltak szükségessé, amikor a munkajog eleve számos ellentmondással küszködik. Egyrészt elkerülhetlenné vált, hogy a hagyományosan nemzeti szabályozásokat előtérbe helyező munkajogban egyre erőteljesebb hangsúlyt kapjon a nemzetközi szabályok rendszere, hiszen a nemzeti munkaerőpiacok mellett, a termelési és gazdasági helyzetnek megfelelően a nemzetközi vagy globális munkaerőpiac szerepe is növekvőben van (Hepple 2005). Másrészt viszont napjainkra egyre erőteljesebben kerül kimondásra az a tény, miszerint a munkajog válságban van, mivel átalakult a munkával kapcsolatos viszonyrendszer, és ezt a klasszikus munkajogi szabályozás már nem tudja követni, tehát sürgős felülvizsgálatra van szükség (Deakin 2006. 101.). A munkajog átalakulása közben azonban nem szabad szem elől téveszteni annak elsődleges célját, mégpedig a munkavállaló védelmét, a munkavállalót, aki minden esetben hátrányban van a munkáltató

gazdasági és ebből kifolyólag tárgyalási erejével és alkupozíciójával szemben (Davies–Freedland 1983). Különösképpen neuralgikus kérdés ez azokban az esetekben, a foglalkoztatásnak és munkavégzésnek olyan formáinál, amelyek amúgy is a munkajog határait feszegetik, vagy éppenséggel jelen pillanatban be sem férnek a munkajog szabályrendszere által szőtt védőernyő alá, az úgynevezett atipikus foglalkoztatási formáknál.

Ebben az amúgy is válságos fejlődési szakaszában, átalakulási folyamatában érte a munkajogot a koronavírus-világjárvány miatti újabb kihívás, ebben kell olyan szabályozási megoldásokat találni, amelyek rövid és hosszú távon egyaránt megfelelnek a válságkezelés támasztotta igényeknek és a munkavállalói oldal hatékony védelmének egyaránt. Kiinduló hipotézisünk ezért alapvetően az, hogy a munkajogi szabályozás szükségszerűen más lesz a világjárvány lecsengését követően, azonban a változásokat tulajdonképpen csak felerősítik a mostani helyzet kezelése miatti intézkedések, azok mélyebb okokban gyökereznek. Nem kiváltó ok tehát, pusztán katalizátor, amely azonban nem von le a jelentőségéből.

2. Munkajogi premisszák

Korunk munkajogi dilemmáit fejezi ki filozófiai elemzésében Byung-Chul Han, amikor *A kiégés társadalma* című munkájának előszavát a következő gondolattal indítja: „Prométheusz mítoszát korunk teljesítő alanyának lelki berendezkedése, az önmagával szembeni erőszak, a saját maga elleni hadakozás jeleneteként is felfoghatjuk. A teljesítő alany, aki magát szabadnak gondolja, a valóságban meg van láncolva, akárcsak Prométheusz” (Han 2019. 7.). A munkavégzés a szerző nézetei szerint már nem az önkiteljesedés vagy a létfenntartás természetes eszköze, hanem a szabad akarat torz megnyilvánulása. „A teljesítő alany megszabadult az őt munkára kényszerítő vagy néha kizsákmányoló összes erőttől. Önmaga ura és mestere. Így senkinek nincs alárendelve – legfeljebb önmagának. (...) A túlzásba vitt munka és teljesítmény önkizsákmányolásban csúcspod ki. Hatékonyabb, mint a mások általi kizsákmányolás, hisz párban jár a szabadság érzetével. A kizsákmányoló egyben maga a kizsákmányolt is” (Han 2019. 26–27.). Egy olyan világ körvonalazódik tehát Han elképzelése szerint, amelyben a társadalom (vagy tegyük hozzá, erre rászoruló része) a munka kényszerének abszolút hatalma alatt áll, és az egyetlen, de lényegi különbség az ipari forradalom korszaka óta valójában abban áll, hogy a modern társadalom embere nem külső, hanem belső kényszer hatására rendeli alá az életét a munkavégzésnek, teljesítési kényszernek.

Más gondolatmenet alapján, de részben hasonló következtetésre jut Graeber (2018) vagy Freyne (2015) is. Nézeteik szerint egy olyan munkaalapú társadalomban élünk, ahol számtalan felesleges órát szánunk sok esetben teljesen

felesleges, társadalmi hasznosságot nélkülöző munkavégzésre, olyan körülmények között, amelyek a technológiai és kommunikációs fejlődésnek köszönhetően szinte folyamatos készenlétben tartanak minket, elválaszthatatlanul összemossa a magánéletünket a munkavégzéssel, a létfenntartáshoz szükséges anyagi források megszerzésének külső kényszerét valamilyen mély, belső kényszerével annak, hogy „hasznosnak” érezhessük magunkat.

A munkajogi szabályozásban tükröződni látszanak a fenti folyamatok, melyekben kiemelkedő fontosságú a foglalkoztatás rugalmassága, amelyet sokszor hallhatunk a magánélet és munka egyensúlyának zálogaként emlegetni, azonban amely sok esetben a munkavállaló szociális biztonságának kárára valósul meg, és számtalan más hátránya is egyre jobban látszik a szép jövő felszíne alatt. A jelenben már megmutatkoznak, a jövő pedig megkérdőjelezhetetlenül magával hozza azokat a munkavégzési formákat, amelyek ezt a rugalmasságot a lehető legnagyobb mértékben maximalizálják, kihasználva egyszersmind az alulszabályozottságból adódó lehetőségeket, amelyek a munkát végzők számára hátrányosak lehetnek. A munkaviszony továbbra is a társadalom és modern munkajogi szabályozás alapköve (Deakin 2000. 10.). Ennek ellenére a munkajogviszony fogalmának pontos meghatározása meglehetősen problémássá vált, a jelenlegi társadalmi viszonyok között nem írható körül az ún. *tipikus munkaviszony* fogalmával, mivel az *atipikus* foglalkoztatási formák térnyerése sem hagyható figyelmen kívül.

A román munkajognak a rugalmasabb szabályozás felé való elmozdulásában lassan egy évtizedes gyakorlattal számolhatunk, ugyanis 2011-ben lépett hatályba a Munkatörvénykönyvet (továbbiakban Mt.) módosító 40. számú törvény, amelynek deklarált célja volt a román munkajog rugalmasabbá tétele, a munkaerőpiaci szükségleteknek és a nemzetközi trendeknek megfelelően. Ezzel és az azóta életbe léptetett módosításokkal egyetemben azt mondhatjuk, és egyáltalán nem kritikai éllel, hogy a román munkajog még mindig viszonylag merev kereteit határozza meg a munkavállalói biztosítékoknak és védelemnek. Értjük ez alatt azt, hogy bár a román munkajogi szabályozás rugalmasabbá tétele egyértelmű folyamatként mutatkozik, és gyakorlatilag elképzelhetetlen, hogy a nemzetközi trendek ezen a területen is ne mutakozzanak meg, az Mt. még mindig más, környező államokban megfigyelhetőnél szigorúbban szabályoz a munkavállalók számára neuralgikus kérdéseket, mint például a munkaszerződés megszüntetése.

A román Mt. mind az atipikus foglalkoztatási formák, mind a munkaidő és pihenőidő tekintetében a közösségi irányelvek alapján implementált szabályozást tartalmazza, valójában a szükséges minimum szintjét betartva. Tanulmányunkban alapvetően ennek a két összetevőnek a mentén fogalmazzuk meg a gondolatainkat, egyrészt mivel ennél szélesebb körű elemzés meghaladná a jelen munka kereteit, másrészt mivel azt látjuk, hogy a világhárvány hatására megjelenő rendelkezések is ezekre fókuszálnak leginkább.

Atipikus foglalkoztatási formák közül a hazai szabályozás az Mt. szintjén csupán a részmunkaidős és határozott idejű munkajogviszonyról, a munkaerő-kölcsönzésről és az otthoni munkavégzésről rendelkezik. Ezt egészítik ki a távmunkavégzésre vonatkozó rendelkezések, amelyek viszont nem az Mt. normarendszerébe ágyazva, hanem egy külön jogszabályban, a 2018. évi 81. törvényben kerültek szabályozásra, vagy akár a munkajog peremterületén helyet találó napszámban végzett tevékenységszabályozás, amelyről a 2011. évi 52. törvény rendelkezik. Az atipikusnak nevezhető foglalkoztatás nyilvánvalóan ennél lényegesen szélesebb körű a gyakorlatban, azonban az új és innovatívnak mondható foglalkoztatási formák jelenleg kívül esnek a hazai és sok esetben nemzetközi munkajogi szabályozás keretein. Beszélhetünk itt a *crowdwork* vagy *crowdsourcing* keretében kifejtett munkavégzésről (Mélypataki 2019. 14–26.), az *applikáció alapú munkavégzésről* (Necz 2018. 39–43.), illetve minden olyan új, a gyakorlatban viszonylag frissen megjelent munkavégzési formáról, amely a magyarul időnként hakni gazdaságnak fordított *gig economy* sajátossága. Elfogadott meghatározások és egyértelmű módszertani eszközök hiányában ennek méretei még világviszonylatban is nehezen határozhatóak meg, és a hivatalos munkaerőpiaci statisztikák is hiányosak (Piasna 2020. 17.).

Ha meg lehetne szavazni az év munkajogi kifejezését, az idej, Covid–19 világvárvány sújtotta évben ez a kifejezés egyértelműen a *home office* lenne. Bár a munkajogi szakirodalom már jó ideje foglalkozik ezzel a fogalommal, túlzás nélkül állíthatjuk, hogy az idej évben a média és közbeszéd szintjén a *home office* kifejezés az egyik legtöbbet használttá és hangoztatotttá vált. Mindezek ellenére tulajdonképpen nincs egyöntetűen elfogadott munkajogi meghatározásunk arra, hogy mit nevezünk *home office* keretében való munkavégzésnek. A szabályozásban megtalálható atipikus munkavégzési formákból kiindulva azonban meglehetősen pontosan behatárolható annak értelme és alkalmazási területe. A *home office* keretében való munkavégzés hasonlít ugyan a távmunkavégzésre és az otthoni munkavégzésre, amelyeket pontos munkajogi rendelkezések írnak körül, azonban lényegi különbségként kell felhívni a figyelmet a munkavégzési forma rendszerességére, valamint funkciójára (Vallasek–Mélypataki 2020). Mind a távmunka, mind az otthoni munkavégzés egy sajátos munkaszerződés feltételez, amelynek értelmében a munkavállaló rendszeres jelleggel, a munkaszerződésben pontosított feltételek, jogok és kötelességek betartása mellett a munkáltató telephelyétől különböző helyen, jellemzően a saját otthonában végez munkát. A román szabályozás keretei között az otthoni munkavégzés jellemzően valamilyen fizikai munkavégzést jelent, amelynek alkalmával a munkavállaló a munkáltató által számára rendelkezésre bocsátott nyersanyagokból készterméket állít elő (Mt. 108–110. cikkek). A távmunka viszont a törvényes meghatározás szerint egy olyan munkaszervezési forma, amelyben a munkavállaló, önkéntesen és rendszeres jelleggel, a beosztásának, foglalkozásának vagy szakmájának jellegzetes feladatait havonta legkevesebb egy nap a munkáltató

telephelyétől távol, *számítástechnikai és kommunikációs eszközök használatával* végez (2018. évi 81. törvény, 2. cikk). A meghatározás alapján a távmunka legfontosabb jellemzőiként az *önkéntességet, a rendszerességet*, illetve azt a tényt emelhetjük ki, hogy a munkavégzésre a *munkahelytől különböző helyen és számítástechnikai eszközök segítségével* kerül sor.

A home office keretében való munkavégzéssel való összehasonlítás szempontjából a rendszeresség és az önkéntesség jelentéstartalmát szükséges tisztázni. Távmunkavégzés esetében az önkéntesség azt jelenti, hogy a munkáltató egyoldalú döntése alapján a munkavállaló nem kötelezhető távmunkavégzésre. Az Mt. otthonról végzett munkára vonatkozó cikkei nem hangsúlyozzák külön az önkéntesség jellemzőjét. Ebben az esetben erre nincs is szükség, mivel a kérdéses cikkeket az Mt. általános rendelkezéseinek keretében kell értelmeznünk, és az egyéni munkaszerződés megkötése eleve feltételezi azt, hogy a munkáltató és munkavállaló közös döntéssel választotta a munkavégzésnek ezt az atipikus formáját. A világjárvány körülményei között Romániában is bevezetésre kerülő home office esetében ez a kölcsönös beleegyezés, amint azt a továbbiakban látni fogjuk, nem szükséges, illetve a rendszeresség helyett annak alapvetően ideiglenes jellege válik hangsúlyossá.

3. Munkajogi és szociális szabályozás Romániában a járványhelyzet körülményei között

Romániában az új típusú koronavírus-járvány terjedésének megakadályozása érdekében a 2020. március 16-án kiadott 195. számú elnöki rendelet alapján szükségállapot lépett életbe. Az első 30 napot követően ezt az állapotot április 15-én újabb 30 nappal meghosszabbították, majd a 394. számú kormányhatározat alapján május 18-ával kezdődően vészhelyzeti állapot váltotta fel. A szükségállapotot bevezető 2020. évi 195. számú rendelet az egyes területekre vonatkozó intézkedésekkel külön fejezetekben foglalkozik, így a IV. fejezet a munkaügyi és szociális jellegű intézkedéseket tartalmazza, köztük a home office típusú munkavégzésre való átállás szabályait. Azonban még mielőtt a fenti jogszabály hatályba lépett volna, a Munkaügyi Minisztérium március 10-én egy sajtónyilatkozatot adott ki, amelyben kifejtette álláspontját és javaslatait arra vonatkozóan, hogy a járványfenyegetettség körülményei között a munkáltató és munkavállaló milyen megoldásokat találhat a biztonságos(abb) munkavégzésre.¹ Összefoglalva a lényegét, a szaktárca három javaslatot tett, mindhármát a rugalmasabb foglalkoztatás jegyében, amely a Covid-19 világ-

1 <http://www.mmuncii.ro/j33/index.php/ro/comunicare/comunicate-de-presa/5827-recomand%C4%83rile-ministerului-muncii-%C8%99i-protoc%C8%9Biei-sociale-%C3%AEn-scopul-prevenirii-r%C4%83sp%C3%A2ndirii-infect%C4%83rii-cu-coronavirus>

járvány kontextusában kiemelt fontosságot nyert megelőző és munkavállalói biztonságot megerősítő funkciója miatt. Ezek a javaslatok a következők voltak: egyéni munkaprogram meghatározása az egyes munkavállalók számára, azok kérésére vagy azok beleegyezésével; home office típusú munkavégzésre való átállás a munkaszerződésnek a munkavégzés helyére vonatkozó pontjának módosításával, a *munkáltató egyoldalú döntése* vagy közös megegyezés alapján; és végezetül távmunkavégzésre való átállás, az erre vonatkozó törvény feltételei szerint, amennyiben a munkavégzés jellege lehetővé teszi az információtechnológiai eszközök általi munkavégzést.

Két fontos következtetést vonhatunk le a fenti javaslatcsomagból. Elsősorban azt, hogy a hivatalos álláspont is éles különbséget tett a home office és a távmunkavégzés között. A másik következtetésünk az, hogy a home office rendkívüli megoldásként való használatát jelzi az a tény, hogy az a *munkáltató egyoldalú döntése* alapján is elrendelhető. Ezt a képet a későbbiekben az ítélkezési gyakorlat még tovább árnyalta, amikor elismerte annak lehetőségét is, hogy a home office rendszerű munkavégzésre a *munkavállaló egyoldalú kérése* alapján kerülhessen sor, még abban az esetben is, ha a munkáltató ezt nem szeretné (Tribunal 2020).

A 2020. évi 195. számú rendelet 33. cikke alapján került sor a home office munkavégzés bevezetésére a legtöbb olyan vállalatnál, ahol erre lehetőség volt, és ez a rendelkezés teljes összhangban volt az elrendelt kijárási korlátozásokkal is, amelyek a későbbiekben érvénybe léptek. A home office-ra való áttérést, lehetőségekhez mérten, a gazdaság minden szegmensében kívánatosnak tartotta a jogszabály. Ezt az általános igényt tükrözi egyértelműen a 33. cikk megfogalmazása: a helyi és központi állami intézmények és hivatalok, az önkormányzatok, az állami fenntartású vállalatok, illetve mindazok, amelyekben az állam vagy egy területi közigazgatási egység többségi vagy egyetlen részvényes, valamint a magánvállalatok a szükségállapot idejére, ahol ez lehetséges, a munkáltató egyoldalú döntése alapján otthonról végzett munkára vagy távmunkára állnak át.

A szükségállapot lejártát követően hasonló megfogalmazását találjuk a home office-ra való áttérésnek a Covid-19 világjárvány hatásainak megelőzésére és kezelésére hozott intézkedések címet viselő 2020. évi 55. törvényben, amely azonban lényeges különbséget is tartalmaz a korábbiakhoz képest. A törvény 17. cikkében arról rendelkezik, hogy a vészhelyzet időszaka alatt a munkáltató, a munkavállaló beleegyezésével dönthet a tevékenységnek távmunkában vagy otthonról végzett munkában való folytatásáról, a munkavégzés helyének, illetve a munkavállaló feladatainak módosításáról.

A fenti két normaszövegből több fontos következtetést lehet levonni arra nézve, hogyan képzeli a román jogalkotó a home office rendszerét. Egyrészt látnunk kell azt, hogy bár a román Mt. 41. cikkének 1. bekezdése alapján a munkaszerződés főszabály szerint csak a felek közös megegyezésével módosítható, a 48. cikk megengedi a munkavégzés helyének ideiglenes módosítását egyoldalú

munkáltatói döntéssel, vis maior helyzetben, fegyelmi szankcióként, vagy ha az intézkedés a munkavállaló védelmében történik. A szükségállapot alatt egyoldalúan elrendelt home office-ra való áttérés beleillik a fenti kivételbe, hiszen egyértelműen a munkavállaló védelmében történik. A szükségállapotról vészhelyzetre való áttérés következményeként a kivétel helyett immár ismét az Mt.-ben rögzített főszabály lépett újra érvénybe, azaz a home office-ra való áttérés csak közös megegyezés alapján történhet.

A másik fontos észrevételünk az idézett normaszövegek alapján az, hogy a jogalkotó sehol nem használja a home office kifejezést vagy bármilyen más általános megfogalmazást, hanem kifejezetten az Mt.-ben és a különös törvényben szabályozott két lehetőségre, a távmunkára és az otthonról végzett munkára utal. Ennek az az alapvető következménye, úgy, ahogy azt az ítélkezési gyakorlat is aláhúzza, hogy az adott intézményre vonatkozó normákat kell alkalmazni, a jogszabályokban előírtak szerint. Nyilván felmerül a kérdés, hogy miként válaszítható meg mindez egy ilyen különleges helyzetben, különösen a szükségállapot első fázisában, például a munkavédelmi intézkedések esetében, amikor a munkáltatónak kötelessége lett volna munkavédelmi szempontból jóváhagyni a távmunkavégzés helyszínét, hiszen a továbbiakban felelősségvállalás terheli. Minden más területen azonban érvényesnek kell tekintenünk az Mt. és a távmunkatörvény rendelkezéseit.

A home office-ra való áttérés mint járványügyi intézkedés nem román sajátosság, a világ minden táján az egyik legjellemzőbb válságkezelő intézkedésként találkozhattunk és találkozhatunk vele. Hatásaira vonatkozóan egyelőre nehéz messzemenő következtetéseket levonni, de bizonyos következmények már tisztán látszanak. A home office típusú munkavégzés általánosabb elterjedésének komoly lendületet adott az elmúlt időszak, a korábban már hangoztatott előnyei és hátrányai élesben is kipróbálásra kerültek, és számtalan cég, vállalat tűnik érdekeltnek abban, hogy a jövőben már járványtól függetlenül szélesebb körben éljen ezzel a lehetőséggel. Ennek az igénynek az előtérbe kerülése minden bizonnyal hatással lesz a munkajogi szabályozás fejlődésére, a munkajogi kereteknek a felmerülő igény szerinti átalakítására.

Nem hagyható ugyanakkor figyelmen kívül az a tény sem, hogy a home office-ra való átállás felszínre hozta és elmélyítette az egyes munkavállalói csoportok közötti jelentős különbségeket. A társadalom működése számára kulcsfontosságúnak minősülő munkák alapvetően nem végezhetőek otthonról, kezdve a közüzemi szolgáltatásokkal, az élelmiszerüzletek kiszolgáló személyzetén át az első vonalban dolgozó orvosokig és ápolókig (Hodder 2020). Számukra a munkavégzés kockázata kiemelkedő, azonban ennek ellensúlyozására nincs megfelelő eszköz a hatályos munkajogi szabályozásban. Másrészt nagy hiba lenne a home office-ba kényszerült munkavállalók esetében csupán az előnyökre koncentrálni, mivel számukra az otthoni munkavégzés általános hátrányai hangsúlyosan jelentkeztek a világjárvány okozta kényszerhelyzetben, különös

tekintettel a munkaidő és magánélet összemosódásának jelenségére, a munkáltató számára folyamatos elérhetőség, rendelkezésre állás minden negatív következményével. Az Mt.-ben előírt maximális munkaidő, a két munkanap közötti minimális pihenőidő betartása az adott körülmények között gyakorlatilag ellenőrizhetetlenné vált.

A home office-ra való átállás mellett Romániában és nemzetközi példák alapján is a leggyakoribb válságkezelő intézkedések között jelent meg az ún. *Kurzarbeit* bevezetése, természetesen nem minden esetben azonos tartalommal (Podvršič et al. 2020). Romániában az Mt. 53. cikke általánosságban is megteremti a lehetőségét annak, hogy a tevékenység ideiglenes csökkenése vagy megszakítása alatt az abban érintett munkavállalók a beralapból fedezett juttatásban részesüljenek, amely nem lehet kevesebb, mint az adott munkakörnek megfelelő alpbér 75%-a. (Top é. n.). Ezt teljesítette ki sajátos válságkezelési intézkedésként az adott életkornál fiatalabb kiskorú személyt gondozó szülők szabadnapjaira vonatkozó 2020. évi 19. törvény vagy a munkavégzés szüneteltetése esetére vonatkozó általános szabályokat is rögzítő 2020. évi sürgősségi kormányrendelet.

4. Zárógondolatok

Annak ellenére, hogy a Covid–19 világvjárvány munkajogi hatásainak hosszú távú vizsgálataira még értelemszerűen nincsen lehetőség, egyes következtetések már egyértelműen látszanak. Kiindulási pontunkat jelen tanulmányban az jelentette, hogy a járványhelyzet miatti munkajogi intézkedések meghozatala egy olyan helyzetben vált szükségessé, amikor a munkajog amúgy is számtalan dilemmával és ellentmondással küszködött. A világvjárvány hatásai ezért katalizátoraként nyilvánultak meg az egyes, akár hosszú ideje húzódozó folyamatoknak. Ezek közül legegyszerűbben a távmunka és otthonról végzett munka elterjedésében érhető tetten ez a jelenség. A román távmunkatörvény hatályba léptetésekor, 2018-ban Romániában az otthonról dolgozó munkavállalók aránya 0,4% volt, amely a törvény alkalmazásának első évében megduplázódott és elérte a 0,8%-ot, amely még így is lényegesen elmaradt az Európai Unió tagállamaiban mért 5,3%-tól.² Ehhez képest a Covid–19 pandémia miatti home office-ra váltás következtében az EU valamennyi tagállamát érintő felmérések szerint a nyilvántartott munkaórák legalább 40%-a otthoni munkavégzés keretében került ledolgozásra.³

Az otthoni munkavégzés formáinak elterjedése egyszerűen felszínre hozta azokat a problémákat, amelyeket a szakirodalom korábban is jelzett, azonban

2 <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/DDN-20180620-1>

3 Eurofound: *Living, working and COVID-19*, COVID-19 series, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2020. 57.

a munkajogi eszközökkel való korrekció egyelőre nem valósult meg, és nem is minden esetben egyértelmű, milyen módon lehet orvosolni azokat. Gondolunk itt elsősorban a munkaidő-pihenidő összerosódására, a munkaidő-nyilvántartás kérdésére vagy akár a munkavédelmi szabályok betartására és általánosságban megfogalmazva a munkavégzés kockázatának viselésére, amely az új, atipikus foglalkoztatási formáknál nagymértékben átruházódik a munkavállalóra.

A munkajog szempontjából tehát, annak ellenére, hogy rövid írásunkban csak néhány összetevőre összpontosítottunk, válaszuk egyértelműnek tűnik. A világjárvány valójában nem hozott felszínre új problémákat, azonban a munkajogi fejlődés mostani szakaszában már ismert tényezőknek olyan mélységeit és árnyalatait mutatta meg, tette megkerülhetetlenné, amelyeknek a kezelése elengedhetetlen. A munkajogi szabályozásnak a következő időszakban immár véglegesen ezek mentén kell majd újraalkotnia, megújítania önmagát.

Irodalom

DAVIES, Paul–FREEDLAND, Mark

1983 *Labour and the Law*. London, Stevens & Sons, Third Edition.

DEAKIN, Simon

2000 *The many futures of the contract of employment*. ESRC Centre for Business Research, University of Cambridge.

2006 The Comparative Evolution of the Employment Relationship. In: Guy Davidov – Brian Langille (eds.): *Boundaries and Frontiers of Labour Law. Goals and Means in the Regulation of Work*. Oregon, Hart Publishing Oxford and Portland, 89–108.

FREYNE, David

2015 *The Refusal of Work*. London, Zed Books.

GRAEBER, David

2018 *Bullshit Jobs: A Theory*. London, Penguin Books.

HAN, Byung-Chul

2019 *A kiégés társadalma*. Budapest, Typotex Kiadó.

HEPPLE, Bob

2005 *Labour Laws and Global Trade*. Oxford and Portland, Oregon, Hart Publishing.

HODDER, Andy

2020 New Technology, Work and Employment in the era of COVID-19: reflecting on legacies of research. *New Technology, Work and Employment* 35. 3. 262–275. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1111/ntwe.12173>

MÉLYPATAKI Gábor

2019 Az új foglalkoztatási formák és a társadalmi innováció hatása a szociális biztonságra. *Magyar Munkajog* (e-folyóirat) 1. 14–26.

NECZ Dániel

2018 Applikációalapú munkavégzés a gyakorlatban. *Munkajog* 3. 39–43.

PODVRŠIČ, Ana et alii

2020 *Mitigating the COVID-19 effect: Emergency economic policy-making in Central Europe*. Brussels, Working Paper 2020.07, European Trade Union Institut.

PIASNA, Agnieszka

2020 *Counting gigs. How can we measure the scale of online platform work*, Brussels, Working Paper 2020.06, European Trade Union Institut.

ȚOP, Dan

é. n. *Flexibilization of Labor Relations in Romania – Kurzarbeit model*, <http://www.cielolaboral.com/flexibilization-of-labor-relations-in-romania-kurzarbeit-model/>

TRIBUNALUL Caraș-Severin

2020 *Refuzul angajatorului de a permite salariatului să desfășoare munca la domiciliu sau telemunca pe perioada stării de urgență*. Pandectele Române nr. 3.

VALLASEK Magdolna–MÉLYPATAKI Gábor

2020 Rules on Home Office Work and Telework in Romania and in Hungary. *Central European Journal of Comparative Law* 2. 177–191.

A KORONAVÍRUS-JÁRVÁNY HATÁSA A KÖZEL-KELETI HELYZETRE

A koronavírus-járvány a világ többi régiójához hasonlóan nagymértékben érintette és érinti a Közel-Kelet térségét is. A helyzetet súlyosbítja, hogy a régió évtizedek óta mély válságban van, amelyet összefoglaló szóval modernizációs válságnak is nevezhetünk. Ennek a válságnak több összetevője létezik, kiterjed a politikára, a gazdaságra és a társadalomra egyaránt. Mind a 2011-ben kirobant és a szakirodalomban „arab tavasz” névvel illetett felkelés-, illetve tüntetéshullám, mind a csaknem tíz év múlva, 2018–2020-ban több országot is érintő tömegdemonstrációk („arab tavasz 2.0”) jól mutatják, hogy sok ország vezetése képtelen megbirkózni olyan égető problémákkal, mint az infláció, a munkanélküliség vagy a lakáshelyzet megoldatlansága.

A válság egyik fontos összetevője az állam válsága. A régió államainak jelentős része „mesterséges képződmény”, amelyek határai az európai nagyhatalmak – mindenekelőtt Nagy-Britannia és Franciaország – egyezkedése nyomán jöttek létre a 20. század elején, megvetve egy sor máig élő konfliktus alapjait. A válsággal együtt jár az egész régióra jellemző bizonytalanság, instabilitás, az elmúlt évtizedben fegyveres konfliktusok, polgárháborúk sora robbant ki, s jó néhány ország (korábban Irak, majd Szíria, Jemen és Líbia) jutott a „bukott államiság” határára, illetve állapotába.

A járvány tehát a Közel-Kelet esetében egy amúgy is válsághelyzetben lévő régiót érintett, ezzel mintegy felerősítve bizonyos válságjelenségeket, illetve korlátozva a vírus terjedésének meggátolása érdekében hozott intézkedéseket. A régió egyes politikai vezetői ugyanakkor igyekeznek hatalmuk megszilárdítására, az ellenzéki megmozdulások visszaszorítására használni a járványt. A közel-keleti országok többségében ugyanis a hatalmon lévő politikai vezetés elsődleges célkitűzése saját hatalmának a fenntartása – mondhatni a „rezsimbiztonság” –, minden más lényegében ennek rendelődik alá (Szalai 2020). Ebben az összefüggésben érdemes vizsgálni a koronavírus-helyzet kezelését is.

A járvány kezelését befolyásoló gazdasági-társadalmi tényezők

A közel-keleti régió egészéről elmondható, hogy a világgazdaság, illetve a globalizációs folyamatok perifériáján helyezkedik el, következésképpen meglehetősen alacsony fokú globális integráltsága, beágyazottsága a globális integrációs folyamatokba (nyilvánvalóan eltekintve a szénhidrogén-szektorról). Sajátos paradoxonként ez bármekkora hátrányt is jelent gazdasági, illetve társadalmi szempontból, olyannyira előnyösnek bizonyult a koronavírus terjedése szempontjából, hiszen a vírus terjedésének negatív hatásai sok más régióhoz képest csak megkésve jelentkeztek, ami viszont a régió kormányai számára lehetőséget adott (már ahol ennek megvoltak a feltételei) az alaposabb felkészülésre.

Másik fontos tényező, hogy a Közel-Kelet térsége a világ egyik legfiatalabb régiója. Az arab országokban a népesség leggyorsabban növekvő szegmensét a fiatalok teszik ki, a népesség mintegy 60%-a 25 évesnél fiatalabb. Az átlagéletkor 22 év, lényegesen alacsonyabb a világátlagnál (28 év) (Youthpolicy.org). A koronavírus terjedése, pontosabban a fertőzés következményeinek súlyossága szempontjából mindez előnyt jelent, hiszen a fertőzés lefolyása a fiatalok körében sokkal enyhébb, sokan a fiatal fertőzöttek közül teljesen tünetmentesek.

A Közel-Kelet és Észak-Afrika országai GDP-arányosan a világátlag (mintegy 10%) valamivel több mint a felét költik egészségügyi kiadásokra (Szaúd-Arábia 5,83%, Egyiptom 4,17%, Kuvait 4,03%, Egyesült Arab Emírségek 3,47%, Katar 3,06%. A lista élén Libanon áll: 7,43%) (Statista.com).

A régió egészségügyi ellátórendszerei között országoként igen nagy a különbség. Az öböl nagy kőolaj-exportáló országai olajbevételeiknek köszönhetően nagy összegeket fordítanak az egészségügyi ellátórendszerek fejlesztésére és bővítésére. Az Egyesült Arab Emírségek esetében például a 2017-ben e célokra fordított 17 milliárd US \$ a tervek szerint 2021-re 21,3 milliárd US \$-ra nő. Szaúd-Arábia a következő években teljesen át kívánja alakítani az ország egészségügyi ellátórendszerét. Hasonló dinamikus fejlődés tapasztalható a szektorban Katar és Omán esetében is, mindkét ország az elmúlt években nagy összegeket investált az egészségügyi ellátórendszer fejlesztésébe (Bevan Brittan, 2020. 03. 12.).

Az országok egy másik csoportjában – mindenekelőtt azokban, amelyekben évek óta tart a polgárháború vagy egyéb fegyveres összecsapások, illetve ahol az állam, a kormányzat gyengesége, „törékenysége” a jellemző – viszont az egészségügyi ellátórendszer komoly problémákkal küzd, egyes országokban teljesen összeomlott. Jemenben vagy Szíriában nincs esély a járvánnyal szembeni hatékony fellépésre, legyen szó nagyszámú teszt elvégzéséről, karanténról vagy megfelelő kórházi kezelésről.

A járvány általi érintettség

A járványnak való kitettség rendkívül eltérő az egyes országok esetében. Ami az egyes országok konkrét érintettségét illeti, a Johns Hopkins Egyetem nyilvántartása szerint (Johns Hopkins, 2020) 2020. október 6-án az igazolt fertőzöttek száma alapján Irán áll az élen, mint világviszonylatban a 13. legfertőzöttebb ország. A további sorrend: Irak (15.), Szaúd-Arábia (17.), Törökország (19.), Izrael (24.), Marokkó (31.), Katar (33.), Kuvait (37.), Egyiptom (38.), Omán (40.), Egyesült Arab Emírségek (41.).¹

Az igazolt fertőzöttekre vonatkozó adatok tehát e sorok írásáig látszólag nem támasztják alá azt a feltételezést, miszerint a koronavírus-fertőzöttség terén azok az országok a legérintettebbek, amelyekben polgárháború folyik, illetve amelyek a „bukott államiság” kategóriájába tartoznak. Líbia ugyanis 72. a listán, Szíria a 130. és a polgárháború miatt eleve „humanitárius katasztrófa” által sújtott Jemen a 150. Csak összehasonlításképpen: a Johns Hopkins Egyetem adatai szerint a líbiai igazolt fertőzöttek száma 37 437, a szíriaiaké 4411, a jemenieké 2041, ezzel szemben az iráni igazolt fertőzötteké 475 674, a szaúd-arábiaiaké 336 766, de a katariaké is 126 692.

Ezek az adatok azonban önmagukban félrevezetőek, hiszen nyilvánvalóan nem a tényleges helyzetet tükrözik. A megbízható statisztikai adatszolgáltatás hiánya egyébként is általános jellemzője a régiónak, s ugyanez vonatkozik az egészségügyi adatszolgáltatásra is. A külvilághoz eljutó adatok lehetnek eleve „kozmetikázottak” is, hogy minél jobban szolgálják a hatalmon lévő politikai vezetés érdekeit, azonban gyakran már a döntéshozókhoz sem pontos adatok jutnak el. Tudvalévő az is, hogy minél kevesebb teszt készül, annál alacsonyabbak a konkrét fertőzöttekre vonatkozó adatok, s míg az öböl menti monarchiákban milliószámra végzik a teszteléseket, a törékeny államokban viszont lényegében alig.

Katar példája jól mutatja, hogy nem az önmagukban magas fertőzöttségi mutatók jelentik az elsődleges problémát. 2020 augusztusának utolsó napjaiban az egy főre jutó koronavírus-fertőzöttek számát tekintve Katar az első volt a világon (egymillió lakosra jutó 40 702 fertőzöttel), ugyanakkor az elhalálozási ráta viszont az egyik legalacsonyabb (egymillió lakosra jutó 67 halálest).² Katar lakossága 2,88 millió fő, ebből 2 millió vendégmunkás. Az egészségügyi hatóságok mintegy 600 000 tesztet végeztek el, vagyis a lakosság több mint egyötödét tesztelték (Al-Jazeera, 2020. 08. 26.). Az alacsony elhalálozási ráta a korszerű

1 A kézirat 2020 októberében került lezárásra. A járványnak való kitettség sorrendjét tekintve azóta jelentősebb változás, hogy Törökország pozíciója romlott, míg Szaúd-Arábiáé javult. Az igazolt fertőzöttek száma alapján a Johns Hopkins Egyetem nyilvántartása szerint a régióban Törökország került az élre (2021. április 17-én világviszonylatban a 7. legfertőzöttebb ország), s a további sorrend: Irán (15.), Irak (25.), Izrael (29.), Jordánia (34.), Libanon (39.), Marokkó (40.), Egyesült Arab Emírségek (41.), Szaúd-Arábia (42.).

2 Ez a szám az Egyesült Államok esetében 523.

egészségügyi rendszernek, a magas tesztszámnak és a fiatalok lakosságon belüli magas arányának köszönhető.

A legsúlyosabb helyzetbe azok az országok kerültek, amelyekben az évek óta tartó polgárháborús helyzet együtt járt az állam szerepének drasztikus csökkenésével, az ún. „bukott államiság” létrejöttével, ahol a lakosság jelentős hányada az alapvető higiéniai feltételeket is nélkülöző negyedekben, sok helyütt zsúfolt menekülttáborokban él.

Az International Rescue Committee (IRC) helyi egységének jelentése katasztrófális jemeni állapotokról beszél. Lényegében nem – vagy alig – készülnek koronavírusesztek, vagyis a járvány ellenőrizetlenül terjedhet az országban, tovább súlyosbítva az összeomlott gazdaság és a rendkívül rossz állapotban lévő egészségügyi ellátórendszer – és a folytatódó harcok – miatt egyébként is súlyos helyzetet (International Rescue Committee, 2020). A harcok és a járványok halálos áldozatainak a számát 2019 végén 230 000 főre becsülték (*The Guardian*, 2020. 06. 02.), és 3,6 millió fő kényszerült az elmúlt években lakóhelye elhagyására.

Az ENSZ adatai szerint a jemeni lakosság mintegy 80%-ának a túlélése csak segélyekből biztosítható. A segélyeket azonban az országban uralkodó állapotok miatt egyre nehezebb eljuttatni a rászorulóknak. 2020. augusztus végéig csak az ez évre előirányzott 3,4 milliárd dollárnyi segély egynegyede jutott el rendeltetési helyére (Human Rights Watch, 2020. 09. 14.). Az Egészségügyi Világszervezet (WHO) pesszimista forgatókönyve akár a lakosság 93%-ának a koronavírussal történő megfertőződését is elképzelhetőnek tartja.

Egyik legveszélyeztetettebb térség a Gázai övezet, a világ egyik legsűrűbben lakott régiója. A 360 km²-es területen mintegy 2 millió fő él, több mint 80%-uk a szegénységi szint alatt. Nincs megfelelő víz- és áramellátás, a csatornahálózat rendkívül kezdetleges. Viszonylag hosszú időn keresztül sikerült elkerülni a vírusfertőzés terjedését, azonban 2020. augusztus 24-én az egészségügyi hatóságok négy új fertőzöttet is találtak.

Szakértők már korábban is jelezték, hogy a vírus megjelenése a Gázai övezetben katasztrófális következményekkel járhat. Nemcsak a rendkívüli népsűrűség jelent problémát. Az övezet – amelyet 2006 óta az iszlamista Hamász irányít – gyakorlatilag izraeli blokád alatt áll. Ahhoz, hogy megfelelő intézkedéseket lehessen tenni a koronavírus ellen, szükség lenne egészségügyi berendezésekre és gyógyszerekre, illetve sok egyéb eszközre és berendezésre. Azt is lehetővé kellene tenni, hogy gázai fertőzötteket az övezeten kívüli egészségügyi létesítményekben is lehessen kezelni. A helyzet kezelése tehát mindenképpen megköveteli a Izraellel való együttműködést. Erre van is jó példa, mégpedig a Palesztin Hatóság által ellenőrzött Nyugati Part esetében (*The Jerusalem Post*, 2020. 03. 18.).

Irán és Szaúd-Arábia

Érdemes összevetni a Közel-Kelet két, a Johns Hopkins Egyetem nyilván-tartása szerint a legfertőzöttebbek közé tartozó államát, Iránt és Szaúd-Arábiát, hiszen a koronavírus-járvány okozta helyzet és annak kezelése terén óriási a különbség közöttük. Szaúd-Arábia a Közel-Kelet legnagyobb gazdasága, az ország GDP-je 2019-ben elérte a 779 milliárd dollárt. Szaúd-Arábiát Irán követi a sorban, 2019-ben 459 milliárd dolláros GDP-vel.³ Irán a válságkezelés rossz gyakorlatának, míg Szaúd-Arábia a válságkezelés jó gyakorlatának a példája. Ez nyilvánvaló következménye a két ország járvány előtti, teljesen eltérő helyzetének.

Irán gazdasági – és ebből következően társadalmi – viszonyait nagymértékben befolyásolja a 2015-ben megkötött nukleáris megállapodás, majd az Egyesült Államok kilépése és a szankciók újbóli élebe léptetése. A nukleáris megállapodás pozitív hatásai eleve elmaradtak a várakozásoktól, nem következett be a Rohani elnök által beígért látványos javulás. 2017-ben már országszerte tüntetésekre került sor, amelyek kisebb-nagyobb hullámzásokkal a következő években is tartottak. Évek óta tart tehát az a tüntetéssorozat, amely kifejezi az iráni társadalom jelentős részének a politikai vezetéssel szembeni elégedetlenségét, bizalmatlanságát.

Mindez különösen a fiatalok részéről nyilvánul meg, hiszen a fiatal korosztály az egyik leginkább érintett társadalmi csoport. Irán népességének több mint a fele 30 év alatti, és a 15–24 évesek körében a legmagasabb (40%) a munkanélküliség. A fiatalok ugyanakkor (mindenekelőtt az egyetemisták) nemzetközi kitekintésűek, s rendkívül kritikusak a kormánnyal, a terjedő korrupcióval, a nepotizmussal szemben. Mindezek a tényezők eleve korlátozták a politikai vezetés koronavírus-járvánnyal kapcsolatos mozgásterét.

A járvány kirobbanásakor az ország rendkívül nehéz helyzetben volt: mély gazdasági recesszió sújtotta. Az IMF adatai szerint a 2019 márciusa és 2020 márciusa közötti időszakban 9,5%-os volt a visszaesés, az inflációs ráta elérte a 37%-ot, a munkanélküliség a 11%-ot. Az amerikai szankciók drasztikusan visszavetették az ország fő bevételi forrását jelentő olajexportot (PIIE, 2020. 02. 27.), tovább erősítve a csökkenő olajárak negatív hatásait.

Az iráni hatóságok 2020. február közepén adtak hírt a járvány első halálos áldozatairól, akik megfertőződése a síita iszlám egyik központjában, Komban történt, ahol hazai és külföldi zarándokok tömegei fordultak meg. A vezetés nem tette meg a szükséges lépéseket, sőt nem valós adatokat közölt a járvány áldozatairól (The Atlantic, 2020. 02. 27.). A február 21-én tartott parlamenti választások is hozzájárultak a vírus terjedéséhez. Az iráni vezetés csak megkésve reagált – Komban például hosszú ideig nem korlátozták a tömegek mozgását –, miután már a vírus az ország területének nagy részére eljutott.

3 A további sorrend: Egyesült Arab Emírségek (406 md \$), Izrael (388 md \$), Egyiptom (302 md \$). Forrás: IMF és a Portfolio számításai (Portfolio.hu, 2020. 09. 17.).

Mindebben több tényező is szerepet játszott. A vezetés el kívánta kerülni, hogy az egyébként is kormányellenes hangulat újabb lendületet vegyen. Bármiféle határzár vagy egyéb korlátozás bevezetése veszélyeztette volna a szankciók ellenére megmaradt partnereivel lebonyolított gazdasági kapcsolatokat. A vallási vezetés pedig hosszú időn keresztül akadályozta a síita vallási központok lezárását.

Mindezeknek nagyon súlyos következményei lettek, a fertőzés kiterjedt lényegében az ország egész területére, a nagyvárosokra is. A járvány halálos áldozatainak a száma 2020. szeptember közepére meghaladta a 25 000 főt, ami a legmagasabb a közel-keleti régióban. Ráadásul az adatok növekvő tendenciát mutatnak, s az iráni egészségügyi hatóságok a járvány harmadik, az előző kettőnél súlyosabb következményekkel járó hullámáról beszélnek (Al-Jazeera, 2020. 09. 24.). 2020. október elejére a helyzet tovább súlyosbodott, a fertőzöttek száma meghaladta a 470 000, az elhunytaké pedig a 26 000 főt. Az ország tartományainak nagy része a legveszélyeztetettebb, vörös minősítést kapta (Al-Jazeera, 2020. 10. 03.).

Szaúd-Arábiában a helyzet egészen másként alakult. A halottak száma az iráninak kevesebb mint ötöde, 2020. szeptember 21-én 4485 fő volt. Ráadásul öt hónapja először az igazolt újonnan fertőzöttek száma 500 fő alatt maradt (483) (*Arab News*, 2020. 09. 21.). Az egészségügyi hatóságok összesen 5,72 millió tesztet végeztek el. Az egészségügyi minisztérium komoly összegeket fordít a járvány kezelésével kapcsolatos technikai fejlesztésekre. Kifejlesztettek egy okostelefonokon működő alkalmazást, ami a koronavírussal kapcsolatos online konzultációt tesz lehetővé. Eddig ezt a szolgáltatást több mint egymillióan vették igénybe (*Arab News*, 2020. 09. 14.).

A szaúdi vallási és politikai vezetés – ellentétben az iránival – már a kezdetektől felismerte, hogy a zarándoklat, a szent helyek tömeges látogatása a fertőzés melegágya lehet, hiszen nagy tömegek mozognak viszonylag szűk helyen. A mekkai zarándoklat 2020-ban július 28-án kezdődött. Szaúd-Arábia haddzs és umra zarándoklatokért⁴ felelős minisztere, Muhammad Szálih bin Táher Banten már március 31-én arra kért minden, a mekkai zarándoklatot elvégezni kívánó muszlimot, hogy egyelőre várjanak addig, amíg nem látni világosan a vírushelyzet alakulását (*Arab News*, 2020. 04. 04.).⁵ Az ország első számú vallási vezetője, Abd al-Azíz Ál as-Sajkh nagy mufti 2020. április közepén kijelentette, hogy ramadán idején vagy egyéb ünnepekkor az imákat otthon is el lehet mondani, amennyiben folytatódik a járvány terjedése (Al-Jazeera, 2020. 04. 17.).

4 A haddzs, a klasszikus mekkai zarándoklat az iszlám öt fő pillérének egyike, amelyet minden muszlimnak – amennyiben lehetőségei megengedik – életében legalább egyszer meg kell tennie. A mekkai zarándoklatnak az iszlám naptárban minden évben megvan a pontos ideje. Az umra a kisebb zarándoklat, rituáléja kevesebb tevékenységet foglal magában, mint a haddzs, és bármikor elvégezhető.

5 Figyelemre méltó, hogy az országban ekkor még csak valamivel több mint 2000 igazolt fertőzöttet tartottak számon, az elhunytak száma 25 fő volt.

A szaúdi hatóságok már március közepén elrendelték a mecsetekben történő imádkozás felfüggesztését a királyság egész területén, kivéve a mekkai és medinai két szent mecsetet (*Arab News*, 2020. 03. 18.). A vallási vezetés megerősítette, hogy mindez nem ellentétes az iszlám előírásaival. Az imára történő felszólítást (taál lí-sz-szalát, hajja ala asz-szalát, „gyertek imára”) is megváltoztatták: „imádkozzatok otthon”, illetve „imádkozzatok, ahol vagytok” (asz-szalátu fí bujutikum). A hatóságok felfüggesztették a kisebb zarándoklatot (umra), leállították valamennyi nemzetközi repülőjáratot és több várost lezártak (Mekát és Medinát is).

Többen felhívták a figyelmet arra, hogy Mohamed próféta is óvta kíséretét a járványoktól. Egy próféta hadisz⁶ szerint „ha tudomásotokra jut egy járvány kitörése valahol, semmiképp ne menjete oda; azonban ha egy járvány olyan helyen tör ki, ahol éppen tartózkodtok, ne hagyjátok el azt a helyet”. A mekkai zarándoklat, mint az iszlám öt pillérének egyike, egyébként sincs időhöz kötve, hiszen minden muszlimnak – ha a lehetőségei megengedik – életében legalább egyszer kell megtennie, de az bármikor lehet.

A mekkai zarándoklatot végül is szigorú korlátozások közepette tartották meg. Összesen mintegy ezer fő vehetett részt rajta – csak összehasonlíthatóképpen: évente mintegy két és fél millió zarándok szokott Mekkába utazni. Kétharmaduk Szaúd-Arábiában legálisan tartózkodó külföldi, egyharmaduk pedig a szaúdi biztonsági erők tagja és egyészségügyi dolgozó volt. A zarándoklat helyszíneit gondosan fertőtlenítették, azokat a kavicsokat, illetve köveket külön-külön, amelyekkel szimbolikusan a sátánt kövezik meg. A zarándoklaton részt vevők soraiban nem találtak fertőzöttet.

2020. október elejétől a szaúdi hatóságok enyhítettek a korlátozásokon, naponta 6000 zarándokot beengedve a Nagymecset területére, s mindenkinek három óra áll rendelkezésére a zarándoklat végrehajtására. A jelentkezés előzetesen, online módon történik, s a hatóságok végzik az időbeosztást, figyelemmel arra, hogy egyszerre ne tartózkodjanak túl sokan a mecset területén (*Al-Jazeera*, 2020. 10. 04.).

Szalmán szaúdi király bejelentette, hogy a szaúdi állam magára vállalja mindazon szaúdi állampolgárok és külföldiek kezelésének a költségeit, akiket a vírus megfertőzött. A nem sokkal később királyi rendelet formájában napvilágot látott, 2,4 milliárd dolláros, a magánszektorban dolgozók bérkiesését kompenzáló segélycsomag juttatásait azonban csak szaúdi állampolgárok vehetik igénybe (*Saudi Press Agency*, 2020. 04. 03.).

6 Mohamed prófétának tulajdonított mondás.

Az öböl menti monarchiák és a vendégmunkások

Az Arab-öböl országai esetében fontos tényező, hogy az itt dolgozó nagyszámú vendégmunkás nehezíti a koronavírussal szembeni határozott fellépést. A szaúdi Egészségügyi Minisztérium információi szerint a szaúd-arábiai fertőzöttek több mint a fele, 53%-a nem szaúdi, hanem Szaúd-Arábiában dolgozó külföldi vendégmunkás (SPAENG, 2020. 04. 05.).

Az ILO adatai szerint (ILO, 2019) 2019-ben az öböl monarchiáiban, továbbá Jordániában és Libanonban 35 millió nemzetközi migráns (international migrants⁷) volt található (31%-uk nő). A GCC⁸ tagállamaiban (Szaúd-Arábia, Egyesült Arab Emírségek, Katar, Bahrein, Kuvait és Omán) összesen mintegy 23 millió vendégmunkás dolgozott eddig (BBC News, 2020. 05. 15.). Többségük Ázsiából érkezett (India, Pakisztán, Banglades, Nepál, Fülöp-szigetek), de sok közöttük az afrikai is (Etiópia, Kenya, Uganda). A GCC tagállamaiban a foglalkoztatottak körében világviszonylatban a legmagasabb a külföldiek (non-nationals) aránya: átlagosan 70,4%, országonként 56%-tól 93%-ig terjedően.

Szaúd-Arábia és az Egyesült Arab Emírségek világviszonylatban is a vendégmunkások kiemelt felvevői: Szaúd-Arábia a harmadik, az Emírségek az ötödik legtöbb vendégmunkást foglalkoztatja a világon. Bahrein, Kuvait, Katar és az Egyesült Arab Emírségek lakosságának többsége külföldi, arányuk Katar és az Emírségek esetében meghaladja a lakosság 80%-át. Szaúd-Arábia 34 millió lakosságának több mint egyharmada külföldi.

A koronavírus-járvány első hulláma 2020 március–áprilisában egyes öböl menti államokat radikális lépések megtételére késztetett. Katarban, ahol gyors ütemben folynak a 2022-es labdarúgó-világbajnokság építkezései, több száz fertőzöttet találtak egy zömmel vendégmunkások által lakott ipari övezetben, amelyet azonnal lezártak, ezáltal hozzájárulva annak a veszélyéhez, hogy az egész övezet gócponttá válik. Szaúdi cégek sora hívta fel az ott dolgozó külföldi munkásokat, hogy maradjanak otthon – egyúttal leállították a fizetésüket. Az Egyesült Arab Emírségek új rendelettel felhatalmazta a társaságokat azonnali fizetett és fizetés nélküli szabadságok kiadására és a bérek átmeneti vagy végleges csökkentésére külföldi foglalkoztatottak esetén (*The New York Times*, 2020. 04. 13.). Mindez „felülírja” az ilyen esetekben egyébként szükséges közös megegyezést.

Az egyébként is rendkívül rossz körülmények között élő, alulfizetett,⁹ megfelelő egészségügyi ellátásban nem részesülő vendégmunkások tömegei találtak magukat hirtelen elzártnak zsúfolt, egészségtelen tömegszállásokon, egyik pilla-

7 „Bármilyen személy, aki megváltoztatja tartózkodási helyének országát”, illetve azok, akiknek a születési országa különbözik tartózkodási helyük országától (Migration Data Portal).

8 Gulf Cooperation Council, Öböl menti Együttműködési Tanács.

9 A vendégmunkások jelentős része havonta 200 dollárnál kevesebb fizetést kap, ráadásul sokan közülük komoly összegekkel tartoznak a toborzóknak és munkaközvetítőknak. Sok vendégmunkás olyan táborokban él, ahol 10 ember alszik egy szobában, vagy ahol

natról a másikra munka és fizetés nélkül, ráadásul a szigorú utazási korlátozások miatt hazatérni sem tudtak.¹⁰ A helyzetet enyhítendő, a vendégmunkások származási országai (India, Pakisztán, Banglades) repülőjáratokat indítottak hazaszállításukra.

Egyes előrejelzések szerint a koronavírus-járvány hatására az Egyesült Arab Emírségekben 2020 végéig 900 000 munkahely szűnhet meg, Szaúd-Arábiát pedig 1,2 millió vendégmunkásnak kell elhagynia. Utóbbi esetben mindehhez hozzájárul az a „szaúdizációs” program is, amely a vendégmunkások egy részének szaúdiakkal való felváltását iránymutatja elő (Asian Review, 2020. 07. 01.).

Hazautalások, idegenforgalom

A közel-keleti régió túlmutató hatásokkal jár a vendégmunkások foglalkoztatásának drasztikus csökkenése, hiszen hazautalásaik nemcsak otthon maradt családjuk fenntartásához, hanem származási országaik bevételeinek növekedéséhez is hozzájárultak.

2017-ben az arab országokban dolgozó vendégmunkások 124 milliárd dollárt utaltak haza származási országukba. A vendégmunkások hazautalásainak nagyságát tekintve az Egyesült Arab Emírségek a világon a második, Szaúd-Arábia a harmadik, Kuvait a nyolcadik, Katar pedig a tizedik. Az öböl menti monarchiákban dolgozik a világ vendégmunkaerő-állományának több mint 10%-a. A koronavírus-járvány közvetlen és közvetett hatásai nagymértékben csökkentik a hazautalások nagyságát: a Világbank becslése szerint 2020-ban mintegy ötödével fog csökkenni az előző évhez képest: 714 milliárd dollárról 572 milliárd dollárra (The New York Times, 2020. 05. 09.). Mindez nemcsak azoknak a vendégmunkásoknak okoz egzisztenciális gondokat, akik eddig ezen a módon biztosították otthon maradt – gyakran nagy létszámú – családjuk eltartását, hanem azoknak az – általában szegény – országoknak is, amelyek a vendégmunkások kibocsátói, és eddig a hazautalások komoly „bevételi forrást” jelentettek számukra.

A közel-keleti régió nemcsak felvevője a vendégmunkásoknak, hanem kibocsátója is. A legnépesebb arab ország, az immáron 100 millió főt is meghaladó lélekszámú Egyiptom áll az élen, ahol a lakosság több mint fele 25 év alatti. Egyiptomi vendégmunkások milliói dolgoznak évtizedek óta külföldön, hazautalásaik komoly bevételi forrást jelentenek az egyiptomi állam számára. A hazautalások GDP-hez viszonyított aránya a hetvenes évek végétől a kilencvenes évek elejéig 10-14% körül mozgott, a kilencvenes évek közepe és a kétezertizes

450 főre jut hat fürdőszoba. Ilyen feltételek között esély sincs a szükséges minimális higiéniai és fertőzés elleni megelőző lépések (például kézmosás) betartására.

10 „Nem a koronavírusról félek. Attól félek, hogy éhen fogunk halni” – jelentette ki egy Dzsiddában dolgozó egyiptomi vendégmunkás (The New York Times, 2020. 04. 13.).

évek közepe között 5-6% körüli átlagot ért el, 2017-ben és 2018-ban felment 11%-ra (Tsourapas 2020).

A hetvenes évek közepétől az egyiptomi vendégmunkások zöme az öböl országaiban dolgozik, jóllehet e téren jelentős hullámzások tapasztalhatók. 2016-ban az egyiptomi vendégmunkások legnagyobb felvevője Szaúd-Arábia volt (2 925 000 fő), majd Jordánia (1 150 000), az Egyesült Arab Emírségek (765 000), Kuvait (500 000), Szudán (500 000), Katar (230 000) és Omán (56 000) következett a sorban.

A járvány és a demonstrációk: Algéria és Irak példája

Algéria az afrikai országok közül Egyiptom és Dél-Afrika után a járvány által harmadik legjobban sújtott ország. Sokan vonnak párhuzamot Albert Camus híres könyvével, *A pestissel*, amely az algériai Oran városában játszódik (BBC News, 2020. 08. 29.). Algériában, több más országhoz hasonlóan, a fő problémát a járvány közvetlen hatásai mellett az okozza, ahogy azt a hatóságok saját céljaik érdekében felhasználják.

Algériában 2019-ben kiterjedt tüntetésekre került sor, amelyeknek döntő szerepük volt abban, hogy a 20 éve regnáló, súlyos betegségekkel küzdő Abdelaziz Bouteflika elnök 2019 áprilisában lemondásra kényszerült. A nyomába lépő Abdelmadjid Tebboune egy „új Algériát” ígért a tüntetőknek, és átfogó reformokról beszélt. Az olajárak zuhanása is negatívan érintette az olajtartalékokkal rendelkező Algériát, ahol a fiatalok körében több mint 30%-os a munkanélküliség, s mind több jele mutatkozik egy gazdasági válságnak. Miután a kormány semmilyen konkrét lépést nem tett, a tüntetések folytatódtak. A hatóságok a véres kilencvenes évek visszatértét emlegették.¹¹ A kormány a koronavírus terjedésére hivatkozva betiltotta a tömegdemonstrációkat, ezzel radikálisan korlátozva az ellenzéki Hírek mozgalm lehetőségét is.

Irak jó példája annak, hogy a koronavírus-járvány hogyan épül be a többi, eleve válsághelyzetet okozó tényező közé, és miért nem tud a kormány hatékonyan fellépni a járvánnyal szemben. Irak végigháborúskodta az elmúlt évtizedeket. Az országban sok felfegyverzett milícia tevékenykedik, esetenként sor kerül fegyveres összecsapásokra. Egyes síita milíciák rakétákkal támadnak amerikai célpontokat, s a meglehetősen gyenge kormány nem tud (nem mer) erőteljesen fellépni velük szemben. A biztonság az ország nagy részén nem szavatolható.

Az egészségügyi ellátórendszer komoly problémákkal küzd, jellemzője a hiányos finanszírozás és a korrupció. Az egészségügyi létesítmények technikai ellátottsága nem megfelelő. A vírus gyorsan terjed, a kellő számú tesztelésre

¹¹ A kilencvenes években a hadsereg és az iszlamisták közötti összecsapásoknak mintegy 200 000 halálos áldozata volt, és 15 000 embert nyilvánítottak eltűntnek.

nincs lehetőség. Ráadásul a síita vallási vezetők ragaszkodnak a síita ünnepek, zarándoklatok megtartásához, 2020. augusztus végén Kerbelában tízezrek gyűltek össze, hogy az egyik legnagyobb síita ünnep, az ásúra alkalmából megemlékezzenek Mohamed próféta unokájának (Huszein imám) a haláláról.

Nem értek véget a lakosság járvány miatt egy időre felfüggesztett demonstrációi sem, a 2019. októberi tüntetéshullám évfordulóján ismét tömegek vonultak az utcára a kormány lemondását és a több száz tüntető meggyilkolásáért felelős fegyverések elszámoltatását követelve. Musztafa al-Kádimi, 2020 májusában beiktatott új kormányfő olyan problémahalmazzal került szembe, amelyek közeli megoldása igencsak kétséges.

A járvány közvetett hatásai

A koronavírus-járvány elsősorban nem önmagában jelenti a legnagyobb problémát, hanem azáltal, hogy csatlakozva a többi tényezőhöz, amelyek a régiót hosszú ideje jellemző válsághelyzetet okozták, újabb destabilizáló tényezőként mintegy felerősíti azok hatásait.

Rendkívül súlyosak azok a közvetett hatások, amelyeket a koronavírus okoz. A járvány különösen erőteljesen érinti a munkaerő-intenzív szektorokat, a kis- és közepes méretű vállalkozásokat. A hatóságok által bevezetett korlátozó intézkedések és a fertőzéstől való félelem erősen csökkentik a fogyasztói keresletet, mindenekelőtt a turizmus-idegenforgalom, a vendéglátás és a kiskereskedelem szektoraiban.

A térség országainak számottevő részében az idegenforgalom az egyik legfontosabb bevételi forrás, az ágazat köré kiterjedt szolgáltató szektor épült ki. A turizmus drasztikus visszaesése egyfelől komoly bevételkiesést, másfelől a munkanélküliek számának jelentős növekedését eredményezte. Libanonban például a munkanélküliségi ráta 2020 márciusa és augusztusa között csaknem a kétszeresére növekedett.

Egyiptomban is kiemelten fontosnak számít az idegenforgalmi ágazat, a turizmusból származó bevételek 2019-ben elérték a 13 milliárd dollárt. Az ország vezetése a járvány terjedése miatt 2020. március végén három hónapra lezárta a tengerparti üdülőhelyeket és egyéb nevezetességeket a külföldi turisták elől. Miután Egyiptom sikeresen elkerülte a járvány gyors terjedését, 2020. július 1-jén újra lehetővé tették külföldi turisták számára az üdülőhelyek, múzeumok és régészeti alkotások (Luxor stb.) látogatását, engedélyezték 600 szálloda újranyitását. Mindezek hatására augusztus végéig 126 000 turista látogatott az országba (*Global Times*, 2020. 08. 26.).

A hatóságok ugyanakkor komoly intézkedéseket vezettek be. Az egyiptomi egészségügyi és népességi miniszter négyponos akciótervet jelentett be, amely többek között 320 kórházat jelölt ki a fertőzöttek kezelésére, és elrendelte, hogy

csak negatív teszttel rendelkezők léphetnek be az ország területére (*Al-Masry Al-Youm*, 2020. 09. 15.).

Az IMF 2020 áprilisában készült elemzése két olyan tényezőt jelölt meg, amelyek sokkhatásszerűen érintik a Közel-Kelet térségét (Azour, Jihad, 2020. 04. 15.),¹² s a Világbank is „kettős sokkról” beszél (World Bank, 2020. 04. 09.). Egyik a koronavírus, amelynek negatív hatásaiban különösen érintettek az ún. törékeny, konfliktusokkal terhelt államok, hiszen itt még hatványozottabban jelennek meg a humanitárius és a menekültekkel kapcsolatos problémák. A vírus négy „csatornán” keresztül fejt ki negatív hatásait a régióra: az egészségügyi rendszer súlyos problémái, sok helyütt összeomlása; csökkenő globális kereslet a régió javai és szolgáltatásai iránt; a hazai kereslet és kínálat csökkenése a szociális távolságtartásra vonatkozó intézkedések következtében, és végül a csökkenő olajárak.

Ez utóbbi, vagyis az olajárak év elejétől tapasztalható zuhanása a másik „sokkhatást kiváltó” tényező a Világbank és a Valuta Alap értékelése szerint. Ez nyilvánvalóan a nagy kőolaj-exportáló országok gazdaságait érinti a legnegatívabban, hiszen esetükben az alacsony olajárak a termékeik iránti csökkenő kereslettel párosulnak. Mindez azonban tovagyrűrízik az olajimportáló országokra is, hiszen drasztikusan csökkennek az olajexportáló országok befektetései és az onnan érkező tőkebeáramlások.

Kedvezőtlen gazdasági és társadalmi kilátások

A régió rövid és középtávú kilátásai rendkívül borúsak, a Nemzetközi Valuta Alap (IMF) közel-keleti és észak-afrikai országokra vonatkozó gazdasági előrejelzése az elmúlt ötven év legnegatívabb helyzetével számol, súlyosabbal, mint amilyen a 2008-as válság idején volt. A gazdaság visszaesése a MENA országokban a 2020-as pénzügyi év végére átlagosan eléri az 5,7%-ot, egyes országokban 12-13%-os is lehet. Mindez mintegy 152 milliárd dollárnyi veszteséget jelent. A legnagyobb visszaesés Libanonban (13,9%), Iránban (8,3%), Irakban (6,9%), Jordániában (4,4%) és Jemenben (4,3%) várható.

A 14 legkevésbé fejlett és közepes jövedelmű arab országban¹³ 2020 végéig várhatóan 14,3 millió fővel nő a szegénységi szint alatt élők száma (összességében meghaladva a 115 millió főt), s további 1,9 millió fő lesz alultáplált. Más becslések még ennél is borúlátóbbak: további 45 millió fő szegénységi szint alá kerülését prognosztizálják (Abdo, Nabil and Shaddin Almasri, August 2020).

A vírusjárvány terjedését gátló intézkedések szükségképpen együtt járnak a foglalkoztatottak számának a csökkenésével lényegében valamennyi szektor-

12 Az anyag megállapításai a Közel-Kelet, Észak-Afrika, Közép-Ázsia és a Kaukázus régiójára vonatkoznak, esetenként kibővíve Pakisztánnal és Afganisztánnal.

13 Arab Least Developed Countries (LDCs) and Middle-income Countries (MICs).

ban, különösen a szolgáltatásokban. Ez a szektor ugyanakkor az arab országok gazdaságaiban kiemelten fontos szerepet tölt be. Az ILO adatai szerint 2020 második negyedében a kieső munkaórák 8 millió teljes idős állással egyenértékűek. Az inflációs ráta várhatóan Libanonban (32,8%), Iránban (25,7%) és Jemenben (21,5%) lesz a legmagasabb, de sok más országban is eléri a 15-20%-ot.

A régióban 55,7 millió fő szorul humanitárius segítségre, ebből 26 millió olyan, aki az elmúlt években lakóhelye elhagyására kényszerült. Az általános higiéniai feltételek katasztrofális helyzetét jól jelzi, hogy 74 millió ember azért tartozik a vírus által különösen veszélyeztetettek csoportjába, mert fizikailag nincs lehetőségük a kézmosásra (Impact of COVID-19, September 2020).

A Közel-Kelet a világ azon régiói közé tartozik, ahol a legnagyobbak a jövedelmi, illetve vagyoni különbségek, az emberek közötti egyenlőtlenségek: a leggazdagabb 10% rendelkezik a jövedelmek 76%-ával, ezzel szemben a felnőtt lakosság több mint felére a jövedelmek 2%-a jut. 1979-ben az arab világ 37 milliárdosának a vagyona meghaladta a 108 milliárd dollárt (ESCWA, 2020).

A járvány hatására az egyenlőtlenségek tovább növekedtek. A MENA régióban míg egyik oldalon emberek százazrei veszítették el állásukat és jövedelmüket, addig a milliárdosok vagyona 2020 márciusa és augusztusa között 9,8 milliárd dollárral növekedett, ez pedig több mint kétszerese annak az összegnek, amelyet az IMF a járvány okozta szükséghelyzetben a régió számára nyújtott (Abdo, Nabil and Shaddin Almasri, August 2020).

Azok a súlyos gazdasági és szociális problémák, amelyek a kétezertizedes évek elején, majd a végén ismét sok országra kiterjedő tünteteshullámhoz vezettek, nemhogy nem oldódtak meg, hanem a koronavírus-járvány miatt még súlyosabbá váltak és válnak. A járvány elmúltával, legalábbis intenzitásának csökkenésével a szociális feszültségek akár robbanásszerű kitörése, újabb tömegdemonstrációk sorozata valószínűsíthető, komoly kihívást jelentve a hatalmon lévő kormányok, a régió politikai vezetői számára, növelve az egész régió instabilitását.

A 2021. év első hónapjainak negatív trendjei azonban – a jelek szerint – sehol sem veszélyeztették a politikai vezetések hatalmát. A sok országban bevezetett szigorú intézkedések, kijárási tilalmak, lezárások megakadályozták a nagyobb demonstrációkat. A járvány elleni konkrét intézkedések pedig sok helyütt tovább erősítették a hatalmon lévő rezsimek pozícióit.

Irodalom

- Abdo, Nabil and Shaddin Almasri (August 2020): For a Decade of Hope not Austerity in the Middle East and North Africa. Towards a fair and inclusive recovery to fight inequality. oxfam.org, August 2020. URL: <https://oxfam-library.openrepository.com/bitstream/handle/10546/621041/bp-mena-inclusive-recovery-260820-en.pdf?sequence=9&isAllowed=y>
- Al-Jazeera (2020. 04. 17.): Saudi grand mufti: Ramadan, Eid prayers to be done at home. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2020/04/saudi-grand-mufti-ramadan-eid-prayers-home-200417142648075.html>
- Al-Jazeera (2020. 08. 26.): Record infections, few deaths: How Qatar has tackled COVID-19. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2020/08/record-infections-deaths-qatar-tackled-covid-19-200826062455468.html>
- Al-Jazeera (2020. 09. 24.): Iran anticipates ‘third wave’ as COVID-19 deaths pass 25,000. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2020/9/24/iran-anticipates-third-wave-as-coronavirus-deaths-pass-25000>
- Al-Jazeera (2020. 10. 03.): Iran to implement stricter restrictions as COVID-19 cases mount. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2020/10/3/iran-to-implement-stricter-restrictions-as-covid-cases-mount>
- Al-Jazeera (2020. 10. 04.): Pilgrims return to Mecca as Saudi Arabia eases COVID restrictions. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2020/10/4/pilgrims-return-to-mecca-as-saudi-eases-virus-restrictions>
- Arab News (2020. 03. 18.): Saudi Arabia suspends prayer in mosques, exempts holy Makkah and Madinah sites. URL: <https://www.arabnews.com/node/1642761/saudi-arabia>
- Arab News (2020. 04. 04.): If Saudi Arabia is forced to put the Hajj on hold, it will not be without precedent. URL: <https://www.arabnews.com/node/1653191/saudi-arabia>
- Arab News (2020. 09. 14.): More than 90 percent of Saudi Arabia’s COVID-19 cases have recovered. URL: <https://www.arabnews.com/node/1733886/saudi-arabia>
- Arab News (2020. 09. 21.): Saudi Arabia records less than 500 new COVID-19 cases for first time in 5 months. URL: <https://www.arabnews.com/node/1737266/saudi-arabia>
- Asian Review (2020. 07. 01.): Over 1m migrants flee Middle East, hitting Asian economies. URL: <https://asia.nikkei.com/Economy/Over-1m-migrants-flee-Middle-East-hitting-Asian-economies>
- The Atlantic (2020. 02. 27.): Coronavirus Could Break Iranian Society. URL: <https://www.theatlantic.com/ideas/archive/2020/02/iran-cannot-handle-coronavirus/607150/>
- Azour, Jihad (2020. 04. 15.): Press Remarks by Jihad Azour on the Economic Outlook for the Middle East and Central Asia. IMF’s Spring Meetings. URL:

- <https://www.imf.org/en/News/Articles/2020/04/15/press-remarks-by-jihad-azour-on-the-economic-outlook-for-the-middle-east-and-central-asia>
BBC News (2020. 05. 15.): Coronavirus leaves Gulf migrant workers stranded. URL: <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-52655131>
- BBC News (2020. 08. 29.): Algeria's lessons from The Plague in the age of coronavirus. URL: <https://www.bbc.com/news/world-africa-53946103>
- Bevan Brittan (2020. 03. 12.): A Middle Eastern healthcare market full of opportunity (and some challenges). URL: <http://www.bevanbrittan.com/insights/articles/2020/a-middle-eastern-healthcare-market-full-of-opportunity-and-some-challenges/>
- ESCWA, 2020: A Solidarity Tax to Address the Impact of COVID-19 on Poverty in the Arab Region. E/ESCWA/2020/Policy Brief.7. URL: https://www.unescwa.org/sites/www.unescwa.org/files/20-00187_covid-19-policy-brief-en.pdf
- Global Times (2020. 08. 26.): 126,000 tourists visit Egypt since early July amid COVID-19 downward trend. URL: <https://www.globaltimes.cn/content/1198896.shtml>
- The Guardian (2020. 06. 02.): Yemen's hidden migrants risk conflict and coronavirus in fight for survival. URL: <https://www.theguardian.com/global-development/2020/jun/02/yemen-hidden-migrants-risk-conflict-and-coronavirus-in-fight-for-survival>
- Human Rights Watch (2020. 09. 14.): Deadly Consequences. Obstruction of Aid in Yemen During Covid-19. URL: <https://www.hrw.org/report/2020/09/14/deadly-consequences/obstruction-aid-yemen-during-covid-19>
- ILO (2019): International Labour Organization: Labour Migration: Arab States. URL: <https://www.ilo.org/beirut/areasofwork/labour-migration/lang-en/index.htm>
- Impact of COVID-19 (September 2020): Impact of COVID-19 in the Middle East, North Africa, Central Asia, and Eastern Europe. Update #5 World Food Programme, September 2020. URL: <https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/WFP-0000119040.pdf>
- International Rescue Committee, 2020: COVID-19 makes Yemen's hunger and economic nightmare worse each day; the IRC calls repeatedly for an end to the war. URL: <https://www.rescue.org/press-release/covid-19-makes-yemens-hunger-and-economic-nightmare-worse-each-day-irc-calls>
- The Jerusalem Post (2020. 03. 18.): Israel, Palestinians set up joint operations room to combat coronavirus. URL: <https://www.jpost.com/Israel-News/Israel-Palestinians-set-up-joint-operations-room-to-combat-coronavirus-621431>
- Johns Hopkins (2020): Johns Hopkins University & Medicine, Coronavirus Resource Center. URL: <https://coronavirus.jhu.edu/map.html>

- Al-Masry Al-Youm (2020. 09. 15.): Egypt's Health Minister announces plan for the second wave of coronavirus. URL: <https://egyptindependent.com/egypts-health-minister-announces-plan-for-the-second-wave-of-coronavirus/>
- Migration Data Portal: International migrant stocks. URL: <https://migration-dataportal.org/themes/international-migrant-stocks>
- The New York Times (2020. 04. 13.): Coronavirus Fears Terrify and Impoverish Migrants in the Persian Gulf. URL: <https://www.nytimes.com/2020/04/13/world/middleeast/persian-gulf-migrants-coronavirus.html>
- The New York Times (2020. 05. 09.): Virus Forces Persian Gulf States to Reckon With Migrant Labor. URL: <https://www.nytimes.com/2020/05/09/world/middleeast/virus-forces-persian-gulf-states-to-reckon-with-migrant-labor.html>
- PIIE (2020. 02. 27.): Coronavirus, a new jolt to Iran's economy? Peterson Institute for International Economics, February 27, 2020. URL: <https://www.piie.com/blogs/realtime-economic-issues-watch/coronavirus-new-jolt-irans-economy>
- Portfolio.hu (2020. 09. 17.): Lehet, hogy Trump megoldott egy több mint 100 éve húzódo konfliktust. URL: <https://www.portfolio.hu/befektetes/20200917/lehet-hogy-trump-megoldott-egy-tobb-mint-100-eve-huzodo-konfliktust-448994>
- Saudi Press Agency (2020. 04. 03.): Royal Order Approves Exceptions for Unemployment Insurance (SANED) to Mitigate COVID-19 Effects, on Saudis, Working in the Private Sector. URL: <https://www.spa.gov.sa/viewfullstory.php?lang=en&newsid=2069887>
- SPAENG (2020. 04. 05.): Official English Account of Saudi Press Agency. URL: https://twitter.com/Spa_Eng/status/1246786054973161474
- Statista.com: Current health expenditure as share of gross domestic product in the Middle East and North Africa in 2017, by country. URL: <https://www.statista.com/statistics/977271/mena-current-expenditure-on-healthcare-as-share-of-gdp-by-country/>
- Szalai Máté (2020): Az új koronavírus okozta válság és a rezsimbiztonság a Közel-Keleten és Észak-Afrikában. KKI-elemzések, E-2020/35.
- Tsourapas, Gerasimos (2020): The Egyptian Migration State. Bundeszentrale für politische Bildung, Länderprofile Migration: Daten – Geschichte – Politik, 6.2.2020. URL: <https://www.bpb.de/gesellschaft/migration/laenderprofile/304864/the-egyptian-migration-state>
- World Bank (2020. 04. 09): MENA Economic Update: How Transparency Can Help the Middle East and North Africa. URL: <https://www.worldbank.org/en/region/mena/publication/mena-economic-update-april-2020-how-transparency-can-help-the-middle-east-and-north-africa>
- Youthpolicy.org: Middle East and North Africa: Youth Facts. URL: <https://www.youthpolicy.org/mappings/regionalyouthscenes/mena/facts/>

REZUMATE

József Gagyí

CREDINȚĂ, ȘTIINȚĂ, VIITOR

În anul 2017 a apărut cartea etologului Vilmos Csányi și a psihologului Balázs Tóth, în care, din punctul de vedere al etologiei, credințele sunt considerate pietrele de temelie ale gândirii omenești. Ideea de bază a cărții: lumea oamenilor, societatea este bazată pe informații primite, însușite și transmise mai departe, adică pe credințe. Iar știința este o credință specială, greu accesibilă, mereu în căutare, cu reguli metodologice bine definite. Pornind de la aceste axiome, și cu referiri la pandemia COVID-19, studiul pune întrebări și caută răspunsuri referitoare la simbolurile esențiale explicative ale realității sociale (Clifford Geertz), despre problemele metafizice ale destinului (Elemér Hankiss), despre imaginea modernă a bolii (Michel Foucault), a vaccinării și „pasteurizării” (Bruno Latour), și, în sfârșit, despre realitatea profețiilor despre viitor.

Dénes Tamás

ETICA EPIDEMIILOR

Conform ideii centrale a studiului măsurile în timpul epidemiilor pot fi privite nu doar din perspectiva unor chestiuni de strategie de sănătate publică, ci pot fi gândite și ca dileme ori provocări morale. Cele mai multe măsuri aplicate împotriva epidemiei au un efect dublu, adică provoacă mai multe efecte negative. Momentul în care aceste efecte negative sunt acceptabile pot fi decise doar în planul eticii. Pentru acestea nu este suficientă utilizarea punctelor de vedere și a terminologiei protecției epidemiologice, ci este necesar să se utilizeze și ideile eticii comunicării, ale psihologiei, ale politologiei și ale eticii medicale.

Otília Ármeán

SENZAȚIA DE AGENȚIE ÎN TIMPUL EXPERIMENTĂRII EVENIMENTELOR CULTURALE ONLINE

Studiul își propune analiza diferitelor reacții la posibilitățile de participare la diferitele forme de evenimente culturale în timpul carantinei din anul 2020. Simpla opoziție dintre teatrul adevărat jucat pe scenă în prezența publicului și teatrul mediat nu mai poate fi acceptată, și reprezentațiile din prima categorie au de multe ori elemente mediate. A participa la spectacole care au fost gândite pentru mediul online sau care au accentuat aspectul de *aici* și *acum* a unei transmisii poate aduce noi forme de experimentare, noi sensuri de agenție pentru spectator, și forme hibride noi pentru evenimentele culturale.

András Vajda

MUZEE ȘI SPAȚII ONLINE. ROLUL SOCIAL AL MUZEELOR ÎN TIMPUL PANDEMIEI

În ultimele câteva luni, nu numai rețeaua instituțiilor culturale s-a aflat într-o situație specială, ci întreaga umanitate. Aceste schimbări au afectat nu numai modul de reprezentare și recepție, dar și obiceiurile noastre de vizionare și interpretare. Tot ceea ce mai devreme a fost firesc, obișnuit și acceptat a devenit brusc imposibil, uneori chiar interzis prin diferite norme și regulamente. Epidemia a dus la o regresie în practica muzeală. Peste noapte, muzeele au redevenit simple depozite de obiecte și interpretări, și va trebui să treacă ceva timp până își vor reveni și vor începe căutarea unor soluții de ieșire din impas.

Ágnes Sántha, Orsolya Gergely, Laura Nistor, Balázs Telegdy

DOUĂ LUNI ACASA

Studiul își propune descrierea activităților tipice perioadei de carantină precum și a temerilor populației maghiare din Transilvania din martie-mai 2020. Prin date colectate prin platforme online pe un eșantion de conveniență de 1269 respondenți, am studiat repartizarea muncilor domestice și legate de învățătura copiilor, respectiv temerile cu care respondenții noștri s-au confruntat în aceste prime săptămâni ale pandemiei. Pentru mame, activitățile s-au înmulțit considerabil. Printre temeri, pe primele locuri se situează sentimentul izolării și al imposibilității contactului direct cu familia, respectiv restricționarea liberei circulații. În perioada studiată marea majoritate își exprimă convingerea că situația se va remedia, și, pe plan lung, viața cotidiană nu se va schimba drastic.

Rozália Klára Bakó

EXPERIENȚE ÎN E-DUCAȚIE

Studiul de față surprinde experiențele acumulate în procesul tranziției digitale rapide care a avut loc în perioada martie – mai 2020, pe baza unei cercetări realizate în rândul profesorilor și studenților din Secuime. În luna mai 2020 am realizat interviuri semistructurate cu cinci cadre didactice și unsprezece studenți despre experiențele lor de carantină, educația digitală și mecanismele de adaptare emoțională. Trei focus grupuri cu studenții și un exercițiu de narațiune digitală au completat gama metodelor de colectare a datelor. Articolul rezumă succint aceste experiențe și atitudini.

Orsolya Gergely

EFACTELE SECUNDARE POZITIVE ALE PANDEMIEI

În martie 2020, instituțiile de învățământ din România au fost practic închise peste noapte, iar un număr mare de persoane a fost nevoit să plece în concediu sau a trebuit să înceapă să lucreze de acasă. Experiențele empirice arată că în această perioadă, totul a căzut pe umerii oamenilor: pe lângă teama de

virus, izolarea, telemunca și home-schooling-ul. În plus, mamele cu copii mici au fost în cea mai delicată situație în această perioadă. În ciuda numeroaselor provocări, oamenii au fost oare capabili să identifice și să trăiască experiențe pozitive în această perioadă plină de provocări? Analiza are ca focus așa-numitele efecte secundare benefice ale pandemiei din perspectiva femeilor. Folosind metoda analizei de conținut - am analizat 1756 de comentarii pe Facebook scrise între 5-13 aprilie 2020. Prezentăm modul în care femeile din Ținutul Secuiesc au resimțit această perioadă, care au fost acele lucruri pozitive, care le-au făcut fericite sau pe care le-au perceput ca binevenite.

Enikő Biró, Gabriella, Kovács Imola Nagy

CE URMEAZĂ? TENDINȚE ȘI PERSPECTIVE ÎN PREDAREA LIMBILOR STRĂINE

Odată cu pandemia actuală, schimbarea bruscă de la activitatea frontală din sălile de clasă la activitatea pedagogică online a generat modificări în abordarea didacticii limbilor străine. S-au folosit noi surse, metode și tehnici, generând schimbări neprevăzute atât pentru profesorii de limbi străine, cât și pentru cursanți. Această lucrare își propune să descrie viitorul predării limbilor străine prin prezentarea unor scenarii posibile încorporate în cursul schimbărilor de paradigmă. Analizăm acele evenimente, procese și tendințe care pot avea valoare predictivă pentru viitorul predării limbilor străine. Definim acele schimbări care au apărut datorită educației online din ultimele luni folosind focus grupul și metoda de cercetare calitativă bazată pe interviu pentru colectarea datelor. Conform rezultatelor cercetării, viitorul predării și învățării limbilor se va baza pe patru piloni: în primul rând, cooperarea cu AI; în al doilea rând, diversificarea în ceea ce privește conținutul, metoda, spațiul și timpul. Acest lucru este strâns legat de creativitate, ca al treilea pilon, care provoacă interacțiunea personală; și, în cele din urmă, se bazează pe o autonomie sporită, care se referă la metode și conținuturi adaptate individual în timpul educației online.

Miklós Bakk

DESPRE TEORIA DEMOCRAȚIEI ÎN TIMPUL PANDEMIEI

În timpul pandemiei de coronavirus din anul 2020 era greu de decis care este regimul politic mai eficient în administrarea situației de criză: democrația sau dictatura? Dezbaterile privind esența și natura democrațiilor au apărut demult, mai ales după ce a devenit o certitudine că „progresul democrației” poate fi oprit, că „valorile de democratizare” nu conduc peste tot la democrații liberale consolidate. O analiză istorică a acestor evoluții demonstrează că dihotomia prin care se contrapun, în mod rigid, două tipuri ale regimurilor politice - democrația și dictatura - nu poate furniza o înțelegere mai profundă a schimbării de sisteme politice. În această situație a apărut teoria „regimurilor hibride” care oferă interpretări și tipologizări mai nuanțate cu privire

la formele „tranzitionale” dintre autocrații și democrații liberale. Există mai multe abordări: 1) regimurile hibride ca forme degradate, distorsionate ale democrațiilor; 2) regimurile hibride ca forme de transformare a autocrațiilor în descompunere; 3) regimurile hibride ca forme de regimuri care nu se pot deduce nici din democrație, nici din autocrație, ci sunt rezultate ale unor condiții istorice specifice. Față de această încercare de tipizare se propune o abordare complet diferită, cea care se bazează pe noțiunea de „democrație de leader” (elaborată de András Körösi) și care așază în centru capacitatea de acțiune a guvernământului, încrederea în leadership în locul legitimității procedurale, caracteristică democrației clasice. Astfel se definește un context nou cu privire la dezbateră „democrație vs. regimuri hibride”. Această abordare a devenit foarte actuală în condițiile administrării guvernamentale a pandemiei întrucât managementul crizei majore cere guverne solide, guvernări stabile, în stare să se suspende, vremelnic, sistemul separării puterilor în stat. Astfel, cunoașterea naturii regimurilor hibride, dar cu capacitate de acțiune, a managementului crizei ca acțiune politică cu un context mai larg decât cel instituțional, poate oferi noi interpretări privind funcționarea democrațiilor.

Tamás Nótári

SENATUS CONSULTUM ULTIMUM – STAREA DE URGENȚĂ ÎN DISCURSURILE LUI CICERO

Două discursuri din opera lui Cicero (ambele din anul 63 î.Hr.) tratează pe larg importanța lui *senatus consultum ultimum*. Citatele la care se poate face referire din aceste două texte sunt: pledoaria ținută în apărarea lui Rabirius, acuzat de *perduellio* în uciderea tribunului Saturninus, și *Catilinaria*, adică discursurile rostite de *consul* împotriva conspirației pusă la cale de Catilina. Prin *senatus consultum ultimum* senatul a declarat starea de urgență mandată magistratului să procedeze, trecând peste anumite limite legale, în favoarea interesului suprem al statului, considerând acesta lege supremă. Pentru a sublinia importanța lui *senatus consultum ultimum* în opera lui Cicero, se va schița rolul senatului în statul republicii târzii, după care se va analiza relația dintre funcția de *dictator* și *senatus consultum ultimum*, iar în final se va examina importanța de drept public a *senatus consultum ultimum* în orașionile lui Cicero.

MagdolnaVallasek

DREPTUL MUNCII PE TIMP DE PANDEMIE. SOLUȚII NOI LA DILEME VECHI?

Anul 2020 va intra în mod categoric în istorie ca anul pandemiei Covid-19. Putem spune deci că efectele sale vor afecta situația socială, politică și economică a lumii pentru mulți ani și vor fi un subiect de cercetare și dezbateră pentru specialiștii din diferite domenii. În ce măsură aceste efecte vor avea consecințe pe

termen lung sau chiar ireversibile este o temă mult discutată. Pandemia va aduce în lumină doar măsuri de gestionare a crizei sau vor fi necesare reforme substanțiale în anumite domenii? Putem spune cu adevărat că lumea din jurul nostru s-a schimbat fundamental și totul va fi diferit de acum înainte?

În studiul nostru încercăm să examinăm problema de mai sus în contextul dreptului muncii. Provocările cauzate de pandemie au găsit legislația muncii într-un stadiu considerat de mulți ca fiind unul critic din punctul de vedere al dezvoltării și transformărilor necesare. În același timp, este nevoie acută de soluții de reglementare care să răspundă atât cerințelor de gestionare a crizelor cât și protecției eficiente a lucrătorilor. Prin urmare, ipoteza noastră inițială este, în esență, că reglementările din dreptul muncii vor fi neapărat diferite după ce pandemia dispare, dar modificările sunt de fapt doar amplificate de măsurile luate pentru a face față situației actuale, ele având rădăcini în cauze mai profunde. Prin urmare, această situație generată de pandemie este de fapt mai mult un simplu catalizator al transformărilor din dreptul muncii, ceea ce însă nu îi scade din semnificație.

Zsolt Rostoványi

EFECTUL PANDEMIEI DE CORONAVIRUS ASUPRA SITUAȚIEI DIN ORIENTUL APROPIAT

Pandemia de coronavirus a adâncit și mai mult criza care caracterizează de câteva decenii Orientul Apropiat. Pandemia a devenit un nou factor de destabilizare în această regiune, mărinind instabilitatea ei. În situația cea mai gravă se află acele state fragile ale regiunii care se confruntă cu conflicte armate interne, de mai mulți ani. Efectul negativ al pandemiei se resimte în mai multe domenii: problemele sau chiar colapsul, în multe locuri, ale sistemului de sănătate publică, diminuarea cererii globale față de producția și serviciile regiunii, declinul producției interne, scăderea dramatică a prețului petrolului, concedieri masive, numărul crescând al celor care au nevoie de ajutor umanitar, număr care atingea înaintea pandemiei cifra de 55-60 milioane de persoane.

Pandemia în sine nu a slăbit puterea conducerilor politice, mai mult, acestea au încercat să exploateze situația prin consolidarea puterii deținute și controlul mișcărilor de opoziție. Pandemia a mărit decalajul de câștiguri/avuție și așa mare dintre păturile înstărite și cele sărace. Numărul celor care se află sub nivelul de subzistență a crescut, conform unor evaluări circumspecte, cu 15 milioane de persoane (alte evaluări avansează cifre de trei ori mai mari).

Perspectivile imediate și pe termen mediu ale regiunii par sumbre, prognoza Fondul Monetar Internațional (FMI) ia în calcul cea mai gravă situație economică din ultimii cincizeci de ani, mult mai gravă decât a fost în timpul crizei din 2008. Declinul economic se prognozează între 5 și 15%. Gravele probleme economice și sociale care au condus la manifestații, demonstrații în

masă la începutul, apoi la sfârșitul anilor 2010 nu s-au soluționat, au devenit și mai acute datorită pandemiei de coronavirus. După pandemie va avea loc, destul de probabil, o nouă apariție a tensiunilor sociale acumulate, vor urma noi demonstrații de masă, reprezentând noi provocări la adresa conducerilor politice, mărinind instabilitatea regiunii.

ABSTRACTS

József Gagyí

BELIEF, SCIENCE, FUTURE

According to ethologist Vilmos Csányi and psychologist Balázs Tóth, based on their book published in 2017, from an ethological point of view, beliefs form the cornerstones of human thinking. Their theory states that the world of human beings is based on information received, appropriated, and transmitted by others: on beliefs. Science is considered a special belief, difficult to access, always in search, following well-defined methodological rules. Starting from these axioms and with reference to the COVID-19 pandemic, the study asks questions and seeks answers about the essential explanatory symbols of social reality (Clifford Geertz), the metaphysical problems of destiny (Elemér Hankiss), the modern concept of the diseases (Michel Foucault), the vaccination and “pasteurization” (Bruno Latour), and, finally, the reality of prophecies about the future.

Dénes Tamás

THE ETHICS OF EPIDEMICS

According to the main statement of the study, the measures taken during an epidemic cannot be discussed as mere questions referring to public health strategy but also as moral dilemmas or challenges. Most measures of preventing an epidemic have a double effect as they are accompanied by one or more unwanted negative side effects. When a side effect is acceptable, it can mostly be decided on the ethical level (or: it is mostly an ethical decision to conclude whether a side effect is acceptable or not). For this purpose, it is barely enough to use the viewpoints and terminology of epidemic prevention; the set of arguments of communication ethics, psychology, political science, and medical ethics will also be needed.

Otília Ármeán

SENSE OF AGENCY IN EXPERIMENTING ONLINE CULTURAL PRACTICES

The paper investigates the different reactions to the possibilities of participation in different forms of online cultural practices, for example online or mediated theatre during the quarantine in 2020. The simple opposition between live theatre and mediated theatre is not accurate: theatre has already mediated parts, even if the audience is physically present. Attending theatre that was designed to be perceived online or experimenting the here and now of a transmission together with other online spectators can bring new forms of spectatorship and new hybrid forms for cultural practices.

András Vajda

MUSEUMS AND ONLINE SPACES. THE SOCIETY-BUILDING ROLE OF THE MUSEUMS DURING THE PANDEMIC

During the last six months, not only the cultural institutional network but also all of humanity has entered in a peculiar existential state. All that was previously commonplace, accepted, or natural has become in many ways impossible or, in some cases, even illegal. During the last period, we could have also witnessed the changes regarding museums and museum environments, and we, who inhabit/use the spaces of the museums, have also changed. These changes affect the frameworks of representation and reception, as well as our viewing and interpretation habits. The pandemic has caused a backward step in museum practice to a previous stage. Museums have suddenly re-become archives preserving objects and meanings, and it will take time for them to recollect themselves and start searching for solutions.

Ágnes Sántha, Orsolya Gergely, Laura Nistor, Balázs Telegdy
TWO MONTHS AT HOME

This paper aims at describing typical activities and the greatest fears of Hungarians in Transylvania during the lockdown in the period of March–May 2020. We studied the division of household activities and care duties within families as well as the threats and fears perceived by our respondents in the first weeks of the pandemic on a convenience sample of 1,269 respondents, data collection being facilitated by online platforms and social media sites. Mothers experienced an increase in home and care duties. Among fears, the most frequently mentioned feelings were social isolation, the hardships of direct contact with the extended family, and the restriction of the freedom of movement. At the time of our study, the vast majority of respondents were convinced that the situation would end quite soon and everyday life would get back to the way it was, without major changes in the long run.

Rozália Klára Bakó

E-LEARNING EXPERIENCES

Based on an empirical research involving university students and educators from the Szeklerland region, Romania, our brief study examines the experiences and lessons learned during the rapid digital transition that took place between March and May 2020. During May 2020, we interviewed five educators and eleven university students regarding their quarantine experiences, digital education, and emotional coping mechanisms. Three focus group discussions with students and a digital storytelling exercise complemented our data collection methods. Our brief summary provides an insight into these worlds and into the changed customs.

Orsolya Gergely

THE BENEFICIAL SIDE EFFECTS OF THE PANDEMIC

In March 2020, educational institutions in Romania were also practically closed overnight, and a large number of people had to go on forced leave or start to work from home. Empirical experience shows that during this period people faced several difficulties: in addition to the fear of the virus, the closure, the curfew, the home office and home schooling. In addition, mothers with small children were most burdened by this period. Despite the many challenges, have people been able to identify and gain positive experiences during this challenging period? We focus on the so-called beneficial side effects of a pandemic from the women's perspective. Using the method of content analysis – we analysed 1,756 Facebook comments written between 5 and 13 April 2020 –, we present how women from Szeklerland experienced this period and what those positive things were that made them happy.

Enikő Biró, Gabriella Kovács, Imola Nagy

WHAT COMES NEXT? TRENDS AND VISION IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

With the present pandemic, a sudden shift away from classrooms has changed the focus of language teaching. New sources, methods, and techniques had to be employed, generating unanticipated changes both for language teachers and language learners. This paper aims to describe the future of language education, together with the presentation of possible scenarios embedded into the course of paradigm shifts in language teaching. We analyse those events, processes, and tendencies which may carry predictive value for the future of language teaching. Using focus group and interview-based qualitative research method for data collection, we define those changes which have appeared due to online education of the past months. According to the research results, the future of language teaching and learning is going to be based on four pillars: firstly, cooperation with AI; secondly, diversification regarding content, method, space, and time. This is strongly related to creativity, as a third pillar, which challenges personal interaction; and, finally, it is based on increased autonomy, which refers to individually tailored methods and content during online education.

Miklós Bakk

A LANDSCAPE OF THEORIES OF DEMOCRACY IN TIMES OF PANDEMIC

During the pandemic that marked the year 2020, it was not possible to decide whether dictatorships or democracies were more successful in dealing with the epidemic. Debates about the essence and nature of democracies appeared when it became clear that the “progress of democracy” recoiled in some states, that

the “waves of democratization” had not resulted in liberal democracies, as it was anticipated in the early 1990s. A historical analysis of this has made it clear that a dichotomy which interprets the development of political regimes in a rigid manner, as a rectilinear way from autocracies to democracies, cannot give answers to all questions. In this moment, a new concept emerged, the theory of the “hybrid regimes”, attempting to classify and interpret the “transitional” forms of regimes between the ideal type of liberal democracies (otherwise undefined) and the autocracies (or dictatorships). There are several approaches, including: 1) hybrid regimes as incomplete, damaged democracies; 2) hybrid regimes as forms of breakup or transformation of autocracies; 3) hybrid regimes as specific systems, defined by specific historical circumstances that cannot be clearly deduced from either democracies or autocracies. These attempts of typification are complemented by a newer approach, which, based on the concept of “leader democracy” (András Körösenyi), puts in the forefront government action, trust in leadership instead of the procedural legitimacy of democracies, and thus it places the debate “democracy vs. hybrid regime” in a new context. During the pandemic, this approach has become particularly relevant; the crisis can only be dealt effectively by strong governments that sometimes suspend the usual system of checks and balances in democracies. Therefore, understanding the nature of hybrid regimes and a comprehensive examination of crisis management as political action can provide very important considerations for the understanding of democracies in a broader context.

Tamás Nótári

THE SENATUS CONSULTUM ULTIMUM AS A TOOL OF STATE OF EMERGENCY IN CICERO'S SPEECHES

In Cicero's oeuvre, there are two orations (both from the year 63 BC) when he mentions and analyses the importance of the *senatus consultum ultimum*. These loci can be found in his oratio *Pro Rabirio perduellionis* (the speech of defence on behalf of Rabirius accused with *perduellio*, i.e. having killed the plebeian tribune Saturninus) and his consular orations *In Catilinam* held against the Catilinarian conjuration. With the *senatus consultum ultimum*, the senate gave a declaration of a special state of emergency and empowered the magistrate to act without any respect to usual legal boundaries and restrictions only in the interest of the state. In order to throw light on the importance of the *senatus consultum ultimum*, in this paper, the role of the magistrates and the senate in the Late Republican Rome will be analysed first, the differences between the power of the *dictator* and the role of the *senatus consultum ultimum* will be compared, and, finally, the significance of the *senatus consultum ultimum* in the Roman *ius publicum* will be explored.

Vallasek Magdolna

LABOUR LAW DURING THE PANDEMIC. OLD DILEMMAS, NEW SOLUTIONS?

2020 will for sure be remembered in history as the year of the Covid-19 pandemic. However, its effects will affect the social, societal, political, and economic situation of the world for many years to come, and it will be a research topic for scholars of various disciplines. The long-term or irreversible effects of the pandemic will therefore be most debated. But can we really say that the world around us has fundamentally changed and everything will be different from now on as a result of the recent evolutions?

In our study, we examine the above issue in the context of labour law. The regulatory constraints and challenges caused by the coronavirus pandemic have found labour law in a critical stage of development and transformation. At the same time, regulatory solutions have become necessary to meet the needs of crisis management and the effective protection of workers in the short and long term. Therefore, our initial hypothesis is that basically labour law regulation will necessarily be different after the pandemic subsides, but the changes are actually only amplified by the legal measures taken to deal with the current situation, as they are rooted in deeper causes. Therefore, it is not a cause but much more a catalyst. However, this does not detract from its significance.

Zsolt Rostoványi

THE IMPACT OF THE CORONAVIRUS PANDEMIC IN THE MIDDLE EAST

The coronavirus pandemic has deepened the multifaceted crisis that has been characterizing the Middle East for decades. The pandemic further exacerbated instability in the region as another destabilizing factor. The countries, which have found themselves in the most precarious situations, are those fragile, conflict-ridden states that have been engaged in armed clashes for years. The negative effects of the virus can be felt in many areas: problems of the healthcare systems, including their collapse in many places; declining global demand for goods and services in the region; decline in domestic supply and demand; a drastic fall in oil prices; growing unemployment due to mass redundancies; the increase in the number of people in need of humanitarian aid, which was already extremely high, estimated at 55-60 million people before the pandemic.

The pandemic alone did not shake the power of political leaders; they even tried to use it to consolidate their power, to suppress opposition movements. The pandemic has further exacerbated the already markedly large income/wealth disparities, the inequalities in the Middle East. The number of people living below the poverty line has risen, even conservative estimates showing a growth of 15 million (other estimates show a growth of 45 million).

The short- and medium-term outlooks for the region are extremely bleak, with the International Monetary Fund (IMF) economic forecast projecting the most negative situation in fifty years, more severe than it was during the 2008 crisis. The decline of GDP is projected between 5 and 15%.

The serious economic and social problems, which led to a wave of protests in many countries in the early 2010s and again at the end of the decade, have not been resolved but have become even more serious as a result of the coronavirus pandemic. With the end of the pandemic, a repeated outbreak of social tensions and a series of mass demonstrations are likely, posing a serious challenge to the political leaders in power, increasing instability throughout the region.

A KÖTET SZERZŐI

- Ármeán Otília – Alkalmazott Társadalomtudományok Tanszék, Sapientia EMTE, Marosvásárhelyi Kar
- Bakk Miklós – Nemzetközi Kapcsolatok és Európai Tanulmányok Tanszék, Sapientia EMTE, Kolozsvári Kar
- Bakó Rozália Klára – Társadalomtudományok Tanszék, Sapientia EMTE, Csíkszeredai Kar
- Bíró Enikő – Alkalmazott Nyelvészet Tanszék, Sapientia EMTE, Marosvásárhelyi Kar
- Gagy József – Alkalmazott Társadalomtudományok Tanszék, Sapientia EMTE, Marosvásárhelyi Kar
- Gergely Orsolya – Társadalomtudományok Tanszék, Sapientia EMTE, Csíkszeredai Kar
- Kovács Gabriella – Alkalmazott Nyelvészet Tanszék, Sapientia EMTE, Marosvásárhelyi Kar
- Nagy Imola – Alkalmazott Nyelvészet Tanszék, Sapientia EMTE, Marosvásárhelyi Kar
- Nistor Laura – Társadalomtudományok Tanszék, Sapientia EMTE, Csíkszeredai Kar
- Nótári Tamás – Jogtudományi Tanszék, Sapientia EMTE, Kolozsvári Kar
- Rostoványi Zsolt – Nemzetközi Kapcsolatok és Európai Tanulmányok Tanszék, Sapientia EMTE, Kolozsvári Kar
- Sántha Ágnes – Alkalmazott Társadalomtudományok Tanszék, Sapientia EMTE, Marosvásárhelyi Kar
- Tamás Dénes – Társadalomtudományok Tanszék, Sapientia EMTE, Csíkszeredai Kar
- Telegdy Balázs – Társadalomtudományok Tanszék, Sapientia EMTE, Csíkszeredai Kar
- Tonk Márton – Nemzetközi Kapcsolatok és Európai Tanulmányok Tanszék, Sapientia EMTE, Kolozsvári Kar, rektor
- Vajda András – Alkalmazott Társadalomtudományok Tanszék, Sapientia EMTE, Marosvásárhelyi Kar
- Vallasek Magdolna – Jogtudományi Tanszék, Sapientia EMTE, Kolozsvári Kar

Scientia Kiadó

400112 Kolozsvár (Cluj-Napoca)
Mátyás király (Matei Corvin) u. 4. sz.
Tel./fax: +40-364-401454
E-mail: scientia@kpi.sapientia.ro
www.scientiakiado.ro

Műszaki szerkesztés:

Dobos Piroska

Korrektúra:

Szenkovics Enikő

Tipográfia:

Könczey Elemér

Készült az F&F INTERNATIONAL nyomdában

Igazgató: Ambrus Enikő

A 2020. évi koronavírus-világjárvány alighanem a második pandémia az emberi-ség történelmében, ehhez hasonló csak az I. világháborút követő spanyolnátha volt, amely végigsöpört a világ összes kontinensén. A járvány így óhatatlanul globális kérdéseket vet fel: mi változik/változhat meg a világ társadalmainak az életében, a kultúrában, az oktatásban, a közösségi együttélési formákban egy ilyen nagy társadalmi sokk nyomán?

A kötet a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem oktatóinak egyfajta válaszkísérlete e globális kihívásra, nyilván elsősorban erdélyi tapasztalatokra építve. A világjárvány ugyanakkor mint határhelyzet nem csupán az élet és halál alapvető kérdéseivel összefüggésben vet fel különféle témaköröket, hanem arra is rákérdez, hogy mit tehet ilyen helyzetben a tudós, a kutató, vagyis — a klasszikus műveltségeszmény fogalmával — az „írástudó”. Így a kötetbe foglalt írások válaszokat körvonalaznak arra is, hogy mi az értelmiség szerepe sorsfordító időszakokban. A kötet előszava ezzel kapcsolatban a következőképpen fogalmaz: „Az itt közölt írások szerzőiben közös az a hit és meggyőződés, hogy a járvány okozta határhelyzet »tűzoltási« cselekvéseivel párhuzamosan, adott esetben az azok által nyújtott tapasztalatokat követően valós funkciója és felelőssége van a határhelyzetet megértető, értelmező, értékelő diskurzusnak is”. Jelen kötet ehhez a járványhelyzetet tematizáló, problematizáló diskurzushoz kíván hozzájárulni.

ISBN 978-606-975-049-0

9 786069 750490